

КАЙКОВУС
—
ҚОБУСНОМА

Форсчадан Мұхаммад Ризо
ОГАХИЙ таржимаси

„O'QITUVCHI“ НАШРИЁТ-МАТБАА
ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ – 2006

Нашрга тайёрловчилар:

Субутой ДОЛИМОВ

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби

Улугбек ДОЛИМОВ

филология фанлари номзоди, доцент

10-32374/391

20 06	Alisher Navciy nomidagi A9491 O'zbekiston MK
--------------	---

K **4312000000 — 59** буюрт. вар—2006
353(04) — 2006

ISBN 5—645—04613—7

© „O'qituvchi“ НМИУ, 2006.

Ушбу китоб уни илк бор ўзбек китобхон-
ларига яқиндан таниширган таниқли олим
Субутой Долимов таваллудининг 100 йил-
лигига бағишиланади.

ШАРҚ ПЕДАГОГИКАСИННИГ ҚОМУСИ

Чамамда, 1966 йилнинг ёз кунлари эди. Адам Субутой Долимов „Қобуснома“нинг нашр учун тайёрлаган бутун қўлёзмаларини Республика Китоб савдоси ташкилотининг ўша вақтдаги раҳбари Баҳри Фуломовага олиб боришга ёрдам беришимни буюрди. Адам билан икковимиз опанинг хузурига кириб бордик, бизни жуда илиқ кутиб олдилар. Беришимиздан асосий мақсад „Қобуснома“ неча нусхада босилишини белгилаш эди. Бу масалани эшитгач, Баҳри опа анча норози бўлиб:

— Субутой ака, „Қобуснома“ни кимга сотаман? Ахир, бу китоб сотилмасдан дўкон пештахталарида чанг босиб ётади-ку. Бундан кўра, минглаб ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари ҳамда олий ўқув юртлари талабалари учун адабиёт ўқитиши методикасига оид бирорта дарслик ёки қўлланма ёзиб берсангиз, савобли иш бўлар эди.

— Баҳрихон, адабиёт ўқитиши методикаси бўйича қўлланма ёзиб тутатилди, яқин кунларда олиб келаман. „Қобуснома“га келсак, агар китоб ўтмаса, барча нусхасини ўзим сотиб оламан.

Мен адамнинг гапидан ҳайратга тушдим: камида йигирма минг нусха чиқарилса ҳам, тахминан 15—20 минг сўм бўлади. Бундай пул адамда йўқ-ку!

Баҳри Фуломова 15 минг нусхага (ўша вақтда „Ўқитувчи“ нашриётида 15 минг анча кичкина адад ҳисобланар эди) қўл кўйди. Китоб чиқди. Ҳалқ бу асарни жуда яхши кутиб олди. Бир куни адам билан бозордан қайтаётсак, Эски Жўвадаги энг катта китоб дўконининг директори Жўра ака Маҳкамов чиқиб, адам билан жуда қуюқ саломлашди ва илтимос оҳангига:

— Домла, Китоб савдоси ташкилотидагиларга айтинг, „Қобуснома“дан бизга ҳам бирор минг дона

беришсин. Ахир, эски шаҳардаги энг катта китоб дўкони меники, шаҳар аҳолисининг кўпчилиги бизнинг дўкондан китоб харид қиласди.

Бу гаплардан бир-икки ой ўтгач, худди шу китоб дўконида „Қобуснома“га кўзим тушди: иккита каттакатта қиммат нархли китоб билан бирга целлофан қофозга чиройли қизил лента билан боғлаб, „Совға“ қилиб сотилаётган экан. Жўра ака Маҳкамов анча ишбилиармон кишилардан бўлиб, бутун ҳаётини китоб савдосига бағишилаган, диёнатли, шу билан бирга, дилкаш одам эди. Эски Жўва бозорига келганда, Faфур Фулом, Ойбек, Юнус Ражабий, Ҳамидулла Ҳасанов каби буюк алломалар унинг дўконига кириб, бир пиёла чойини ичмасдан кетмас эдилар.

Мана шу тариқа „Қобуснома“ унча катта бўлмаган нусхада ўзбек китобхонлари қўлига илк бор 1967 йилда етиб борди.

Миллат тарбияси ҳамма замонларда ҳам энг долзарб масала бўлиб келган. Шарқ муғафаккирлари фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор бериб келганлар. „Калила ва Димна“ номи билан машҳур бўлган ҳиндларнинг „Панчатантра“ („Беш ҳикмат“), „Тўтинома“ номи билан шуҳрат қозонган „Шукасаптати“ („Тўтининг етмиш ҳикояси“), Юсуф Хос Ҳожибининг „Кутадгу билиг“ („Бахт-саодатга йўлловчи билим“), Муслиҳиддин Саъдийнинг „Гулистон“ ва „Бўстон“, Носириддин Рабгузийнинг „Қиссаси Рабгузий“, Алишер Навоийнинг „Маҳбуб ул-қуслуб“ („Кўнгилларнинг севгани“), „Ҳайрат ул-аброр“ („Яхши кишиларнинг ҳайратланиши“), Гулханийнинг „Зарбулмасал“ каби ўнлаб дурдона асарлар асрлар мобайнида фарзандлар тарбиясида дастуруламал вазифасини ўтаб келмоқда. Бу асарлар нечача авлодга поклик, ростгўйлик, жувонмардлик фазилатларини сингдириб келаётгани сир эмас. Унсурулмаолий Кайковус қаламига мансуб „Қобуснома“ асари Шарқ ҳалқлари орасида маълум ва машҳур. Мўъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар китобнинг янада жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган.

Шарқ алломалари ахлоқий-тарбиявий асарларнинг асосини Қуръони карим суралари, пайғамбаримиз

Мұхаммад (с.а.в.) фаолияти ва күрсатмаларини ифодаловчи ҳадислар, ҳикматли ҳикоялар ташкил қилади. „Қобуснома“ ҳам бундан мустасно әмас. Китоб „Парвардигори оламни танимоқ зикрида“, „Пайғамбарларнинг хилқати зикрида“, „Ҳақ таолонинг шукргузарлиғи зикрида“, „Неъматларға шуқр құлмоқ зикрида“ боблари билан бошланади.

XI асрнинг 82—83- йилларида Фарбий Эрон подшохининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўғли Гилоншоқта бағишилаб „Насиҳатнома“ сини яратади ва ўша давр анъанасига кўра, уни бобоси подшоҳ Шамсул маолий Қобус шарафига „Қобуснома“ деб атайди. „Қобуснома“ асрлар мобайнида Шарқу Farb мутафаккирларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келган: 1702—1705 йилларда турк тилига, 1786—1787 йилларда Мұхаммад Сиддиқ Рашидий томонидан уйғур тилига, 1881 йилда Қаюм Носирий томонидан татар тилига ҳамда XIX асрда ёқ инглиз, француз, олмон тилларига таржима қилинди. 1935 йилда Төхрон университетининг профессори, атоқли адиб Саид Нафисий „Қобуснома“ни Төхронда катта илмий шарҳ билан нашрдан чиқарди.

1860 йилда „Қобуснома“ ўзбек тилига биринчи марта буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Мұхаммад Ризо Оғаҳий томонидан таржима қилинди. Оғаҳий таржимасининг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида ва Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номли кутубхонада сақланади.

Мұхаммад Ризо Оғаҳий (1809—1874) буюк шоир, муаррих, истеъдодли таржимон ва давлат арбобидир. У Хоразм хонлигининг пойтахти Хивадан 7—8 чақирим узоқликдаги Қиёт қишлоғида таваллуд топди. Дастребки маълумотни Қиёт қишлоғида олгач, Хива мадрасаларидан бирида ўқиши давом эттириди. Мұхаммад Ризонинг маънавий камолотида амакиси — шоир, улуғ мураббий Шермуҳаммад Мунис алоҳида ўрин тутади. Мунис хон саройида катта ва масъулиятли лавозим — мироб лавозимида эди. Унинг вафотидан сўнг — 1829 йилдан Оғаҳий сарой ишларига аралаша бошлади. Хоразм хони

Оллоқулихон уни мираб лавозимига тайинлайди. Саройдаги бу мансаб илм-фан, адабиёт ва санъат шайдоси бўлган Огаҳийнинг анчагина вақтини банд қиласи эди.

Огаҳий буюк лирик шоир эди. У „Таъвиз ул-ошиқин“ („Ошиқлар тумори“) номли ҳажман катта девон тартиб қилди, „Баёзи мутафарриқаи форсий“ мажмуасини тузди.

Огаҳий забардаст муаррих сифатида ўз салафлари Абулғози Баҳодирхон, Шермуҳаммад Мунис Хоразмий каби мутафаккирлар анъаналарини давом эттириди. У устози Мунис тугатишга улгурмаган Муҳаммад ибн Ховандшоҳ Мирхондинг „Равзат ус-сафо“ асарининг биринчи жилди таржимасини, „Фирдавс ул-иқбол“ тарихий асарини Оллоқулихон топшириғига биноан охирига етказди. Булардан ташқари, у ўзи „Риёзуд-давла“, „Зубдат ут-таворих“, „Шоҳиди иқбол“, „Жомеъул воқеоти султоний“, „Гулшани давлат“ номли йирик илмий-тарихий асарлар яратди. Уларда 1813—1873 йиллар мобайнида Ватанимизда рўй берган тарихий воқеа-ҳодисалар хронологик изчилликда баён этилади. Тарихий асарларда Огаҳий тасвирилаётган кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлганлиги ёхуд ишончли манбаларга асосланганлиги кўзга яққол ташланади. Муаррих асарларида бадиий ижоднинг кўплаб ажойиб намуналари (ўхшатиш, истиора, жонлантириш, рамз, чоғишириш)дан, ҳикматли сўзлар, ҳалқ мақоллари, иборалари каби оғзаки ижодга хос бўёқлардан моҳирона фойдаланди. Масалан, олим „Риёзуд-давла“ асарида 1827 йилда Ойдўст раҳбарлигидаги ҳалқ кўзголонини тасвирилаётсиб, ўзининг бу воқеага муносабатини рамзий тимсолларда ифодалайди:

*Агар жамъ ўлса учқун бир маконга,
Бўлур, албатта, оташгоҳ пайдо.*

*Ва гар ҳар соридин йиғнолса қатра,
Бўлур тадриж ила тўйфон ҳувайдо.*

Бадиий таржима Огаҳий ижодида салмоқли ўринни эгаллайди. Шоирнинг юксак истеъдоди унинг таржима

асарларида ҳам намоён бўлди. У мусулмон Шарқи мутафаккирлари асарларидан йигирмадан ортигини катта маҳорат ила ўзбек тилига таржима қилди. Мутафаккир ўзининг „Таъвиз ул-ошиқин“ девонининг „Дебоча“сида бу асарларнинг тўла рўйхатини беради. Шу ўринда Огаҳий таржима қилган асарларнинг баъзиларини келтириб ўтамиш.

„Гулистан“ — Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг 8 бобдан иборат бўлган дидактик асари. Асарда умумбашарий орзулас таълимий-тарбиявий ҳикоятларда баён этилган. Огаҳийгача бу асар XIV аср охирида Сайфи Саройи томонидан ўзбек тилига „Гулистанни бит туркий“ номи билан эркин таржима қилинган. 1909 йилда Тошкентда Муродхўжа домла Солиҳхўжа ўғли ҳам таржима қилган ва мадраса талабаларига қулай бўлсин учун катта шарҳ билан таъминлаган. Асар „Ғуломия“ матбаасида босмадан чиққан. Кейинчалик Faфур Ғулом, Шоислом Шомуҳамедов, Рустам Комилловлар ўзбек тилига таржима қилдилар. 1913 йилда атоқли педагог, шоир Абдулла Авлоний Саъдийнинг „Гулистан“ асарига назира сифатида „Туркий гулистан ёхуд ахлоқ“ педагогик асарини яратди. Огаҳий Саъдийнинг „Гулистан“ асарини 1862—1863 йилларда ўзбек тилига таржима қилди.

„Ахлоқи Мұхсиний“ — XV асрда Ҳиротда яшаб, ижод этган алломалардан бири, Алишер Навоийнинг дўсти Камолиддин Ҳусайн Воиз Кошифий (1440—1504)нинг таълимий-маърифий асари. Бу асарда таълим-тарбия, бола тарбиясида ота-она, муаллимнинг ўрни каби масалалар кенг ёритилган. Ҳусайн Воиз ўз даврининг йирик ахлоқшунос олими, воиз (нотиқ)ларидан бўлиб, „Анвари Сұҳайлӣ“ („Калила ва Димна“нинг форс тилидаги таржимаси), „Футувватномаи сultonий“ каби инсон камолоти ҳақида асарлари мавжуд. Огаҳий „Ахлоқи Мұхсиний“ асарини умрининг охирида — 1873 йилда ўзбек тилига ўгирган.

„Далойиул-ҳайрот“ — XV асрда яшаб фаолият кўрсатган ақидашунос Мұхаммад ибн Сулаймон Жузулийнинг Мұхаммад пайғамбар ва унинг саҳобалари,

авлиёлар ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи ривоятлар, мадҳиялар тўплами. Бу асар далойилхон-талабалар учун асосий қўлланма бўлган. Огаҳий ушбу асарнинг Фасиҳ ал-Қасрий томонидан усмонли турк тилида қилинган шарҳини 1870 йилда таржима қилган.

„Зубдатул-ҳикоят“ („Ҳикоялар сараси“) — Бобурийзода Аврангзеб ҳукмронлиги даврида Ҳиндистонда яшаб ижод этган тарихчи-олим Муҳаммад Вориснинг тарихий-бадиий, ахлоқий асари. Ахлоқий-таълимий ҳикоятлар подшоҳ Аврангзеб—Оlamgир (асл исми Муҳийиддин Муҳаммад) фаолиятига боғлиқ ҳолда тасвирланади. Огаҳий таржимаси ЎзФА Шарқшунослик институтининг қўллэзмалар фондида сақланади.

„Бадоеъ ул-вақеъ“ („Гўзал воқеалар“) — Зайниддин Маҳмуд ибн Абдулжамил Восифийнинг мемуар асари. Унда Ибн Сино, Улуғбек Мирзо, Муҳаммад Ҳавофий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро каби олим ва шоирлар, давлат арбоблари ҳақида ниҳоятда қизиқарли ҳикоятлар келтирилган. Асрлар давомида бу гўзал асар Европа ва рус шарқшунослари Б. А. Дорн, В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский, Е. Э. Бертельслар эътиборини қозониб келган. 1961 йилда Москвада профессор А. Н. Болдирев „Бадоеъ ул-вақеъ“нинг илмий-танқидий матнини нашр эттириди. Огаҳийшунос олим, профессор Фатхулла Фанихўжаев ушбу ажойиб асарнинг Огаҳий таржимасини топишга муваффақ бўлди¹.

Биз юқорида Огаҳийнинг фақат педагогик ҳамда ахлоқий-таълимий асарлар таржималарини тилга олиб ўтдик. Булардан ташқари, мутафаккир форс адабиётидан йигирмага яқин адабий-бадиий асарларни ўзбек тилига ўғирган.

Огаҳийнинг хонликда, айниқса, Муҳаммад Раҳимхон Феруз олдида эътибори ниҳоятда юқори эди. Фақат „Қобуснома“ни эмас, балки Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг „Гулистон“ асарини ҳам шаҳзода Феруз топшириғига биноан таржима қилди. Бу ҳақда мазкур

¹ Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон (Огаҳий ҳақида мақолалар). — Т., 1999 й. 146—147- бетлар.

таржима дебочасида қўйидагиларни ёзди: „Шаҳзода Муҳаммад Раҳим тўра фақирға ҳазрат Шайх Саъдийнинг „Гулистон“ отлиғ китобини турк тили била таржима қўлмоқ хизматин буюрди... Агарчи фақир ушбу овонда бир шиддатлиғ касал меҳнатидин ниҳоятсиз нотавон ва фоятсиз ҳаста жон эрдим. Аммо ул жанобнинг мундоқ марҳаматидин сиҳҳат, балки қувват шарбати лаззатин тотиб, бақадри ҳол бу хўжаста фол хизматини буткармакка мажолим борича жидди жаҳд ишин зуҳурига еткурдим. Бу авроқ майдонига ҳолим етгунча ибтидо қаламим маркабин сурдим. Ҳақ таоло иноятидин умид улким, фақирни итмол сарҳадиға восил ва ушбу муродимни ҳосил қилғай“¹.

Огаҳий ва Феруз муносабатлари кўпроқ Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларини эслатади. 1863 йили Ферузнинг отаси Саййид Муҳаммадхон вафот этади. 19 ёшли Муҳаммад Раҳим Хива хонлиги таҳтига кўтарилади. Унинг салтанат соҳиби бўлиши тож-тахт учун курашлар, хунрезликлар билан эмас, балки сарой аҳдларининг, „шуаро ва фузало хайли“нинг хоҳиш-иродаси билан амалга ошди. Бу ҳолни Муҳаммад Юсуф Баёний „Шажараи Хоразмшоҳий“ асарида катта мамнуният билан тасвиirlайди. Салтанат соҳибини қутлаш, бу воқеага бағишилаб тарих ҳамда қасида битиш Муҳаммад Ризо Огаҳий зиммасига тушди. Чунки ўша даврда саройда энг мартабали инсон Огаҳий эди. Унинг 92 байтдан иборат ушбу „Мавъизатнома“си Баёнийнинг тилга олинган асарида тўла келтирилган. Унда шоир ёш хонга давлатниadolat билан бошқариш ҳақида панд-насиҳатлар қиласи, бунинг учун у тарихда ўтган ҳукмдорлар фаолиятини таҳт соҳиби кўзи ўнгидаги жонлантиради, уларнинг олиб борган ишларидан тўғри хулоса чиқаришга даъват этади. Чунки у умри давомида етти хон ҳукмронлигини ўз бошидан кечирди. Огаҳий давлатниadolat билан бошқаришда зарур бўлган

¹ Саъдий Шерозий. Гулистон. Огаҳий таржимаси, нашрга тайёрловчи Субутой Долимов. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент. 1993, 9- бет.

фазилатлар билан бирга, салтанатни парокандаликка олиб борувчи иллатлар ҳақида ҳам огоҳлантиради. У ўз мавъизасида хонни панд-насиҳатларига изчил амал қилишга даъват этади:

*Бу сўзларниким, мен баён айладим,
Неча байт бирла аён айладим.*

*Буларга қаю шаҳки қиласа амал,
Онинг мулкига етмас асло халал.*

*Хукумат биноси бўлур устувор,
Онцинг хонадонида тутғай қарор.*

*Шаҳо, олам ичра бугун шоҳсен,
Бурундин бу сўзларга огоҳсен.*

*Умидим будурким, амал қилғасен,
Амал айламакда жадал қилғасен.¹*

Дарҳақиқат, Огаҳийнинг ушбу „Мавъизатнома“си Феруз учун бир умр дастуруламал вазифасини ўтади.

Муҳаммад Раҳимхон Ферузни, айниқса, Темурийлар салтанати, бу давр маданий-маърифий, сиёсий ҳаёти кўпроқ қизиқтириди, ҳатто валиаҳдлик давридаёқ Бобурнинг „Бобурнома“ асарини кўчиритиргани маълум.

„Қобуснома“нинг ўзбек тилига таржима қилинishiда ўша даврда 16 ёшли шаҳзода бўлган Муҳаммад Раҳим Феруз (1844—1910) нинг хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Муҳаммад Ризо Огаҳий ўз шогирди ёш йигитча валиаҳд Муҳаммад Раҳим ҳақида гапириб, ҳар қандай ўйин-кулгини йигиштириб қўйиб, „китобхонлиқча, маъни-донлиқча“ машғул бўлганини, ушбу „Насиҳатнома“ни шаҳзоданинг топшириги билан таржима қилганини мамнуният билан изҳор қиласди: „...ул шаҳзодаи озоданинг назари анвори мутолаасифа етишди ва мусаффо хотирига уни туркий тил била таржима қилдирмоқ таманноси тушди. Бу бандай фақир Муҳаммад Ризо

¹ Муҳаммад Юсуф Баёний, Шажараи Хоразмшоҳий. „Мерос“, Тошкент, 1991 йил. 194- бет.

Огаҳий бир куни ул жаноб мажлисиға бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлиснинг бир гӯша-сида ўтиридим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибон-ликлар кўргузиб, мазкур „Насиҳатнома“ни илкимга бериб, дедики: „Бул нусхани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифининг авоми ҳам шу пандлардан баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқирозигача замон авроқида боқий ва ёдгор қолғай“.

Муҳаммад Раҳимхон Соний — Феруз шеъриятда устози Муҳаммад Ризо Огаҳий эканлигини фаҳр билан изҳор этади:

*Комил эрсам назм аро Феруздек, эрмас ажаб,
Огаҳийдур шеър машқ айларда устодим менинг.*

Муҳаммад Раҳимхон 47 йил Хоразм воҳасида давлат бошқарди, шунинг ўзиёқ унинг катта салоҳиятли сultonлигини, адолатпарвар, маърифатпарвар хон эканлигини кўрсатади. Феруз тарихимизнинг энг оғир ва ҳалқ, мамлакат учун энг таҳликали бир даврида — чор Россиясининг мудҳиш истилоси юқори босқичга кўтарилган даврда хонлик қилди, Туркистонда биринчилардан бўлиб матбаа ташкил қилди. Араб ва форс адабиётининг ўнлаб энг гўзал намуналари таржимасига бошчилик қилди. Феруз улкан шоир бўлиш билан бирга, Хивада катта адабий муҳитни вужудга келтирди, унинг бевосита раҳбарлигида XIX—XX аср Хоразм адабиёти бўйича қимматбаҳо тазкира — „Мажмуат уш-шуаро“ („Шоирлар мажмуаси“) асари яратилди. Бу тазкира Феруз топшириғига биноан Аҳмад Табибий (1869—1910) томонидан тузилди.

Буюк мутафаккирлар Муслиҳиддин Саъдий, Носириддин Рабғузий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоийлар жамият тараққиётида, мамлакат ободончилигию ҳалқ фаровонлигида айрим шахслар, айниқса, подшоҳлар фаолиятига катта баҳо берадилар. Жомий ўзининг „Баҳористон“ асарида подшоҳ адолатини порлаб турган қуёшга ўхшатади:

*Агар чиқсаadolatning қүёши,
Тарағай ҳар томон нури зиёси.
Агар зулм этса золим, бу ситамдин,
Жаҳон бўлғай қаро йўқ интиҳоси.*

Унсурулмаолий Кайковус ҳам подшоҳлар адолатини қүёшга тенглашириди: қүёш ҳаммага, ҳамма ерга тенг, баробар нур сочгани каби, подшоҳ ҳам ҳаммага баробар адолат нурини сочмоғи лозим, дейди: „Эй фарзанд, раиятга ҳам шундоғ меҳрибонлик кўргузгил, токи мамлакат обод бўлғай, нединким, подшоҳ офтобдекдур, офтоб бировга соя солиб, яна бирордик юз ўтурмас. Асло зулмни кўнглунгга келтурмағилки, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким, адл ободонлик нишонасикур ва зулм вайроналик аломатидур. Ҳукамолар дебдурларки, одил подшоҳ олам ҳуррамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон харобалигининг тўфонидур“.

Агар биз, „Қобуснома“ таржимони Оғаҳийнинг лирик меросига эътибор берадиган бўлсак, шоирнинг шеъриятида ҳам „Қобуснома“даги умумбашарий гояларнинг бадиий ињикосини кўришимиз мумкин. Шоирнинг „Устина“ радифли машҳур ғазалидаги фикрлар Кайковуснинг подшоҳ адолати ҳақидаги фикрларига ҳамоҳанг:

*Эй шоҳ, карам айлар чоги тенг тут ёмону яхшини,
Ким, меҳр нури тенг тушар вайрону обод устина.*

Абдураҳмон Жомийнинг ахлоқий қарашлари ҳам кўп ўринларда „Қобуснома“даги панд-насиҳатларга ҳамоҳантдир. Жомий ўз фарзанди Зиёвуддин Юсуфга насиҳат қиласр экан, отаси фақат машҳур киши бўлгани учун унинг номи, обрўси билан мақтанмасликни, балки унинг номига муносиб фарзанд бўлиб етишишни талаб қиласди. Шунинг учун ҳам Жомий ўз ўғлига шундай ибраторумуз шеърий мисралар билан мурожаат қиласди:

*Нодонлардек отангнинг кимлигини пеш қилма,
Ўзингга сен ҳунардан ўзгани ота дема.*

*Тутун гарчи оташнинг фарзанди бўлса ҳам, бас,
Не фойдаки, тутунга оташ зиёси юқмас!*

Жомийнинг бу мисралари „Қобуснома“нинг ушбу сўзларини эслатади: „Агар киши ҳар қанча олий насаб ва асл бўлса-ю, аммо хунари бўлмаса, у халойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур. Улуғлик ақл ва билим биладур; насл-насаб била эмас. Отни сенга ота ва онанг қўймишлар, сен унга гарра бўлмағил... Бу от фақат бир нишонадин бошқа нарса эмасдур. Аммо сен хунар била бир номга эга бўлғил“.

Асар муаллифи Унсурулмаолий Кайковус — Шамсулмаолий Қобуснинг набираси. Қобус ўз даврининг золим ҳукмдорларидан эди. Ҳатто Кайковус ҳам буни эътироф этади. Бу ҳақда у „Қобуснома“да қўйидагиларни ёзади: „Менинг бобом Шамсулмаолий бафоят қаттол киши эди ва ҳеч кишининг гуноҳин афв қилмас эди“.

Қобус ибн Вушмагир (баъзи манбаларда Вашмигир — У.Д.)нинг бундай қаттоллиги унинг бевақт ўлдирилишига сабаб бўлган. Бу ҳақда Латиф Алибек Озарий ўзининг „Тазкираи оташкада“ асарида алоҳида таъкидлайди: „Лашкар аъёнлари озгина гуноҳ қилсалар, қатлга буюрарди. Ниҳоят амирлар иттифоқ бўлиб, уни салтанатдан олиб ташлаб, ҳибсга юбордилар ва Қобуснинг ўғли Манучеҳрни ҳукумат тахтига ўтқаздилар“. Шунинг учун ҳам Кайковус ўз ўғлига насиҳат қилас экан, асло зулм отига минмасликка даъват этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Қобус даврида мамлакатда илм-фан, маданият ривожланди, пойтахт Журжонга илм-фан аҳллари тўпланди. Журжон йирик маданий марказга айланди. Ўзбек халқининг буюк олими ва мутафаккири Абу Райҳон Беруний биринчи минг йилликнинг охирларида Журжонда — Қобус саройида яшади, бир қанча илмий асарларини шу ерда яратди. Бу ҳақда академик Азиз Қаюмов қўйидагиларни ёзади: „Мана, бир неча ойдирки, Абу Райҳон Беруний шу подшоҳ Қобус даргоҳида. Қобус ҳозирча Берунийга меҳрибон, уни ўз саройида ва доирасида кўришдан мамнун... Бир мингинчи йили Беруний „Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар“ асарини ёзиб тугаллаб,

уни Гургон (Журжон) ҳукмдори Қобус ибн Вушмагирга тақдим этди“.¹

Беруний Қобус саройида узоқ давр яшай олмади, улар ўртасидаги зиддият кун сайин авж олиб борди. 1003—1004 йилда у ўз ватани Хоразмга келади.

„Қобуснома“ муаллифи Кайковус ҳам ўз даврининг қомусий билимларга эга бўлган мутафаккирларидан эди. У тиббиёт, фалакиёт, айниқса, руҳоний билимларни мукаммал эгаллаган. Ўз давригача яратилган таълимтарбияга оид асарларни ўрганиб чиқсан, илм-фан, маданият ривожланган Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларда бўлган, Носир Хисравнинг „Саодатнома“, „Рўшноинома“ асарларини ўрганган.

„Қобуснома“ асарининг фазилатлари чексиз: унда ҳам жисмоний, ҳам ақлий тарбиянинг ҳамма қирралари ўта зукколик билан таҳлил қилинади. Шарқ мутафаккирларининг педагогикага оид асарларини ўрганар эканмиз, уларда ҳар бир таълимий-тарбиявий масала билан узвий равишда боғланган ҳикоятларга дуч келамиз. „Қобуснома“да ҳам ўнлаб ҳикоятлар асарнинг ҳам foявий, ҳам бадиий юксаклигини таъминлаган.

Инсон камолотида ҳақиқий дўстлик, дўстларга самимий садоқат алоҳида аҳамиятга эга. Кайковус ҳам ўз асарида бу масалага катта эътибор беради, ҳатто дўстсиз бўлгандан кўра, биродарсиз бўлишни маъқул кўради: „Эй фарзанд, билгилки то киши тирикдур, дўстсиз бўлмағусидур. Кишининг дўстсиз бўлғонидан биродарсиз бўлғони яхшидур. Бир ҳакимдин сўрдилар: „Дўст бўлса яхшироқдурму ё биродар? Ҳаким айтди: „Дўст бўлса яхшидур“. Дўстнинг иши ҳақида ўйлагил, уларга ҳадялар бермоқ, мурувватлар қилмоқ била дўстлик қоидасин маҳкам қилғил. Нединким, ҳар киши дўстларни ёд қилмаса, дўстлар ҳам ёд қилмағусидур ва ул киши ҳамиша дўстсиз қолғусидур“.

Кайковус фикрича, инсонларнинг бир-бирларига самимий муносабатлари, дўстларнинг садоқати, оғир

¹ Азиз Қаюмов, Абу Райхон Беруний. Тошкент, „Абу Али ибн Сино“, 1987 й., 15- бет.

пайтларда бир-бирларига ҳамдардлиги, тамадан узоқ бўлиш камолот белгисидир. „Қобуснома“да муаллиф кишилар ўртасидаги гина-кудурат, адоватни қаттиқ қоралайди.

Кайковус турли тоифага мансуб кишилар ва уларнинг ўрганишлари зарур бўлган хунарлар ҳақида фикр баён қиласди. Табобат илми ва табиблар ахлоқи ҳақида гапирап экан, табибнинг, биринчи навбатда, ўз қасби сирларини мукаммал эгаллаши, касалларга нисбатан раҳм-шафқатли, меҳр-мурувватли бўлиши кераклигини алоҳида таъкидлайди.

Кайковус йирик давлат арбоби сифатида ўғли Гилоншоҳга подшоҳлик, вазирлик каби улуғ мартабадан тортиб, деҳқончилик ишларию деҳқон одобигача бўлган умуминсоний масалалар ҳақида таълим беради. Асарнинг буюк аҳамияти шундаки, ҳамма замон, ҳамма ижтимоий-сиёсий тузумда ҳам ёшлиарни баркамол инсон қилиб тарбиялашда „Қобуснома“ ўз қийматини асло ўйқотмайди.

Шу ўринда ўзбек китобхонларини Кайковуснинг „Қобуснома“ асари билан илк бор яқиндан таништирган таниқли олим Субутой Долимов ҳақида қисқача маълумот беришни лозим топдик.

Субутой Долимов (Усмонбек Долимов) ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси тараққиётига салмоқли ҳисса кўшган заҳматкаш олимдир. У 1907 милодий йилнинг савр ойида Тошкент шаҳрида зиёли оиласда таваллуд топди. Унинг амакилари Комилбек ва Каримбек Норбековлар, тоғалари Мирмулла, Мирмуҳсин ва Мирмуслим Шермуҳамедовлар XX аср бошларида фаолият кўрсатган жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндалари сифатида Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётида муҳим рол ўйнадилар. Усмонбек илк маълумотни дастлаб Сағбон маҳалласидаги Кабир домланинг эски мактабида, кейин Фулом Қодир домла очган „усули жадид“ мактабида олди, XX асрнинг 20-йиллари ўрталарида Ҳадрадаги „Намуна“ мактабида ўқишини давом эттириди. Бу мактабда

унинг дастлабки шеърлари, ҳикоялари мактаб деворий газетаси, „Тонг юлдузи“да чиқиб турди. Деворий газетанинг муҳаррири буюк ёзувчи Ойбек эди. Мазқур „Намуна“ мактаби Ойбек, Искандар Икромов, Миркарим Осим, Ҳомил Ёкубов, Аъзам Айюб, Мурод Шамс, Имомхон Ҳусанхўжаев, Олтой Салоҳиддинов каби ўнлаб илм-фан, адабиёт ва санъат, маданият арбобларини тарбиялаб етиштириди.

Субутой Долимов мустақил иш фаолиятини 1926 йилда „Шамс ул-ирфон“ мактабида она тили ва адабиёт ўқитувчиси сифатида бошлади. Адабиётга бўлган муҳаббат 1934 йилда С. Долимовни Низомий номидаги педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига етаклади, 1939 йилда эса у институтни имтиёзли диплом билан тамомлади.

Олим 1943—1957 йилларда Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-текшириш институтида тил ва адабиёт ўқитиши методикаси сектори мудири лавозимида ишлади, айни пайтда, Низомий номидаги педагогика институтида адабиёт ўқитиши методикаси фанидан дарс берди. 1957 йилдан то умрининг охиригача Тошкент давлат университети (ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети)нинг филология факультетида ўзбек адабиёти тарихи ҳамда адабиёт ўқитиши методикаси фанларидан талабаларга сабоқ берди.

Биз Субутой Долимовнинг ижодий фаолиятига размсолар эканмиз, унинг икки соҳада: адабиёт ўқитиши методикаси ҳамда ўзбек адабиёти тарихи соҳасида мукаммал, бетакрор асарлар яратганигининг гувоҳи бўламиз. Олим бу икки соҳанинг бирини иккинчисидан кам ёки ортиқ кўрмади. Методист олим сифатида ўзбек адабиёти бўйича мактаблар, педагогика билим юртлари ҳамда олий ўқув юртлари талабалари учун қатор дастурлар тузди, ўқув қўлланмалари, дарслерлар яратди.

Субутой Долимов Марказий Осиёда маориф тараққиёти тарихи, мадрасаларнинг ташкил топиши ва уларда ўқитиши усулларини алоҳида ўрганди. У Сайдрасул Саидзизов, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Ҳамза, Садриддин Айний каби маърифатпарвар

ижодкорлар, педагоглар фаолияти, ўқитиш усуллари ҳақидаги қарашларини тадқиқ қилувчи кўплаб илмий асарлар ёзди.

Ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш методикасига доир дастлабки илмий-методик асарлар ҳам С. Долимов қаламига мансубдир. Олим 1952 йилда „Адабиёт ўқитиш методикаси“, 1955 йилда 5- синф „Ватан адабиёти“ учун методик қўлланма, 1960 йилда „Таълимий баён ва иншо“, 1967 йилда институт ва университетлар филология факультетлари талабалари учун „Адабиёт ўқитиш методикаси“ (Х. Убайдуллаев ва К. Аҳмедовлар билан ҳамкорликда) дарслик-қўлланмаси, 1968 йилда „8-синф „Ўзбек адабиёти тарихи“ дарслиги учун методик қўлланма“ асарларини яратди.

Олимнинг ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва тадқиқ қилиш соҳасидаги фаолияти ҳам анча мароқли. Оғаҳийнинг „Танланган асарлар“и, Гулханийнинг „Зарбулмасал“, Мулла Фазлуллоҳ Алмаййнинг „Танланган асарлар“и, буюк ҳинд эпоси „Калила ва Димна“ (Алмай таржимаси асосида) асарлари Субутой Долимов томонидан нашрга тайёрланди. Ўзбек халқ оғзаки ижодининг катта билимдони ва тарғиботчиси сифатида Шотурсун Шомақсудов билан ҳамкорликда халқ ибораларини тўплади, уларнинг этимологиясини шарҳлади ва „Кенг уйнинг келинчаги“ номи остида икки марта босмадан чиқарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Субутой Долимов Хоразм шоирлари Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Юсуф Рожий, Комил Хоразмий, Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз), хусусан, Муҳаммад Ризо Оғаҳий ҳаёти ва ижодини ўрганиш, уларнинг асарларини нашр этиш ишларига 40 йиллик ҳаётини бағишилади. 1962 йилда „Оғаҳийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти“ мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди ва ижодининг маҳсулдорлиги ҳамда асарларининг бадиияти нуқтаи назаридан Оғаҳий ўзбек адабиётининг буюк Алишер Навоийдан кейинги энг забардаст вакили, деган илмий хulosага келди.

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш, тадқиқ этиш ва нашрга тайёрлашда энг масъулиятли иш

асар матни устида ишлашдир. Бу иш тадқиқотчидан кенг күламдаги билимни, эски ўзбек тилини, шу билан бирга, араб, форс тилларидан чуқур билимга эга бўлишликни талаб қиласди. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирда ҳам ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқотчилари орасида матншуносларга эҳтиёж катта. 1970 йилда С. Долимов филология фанлари доктори, профессор Фулом Каримов билан ҳамкорликда Мұхаммад Ризо Оғаҳийнинг 6 жилдлик асарлар мажмуасини нашрга тайёрлашга киришди. Мажмуанинг 1—2- жиллари Оғаҳийнинг лирик куллиёти „Таъвиз ул-ошиқин“ни, 3—4- жиллари шоирнинг таржима асарларини, 5—6- жиллари эса олимнинг илмий-тарихий асарларини ўз ичига олган. Бу мashaқатли ва масъулиятли ишни икки фан арбоби Субутой Долимов ҳамда Фулом Каримов ўн йил (1970—1980) ичида мувваффақиятли якунига етказдилар.

Субутой Долимов бутун ҳаётини ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси фанини ривожлантиришга, малакали филологлар тарбиялаш ишига бағишлиди. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи Субутой Долимов 1991 йил 24 майда вафот этди.

Афсус билан таъкидлаш керакки, „Қобуснома“нинг шўролар даврида Субутой Долимов босмадан чиқарган учала нашрида 1-, 2-, 3-, 4-, 15-, 23- боблар умуман киритилмаган, муқаддима ва бальзи боблар катта қисқартиришга учраган, яъни давр мафкурасига мослаштирилган эди (Субутой Долимов шундай қилишга мажбур эди!). Бу эса асар фазилатларига салбий таъсир кўрсатган эди. Ушбу нашр асарнинг муқаддимасидан бошлаб, ҳамма 44 бобини ўз ичига олган. Нашрга Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланувчи Оғаҳий таржимасининг қўлёзмаси асос қилиб олинди, шу билан бирга, профессор Е. Э. Бертельснинг русча таржимасидан ва Эрон профессори Сайд Нафисий томонидан тайёрланган Техрон нашридан фойдаланилди.

Улугбек Долимов

БИСМИЛЛАХИР РОҲМАНИР РОҲИМ

МАВЪИЗАТНОМАИ КАЙКОВУС

(Кайковуснинг насиҳатномаси)

Ҳамду беҳад жавоҳирининг туҳфалари ул ҳакими ала ал-итлоқнинг¹ даргоҳи олийсиға лойиқдурким, инсон вужудининг таркибин ақлу дониш зевари² била тузди ва дуруд³ беадад завоҳирининг⁴ ҳадиялари ул расули аҳли оғоқнинг⁵ разваси мутаолийсиға мувофиқдурким, куфру исён бадияси ваҳшийларин мўъжизнишон пандлар била ром қилиб, дини ислом тариқига киргуди.

Аммо баъд бу мажмуаи мавъизангиз⁶ ва бу марқумай⁷ насиҳатомузни мутолаа қилғувчи дониш ва аҳли тамизни замири байзойи⁸ назийрлариға маълум ва жойкир бўлсин. У салтанат буржининг муаллаҳ ахтари⁹ ул хилофат¹⁰ буржининг мусаффо гавҳари ва ул жоҳи жалол¹¹ осмонининг хуршид дурухшандаси¹² ва ул фазлу камол шабстонининг ферузандаси ва ул ақлу беш

¹ Ҳакими ала ал-итлоқ — мутлақ ҳаким.

² Зевар — безак, зийнат.

³ Дуруд — дуо, олқиши, таҳсин.

⁴ Завоҳир — гуллар, чечаклар.

⁵ Оғоқ — олам, уғқулар.

⁶ Мавъизангиз — насиҳатомуз.

⁷ Марқум — ёзилган.

⁸ Замири байзо — оққўнгил.

⁹ Ахтар — юлдуз, юз, байроқ.

¹⁰ Хилофат — халифлик, ўринбосарлик.

¹¹ Жоҳи жалол — улуғ обрӯ.

¹² Дурухшанда — порлок, нурли, равшан.

асхобининг¹ меҳрибони, зиллу субҳон² халифат ал-раҳмон боъисал-амн вал-амон³ Ҳазрат Сайид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ибн хоқони кишваристони Сайид Муҳаммад Баҳодирхон фирдавсмакон⁴ зийда умруҳу ва иқболуҳу ва давлатуҳу⁵ ким бовужуд йигитлик айёми ва айшу тараб ҳангомида ҳеч бир лавҳу луъба⁶ мойил бўлмай, аксар авқот беш вақт намоз лавозими-нинг адоси фаройизу сунан⁷ шуғулининг интиҳосидин сўнг китобхонлиққа, маънидонлик ишифа машғул бўлиб, ҳар турлук китобни мутолаа қилур эрди ва ўзга машғулотдин ани аъло ва афзал билур эрди. Байт:

*Шабоб айёмида бу улуғ одат,
Валилик рутбасиндор⁸ аломат.*

Хусусан, ҳар китоб мазмуниким, мавоиза⁹ насо-йиҳҳа¹⁰ муштамил¹¹ бўлса, они бафоят севар эрди ва они ўзга китоблардин илгари тутар эрди. Андоқким, бу муборак овонда¹² амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагирнинг ўз ўғли Гilonшоҳ учун жам қилғон насиҳатномаси ул шаҳзо-даи озоданинг назари анвари мутолаасига етишди ва мусаффо хотирифа уни („Қобуснома“ни) туркий тил била тárжима қилдирмоқ таманноси¹³ тушди. Бу бандай фақир Муҳаммад Ризо мироб Огаҳий, бир куни ул жаноб (нинг) (Сайид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон)

¹ Асҳоб — дўст, суҳбатдош, улфат.

² Зиллу субҳон — субҳоннинг сояси.

³ Халифат ал-раҳмон боъис ал-амн вал-амон — тинчлик ва хотиржамлик таратувчи.

⁴ Фирдавсмакон — жаннатмакон.

⁵ Зийда умруҳу ва иқболуҳу ва давлатуҳу — умри, иқболи ва давлати узун бўлсин.

⁶ Лавҳу луъб — ўйин-кулги, тараалебодлик.

⁷ Фаройизи сунан — Аллоҳ томонидан юборилган ибодатлар.

⁸ Рутба — мартаба, унвон, даражा.

⁹ Мавоиз — пандлар, насиҳатлар, пандлар.

¹⁰ Насойиҳ — насиҳатлар, пандлар.

¹¹ Муштамил — қопловчи, ўз ичига олган.

¹² Овон — вақтлар.

¹³ Таманно — орзу.

мажлисига бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўлтиридим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур „Насиҳатнома“ни илкимга бериб, дедики: „Бу нусхани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифи (гуруҳлари)нинг авоми¹ ҳам бу пандлардин баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқизоризигача замон авроқида² боқий ва ёдгор қолғай“.

Фақирким, ул жанобдин бундог марҳаматларни кўрдим. Куллуқ қилиб, таъзим русумин бажо келтурдим. Хушҳоллик била ул беҳиштнишон мажлисдан чиқиб, ўзимнинг вайронна кулбамга келиб, бир гўшада ўлтурдим ва ихлос қаламин эътиқод авроқига сурдим ва қудратим борича саъю қўшиш³ умурин⁴ зуҳурға⁵ еткурдим. Энди ҳазрат каримга умидим шулки, бу хизмат ибтидоси⁶ ихтитом⁷ сарҳадига⁸ етушғай ва шаҳзодаи озоданинг ҳумоюн⁹ хотирига мақбул ва марғуб¹⁰ тушғай, токим фақир ул жанобнинг лутф ва марҳамати бодасидан¹¹ сархуш ва сероб бўлғаймен ва ул сархушлик воситаси била бу ранжи ғамнинг оғир юқидинким неча йилдин бери бўйнумга тушубдур, тезроқ қутулғаймен. Ёрдам ҳам ундандур ва суюниш ҳам унгадур.

Энди бу „Насиҳатнома“ жомеининг сўзи булдурким, туркий иборати била маствур¹² бўлур.

Бу пандни жам этгувчи амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагир

¹ **Авом** — халойиқ.

² **Авроқ** — саҳифалар.

³ **Қўшиш** — ҳаракат.

⁴ **Умур** — ишлар, воқеалар.

⁵ **Зуҳур** — пайдо бўлмоқ.

⁶ **Ибтидо** — бошлаш.

⁷ **Ихти мом** — тамом бўлиш.

⁸ **Сарҳад** — чегара.

⁹ **Ҳумоюн** — муборак.

¹⁰ **Марғуб** — севимли.

¹¹ **Бода** — май, шароб.

¹² **Мастур** — ёзилган, кўчирилган.

ўзини(нг) фарзанди Гилоншоҳга дедики: „Эй фарзанд, мен қарибман ва ожизлик менга ғолиб бўлубдур, ўлим вақти яқин келибдур, азлий¹ нинг ёрлиги бир китобдурки, уни ҳеч чора кўрувчининг қўли ҳийлагарлик била йўқ қила олмагусидур.

Бас, эй фарзанд, мен ўзимни ўлумга бафоят ёвуқ топдим ва шундоқ маслаҳат кўрдимки, менга тириклидан жудо бўлмоқлик ёрлиги етушмасидин бурун ҳар мушкул ишнинг тузилиши ва яхши от қолдирмоқ кўшиши бобида бир неча сўз баён қилгайман, токи сен ундан баҳра олгайсан ва мен оталик меҳри шартини бажо келтургайман.

Эй фарзанд, сенга замона ситамининг қўли етмасдан бурун ҳушинг қулоқи била менинг сўзимни эшитғил ва бу пандлар била икки жаҳонда ном чиқарғил. Менинг сўзимни эшитмоқдин ибо қилмагил. Агар менинг сўзимни қабул қилиб, ундан баҳра олсанг, ўзгалар доғим (янада) қабул қилурлар ва унга яраша иш шундоқдурки, ҳеч фарзанд отасининг пандин қабул этмагусидир, нединким, йигитлар гафлат юзидин ўз ботинида² ўзларини бирдан-бир дониш фаҳм қилурлар ва ўз донишларини қариларнинг донишидин афзал билурлар. Гарчи бу сўз менга маълумдур, лекин оталик меҳри мени хомуш бўлурга қўймади. Шул вожиб бир қанча пандларни ўзим яратдим ва уни қирқ тўрт бобга жам қилдим, ҳар бобида бир неча сўз зикр этдим.

Эй фарзанд, умид шулки, сен бу пандларни қабул қилғайсан ва мен оталик шартин бажо қилмиш бўлғаймен. Билғилки, жаҳон халқининг расми шулдурки, такупўй³ ва жустужўй қилиб дунёда бирор нарса ҳосил этарлар ва уни ўзларининг яхши кўргон кишисига қўйиб кетарлар. Мен дунёда ушбу сўзларни ҳосил қилмишман ва менинг яхши кўргон кишим сендурсан. Менга риҳлат⁴ вақти ёвуқ⁵ етди, дунёдин ҳар нимаки

¹ Азл — узоқлаштириш.

² Ботин — ички дунё, кўнгил.

³ Такупўй — югуриш, елиш.

⁴ Риҳлат — жўнаш.

⁵ Ёвуқ — яқин.

ҳосил қилдим, сенинг олдингга қўйдим, токим худо-
ком¹ бўлмағайсан ва бeroҳлик² йўлига қадам қўйма-
гайсан.

Эй фарзанд, икки тарафдин ҳам сенинг аслинг ва
насабинг покдур ва улуғдур. Бобонг Малик Шамсул-
маолий Қобус бинни Вушмагир Аъшақ Фарҳодоннинг
набирасидур, Аъшақ Фарҳодон Кайхусравнинг замо-
нида Гilon мулкининг подшоҳи бўлғон ва Гilon
мамлакати сенинг авлод-аждодингга ундин ёдгор бўлиб
қолди. Менинг онамнинг момоси „Марзбоннома“
отлиқ китобнинг мусаннифи маликзодаи Алмарзбон
бинни Рустам бинни Шарванинг қизидур. Унинг ўн
учинчи отаси Ануширавон Одилнинг биродари
Қубоднинг ўғли Кайковусдур. Сенинг онанг султон
Маҳмуд Фозий бинни Насриддин Сабуктагинни(нг)
фарзанди ва менинг момом Дайлимийлар подшоҳи
Ҳасан Ферузоннинг қизидур.

Бас, эй фарзанд, аслингнинг қадру қимматин бил
ва асли кам одамлардин бўлмағил. Ҳар нечаким мен
сенда яхшилик нишонасин фаҳм қилурман ва лекин
сўз такрорин ўзимга вожиб билурман. Эй фарзанд, огоҳ
бўлки, менинг охират сари кетмоғим ёвуқдур, сен ҳам
менинг изимдан тез етгунгдур. Нединким, бу дунё орият
жойидур ва охират асли саройдур ва ул саройнинг йўли
оз ва қийин. Бу жойда жамъ қилмоқ керакдур.

Бу жаҳон бир зироатгоҳдур, ҳар нима эксанг, шуни
ўрасан ва ҳар на сўз десанг, шунинг жавобин эшитурсан.
Дегилким, дунё жойи фоний ва охират саройи боқийдур.
Бу жойда иффатли, парҳезкорларнинг ҳиммати шер-
ларнинг ҳимматидекдур, бадкирдорларнинг ҳиммати
итларнинг ҳимматидекдур. Ит ҳар сайдниким олса, ўша
жойда ер, шер ҳар сайдники олса, бошқа жойда ер. Бу
орият саройи сенинг сайдгоҳингдур ва Тангри тао-
лонинг ибодати сенинг сайдингдур. Агар дунё саройида
тоат сайдини инкор қилсанг, оқибатининг мужиби
бўлур.

¹ Худоком — қайсар.

² Бероҳ — йўлсиз, адашган.

Эй фарзанд, Худони танигил, ҳамиша они ибодатин пеша қылғыл. Жалла жалалуҳу ва аммо навануҳу¹.

Бобларнинг феҳристи будурким, марқум бўлур. Аввалги боб — Худо таолони танимоқ зикридадур. Иккинчи боб — пайғамбарларнинг хилқати зикридадур. Учинчи боб — Ҳақ таолонинг шукргузарлиги зикрида. Тўртинчи боб — неъматлар сипасдорлиги зикрида. Бешинчи боб — ота ва она ҳақини билмак зикрида. Олтинчи боб — ҳунар фузунлиқ била баланд қадр бўлмоқ зикрида. Еттинчи боб — сухандонлик билан баланд мартабали бўлмоқ зикрида. Саккизинчи боб — Ануширавоннинг пандин ёд олмоқ зикрида. Тўққизинчи боб — йигитлик ва қарилик сифати зикрида. Ўнинчи боб — тамкин ва таом тартиби зикрида. Ўн биринчи боб — шароб ичмак зикрида. Ўн иккинчи боб — меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида. Ўн учинчи боб — нард ва шатранж ўйнамоқ зикрида. Ўн тўртинчи боб — ишқ варзиш қилмоқ зикрида. Ўн бешинчи боб — нафъ олмоқ зикрида. Ўн олтинчи боб — ҳаммомга бормоқ зикрида. Ўн еттинчи боб — ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида. Ўн саккизинчи боб — сайд этмак зикрида. Ўн тўққизинчи боб — гўй чавгон ўйнамоқ зикрида. Йигирманчи боб — уруш қилмоқ зикрида. Йигирма биринчи боб — мол жамъ этмоқ зикрида. Йигирма иккинчи боб — омонат сақламоқ зикрида. Йигирма учинчи боб — асир сотғун олмоқ зикрида. Йигирма тўртинчи боб — уй ва ер сотиб олмоқ зикрида. Йигирма бешинчи боб — чаҳорпой улог сотиб олмоқ зикрида. Йигирма олтинчи боб — хотун олмоқ зикрида. Йигирма еттинчи боб — фарзанд парвариш қилмоқ зикрида. Йигирма саккизинчи боб — дўст тутмоқ зикрида. Йигирма тўққизинчи боб — душмандан андиша қилмоқ зикрида. Ўттиз биринчи боб — афв ва уқубат этмак зикрида. Ўттиз биринчи боб — илм талаби ва қозигарлик зикрида.

¹ Жалла жалалуҳу ва аммо навануҳу — улуғлиги улуғ бўлди, эҳсони умум бўлди.

Ўттиз иккинчи боб — тижорат ва бозоргонлик расми зикрида. Ўттиз учинчи боб — тиб илми расми зикрида. Ўттиз тўртинчи боб — нужум ва ҳандаса илми зикрида. Ўттиз бешинчи боб — шоирлик расми зикрида. Ўттиз олтинчи боб — ханягарлик, яъни созандалик зикрида. Ўттиз еттинчи боб — подшоҳ хизматининг шарт ва қоидаси зикрида. Ўттиз саккизинчи боб — подшоҳ надимлигининг зикрида. Ўттиз тўққизинчи боб — дабирлик ва котиблик зикрида. Қирқинчи боб — вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида. Қирқ биринчи боб — сипаҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида. Қирқ иккинчи боб — подшоҳлик шарти ва расми зикрида. Қирқ учинчи боб — деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида. Қирқ тўртинчи боб — жувонмардлик зикрида.

БИРИНЧИ БОБ

ПАРВАРДИГОРИ ОЛАМНИ ТАНИМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, жаҳонда одамнинг билмаган ва танимаган ҳеч нимарсаси йўқдур. Магар Худойи таолоким онинг тарафиға танимоқ била асло йўл топмағусидур. Чунки ондин ўзга борча нимарсанি танидинг, аммо ҳар вақтким ўзингни танисанг, они танурсан. Танимоқ нақшдекдур, танилған нимарса манқуш¹декдур ва таниғучи наққошдекдур. Манқуш нақшни қабул қилмаса, ҳеч наққош онга нақш қилмағусидир. Кўрмасмусанким, чун мум нақшни тошдин яхшироқ қабул қилур. Бу жиҳатдин мумдин муҳр тузатурлар ва тошдин тузатмаслар. Бас, барча танилған нимарсада танимоқ қабули бордур ва сен ўзингга боққил, яратувчига боқмагил ва согза қараб созандани таниғил. Ҳақ таолонинг ҳамиша неъматлариға андиша қилғил. Аммо унинг зотига андиша қилмагил. Чунки жаҳонда йўлдан адашадурғон ул кишидурким, йўлсиз жойдин йўл талаб қилғай. Андоқким, пайғамбар алайҳиссалом дебдурлар, Аллоҳнинг нозу неъматлари ҳақида фикр қил, ўзи ҳақида фикр қилма.

Агар Худойи таоло шариат соҳибининг тили бирла бандаларга ўзин танимоқ густоҳлигига йўл бермаса эрди, ҳеч ким Худони танимоқда бир сўз айтурға ҳаргиз далирлик² қила олмас эрди. Чун ҳар тил, ҳар сифат билаким Худойи таолони айтурсан, ўзингни ажзу бечоралифингдан бил. Йўқ эрса, Худони(нг) зотига лойиқ ситойиш³ қилолмассан. Вақтиким, анинг зотин

¹ **Манқуш** — безалган, нақшланган.

² **Далир** — ботир, довюрак.

³ **Ситойиш** — мақтов.

ситойишиң қила олмасанг, они таний олмассан. Ва чун ҳар киши бизни ҳақиқат била билди, ширк¹ чуркидин күтүлди.

Бир ҳақиқатда Худодур. Андин ўзга ҳамма иккидур. Ҳар нарсаким, сифатда икки бўлса, то таркибда ҳам икки бўлур. Андоқким, жисм ё тафриқада² икки бўлур. Андоқким, агад ё жамъда икки бўлур. Андоқким, сифат ё суратда икки бўлур. Андоқким, мабсуготда³ икки бўлур, жавоҳир ё таваллудда икки бўлур. Андоқким, асл фарь ё маконда икки бўлур, арз ё ваҳмда икки бўлур. Андоқким, ақл ва нафсада ё эътидолда⁴ икки бўлур. Андоқким, табъ ва сурат ё агад учун икки бўлур. Андоқким, ҳар нимарсанинг муқобала⁵сида икки бўлур. Андоқким мисл ва шабиҳ⁶ ё бир нимарсанинг сурати учун икки бўлур. Андоқким, унсур⁷ ё ҳаюло⁸, ё мадад юзасидан икки бўлур. Андоқким, мол ё худо учун икки бўлур. Андоқким, нишони⁹ камол¹⁰ ё бир нимарсанинг қабули учун икки бўлур. Андоқким, хосият ё бешким учун икки бўлур. Андоқким, борлиқ ва йўқлиқнинг тенглари учун Худойи таоло нишонининг қиёслари мундоқдур. Ушбу нимарсаларким, буларнинг нишони икки бўлур — Худодин бошқа бўлур ва тавҳид¹¹ ва ҳақиқати улдурким, билгил, ҳарна ким сенинг кўнглунгга келса, Худо эрмасдур, балки Худо онинг холиқидурким¹², мисли ва шибҳи¹³ мубарродур¹⁴. Унинг кудрати улуғ бўлди, эҳсони ом бўлди.

¹ Ширк — кофирилик, кўпхудолик.

² Тафриқа — бўлиш, ажралиш.

³ Мабсугот — муфассаллик, батафсиллик.

⁴ Эътидол — мўътадиллик, ўрта даражা.

⁵ Муқобала — рўпара бўлиш.

⁶ Шабиҳ — ўхшаш, монанд.

⁷ Унсур — асосий модда.

⁸ Ҳаюло — ҳар бир нарсанинг асли, моҳияти.

⁹ Нишон — белги, аломат.

¹⁰ Камол — тўлалиқ, етуклиқ.

¹¹ Тавҳид — ягоналик, худонинг бирлиги.

¹² Холиқ — яратувчи.

¹³ Шибҳи — монанд, ўхшашлик.

¹⁴ Мубарро — озод, холи.

ИККИНЧИ БОБ

ПАЙФАМБАРЛАРНИНГ ХИЛҚАТИ¹ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, Худойи таоло жаҳонни беҳуда ва бекор яратмади. Адл мүжиби² била яратди ва ҳикмат мүжиби била оройиш берди. Чун билгилким, вужуд адамдин³ яхши ва кун фасоддин яхши ва хуб зийнатдин яхши. Бу икковига ҳам тавоно ва доно эрди. Барча нимарсаларни билиб яратди, керак жойида яратди ва улчаким адл мүжиби била мавжуд қилди. Ҳикмат мүжиби била мувофиқ қилди ва чун қодир эрдиким, қўёшсиз оламни ёрутқай ва булутсиз ёмғур ёғдурғай ва ёмғур тарбиятисиз сабза кўкартургай ва юлдуз таъсиризиз оламда яхши ва ёмонни зуҳурға⁴ еткургай. Чунки иш ҳикмат мүжиби била эрди. Ҳеч нимарсани воситасиз пайдо қилмади. Кун ва фасодга воситани сабаб қилди. Чун восита бўлмаса, ҳеч нимарсада шарафи манзилат⁵ ва тарбият бўлмагусидур ва чун феъл низомсиз бўлмагусидур, воситасиз ҳам бўлмагусидур. Воситани ул жиҳатдин пайдо қилдиким, бирор қоҳир⁶, бирор мақхур⁷, бирор зўрхор ва бирор зўри учун зор бўлгай ва бу иккови ҳам Худонинг бирлиги гувоҳдур. Бас, агар сен ҳар воситаниким кўрсанг, Худодин билгил. Агар ер ҳосил бермаса, гуноҳни ерга кўймагил ва агар юлдуз нафъ еткурмаса, юлдузга товон⁸ қилмагил. Недин юлдуз нафъ еткурмак ва еткурмасликда ер янглиғдурким, чун ерга шакар тухумин эксанг, ер заҳар ҳосил берса-да, гуноҳ йўқдир. Юлдуз ҳам бу тариқадурким, яхшини

¹ **Хилқат** — яратилиш, пайдо бўлиш.

² **Мужиб** — сабаб, тарз.

³ **Адам** — йўқлик.

⁴ **Зуҳур** — пайдо бўлиш, кўриниш.

⁵ **Манзилат** — мартаба, даражা, мақом.

⁶ **Қоҳир** — қаҳрли, фазабнок.

⁷ **Мақхур** — қаҳрга лойиқ.

⁸ **Товон** — жарима.

ёмон ва ёмонни яхши қила олмасыидур. Чун Ҳақ таоло жаҳонни ҳикмат бирла ораста қилди, анга зийнат ва оро бермак лозим эрди. Бас, бу жаҳонни томоша қил. То набот¹ ва ҳайвон ва хуруш ва пўшишлардин неча турлик зийнат ва хўбликлар кўрасанким, Ҳақ таоло ҳикмат мубиби пайдо қилди. Андоқким, ўз қаломида айтур: „Самоларни ва ерни ва улар орасидагиларни ўйнаб яратмадик“. Ва чун билдингким, Ҳақ таоло икки жаҳонда ҳеч неъматни бехуда қилмади ва бехуда ул вақтда бўлгайким, рўзи² ва неъматнинг доди³ берилмай қолса. Рўзи ва неъматнинг доди улдурким, рўзини рўзихорга берилгай, то ул тановул қилғай ва неъматни(нг) доди учун барча улусни⁴ яратди ва жами неъматларни улар учун. Чунки улусга адл ва сиёсат ва тарбият қилмоқ лозим эрди. Аммо раҳнамосиз сиёсат қилмоқ хом эрди. Нединким, ҳар рўзихор адл ва тарбиятсиз, рўзи эса рўзи бергувчининг шукру сипосин билмаса, рўзи бергувчининг айби бўлгайким, они бедониш қўйди. Ондинким, ўз китобида айтурким: „Мен инс ва жинсни менга фақат ибодат қилишлари учун яратдим“. Шунинг учун пайғамбарларни халойик орасига юборди. То аларга йўл кўргузгайлар ва рўзи емакнинг қоидаси ва рўзи бергувчига шукр қилмоқ расмин ўргатгайлар. То жаҳонни яратмоқ адл била тамом бўлгай ва рўзихор раҳнамо пайғамбарлар била тамом бўлгай, камолга етгай ва ҳақиқатда рўзихорнинг неъмат ва рўзига фазилати нечоғлиғ бўлса, раҳнамо пайғамбарларнинг рўзихорига фазилати ул чоғлиқдур ва рўзихорнинг неъмат ва рўзига ҳурмат ва орзузи на миқдор бўлса, ўз раҳнамосин ҳаққин билмакни ўзига ул миқдор вожиб айлантургай ва рўзи бергувчидан миннатдор бўлгай ва онинг юборган пайғамбарларин Одам алайҳиссаломдин то пайғамбарларимизгача бар-

¹ Набот — гиёҳ.

² Рўзи — ризқ, насиба.

³ Дод — Адолат.

⁴ Улус — ҳалқ, эл, омма.

ҳақ билиб, барчасин ростгүй ва раҳнамо эътиқод қилғай ва неъмат бергувчининг неъмати шукрида тақсир қилмағай. Ва дин фарзлари ҳаққин бажо келтургай, то некном¹ ва хўб фаржом² бўлғай.

УЧИНЧИ БОБ

ҲАҚ ТАОЛОННИНГ ШУКРГУЗАРЛИФИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгил ва огоҳ бўлгилким, Ҳақ таоло неъматининг шукри барча ҳалқфа фармон андозасича вожибдур³ ва истиҳқоқ⁴ андозасигача вожиб эмасдур. Нединким, агар киши барча вақтин шукрға сарф қилса, ҳануз мингдин бир неъмат ҳаққин бажо келтира олмағусидур. Агар фармон андозасича бўлса, шукр ҳаққин бажо қила олғусидур. Ва гар оз неъматининг эгаси бўлғон киши кўп шукр тиласа, раво бўлур. Билгилким, тоат андозаси ислом динида бешдур. Икки хос муњым⁵-лардин, учиси ом⁶ ҳалойиқдин ва бу учнинг бири тил била иқор қилмоқ ва қўнгил бирла инонмоқдур. Яна бири беш вақт намоз ва рамазон ойининг рўзасидур. Намоз ва рўза Ҳақ таолонинг ҳақлиғига иқор этмакни рост ва маҳкам этмак учундур. Ва чун дерсанким, мен бандамен, бандаликда собит⁷ бўлмоқ керакдур ва чун дерсанким, Ҳақ ҳақдур. Онинг ҳукми остида доим бўлмоқ керакдур. Агар тиласангким, ўз банданг сенга кўпроқ итоат ва хизмат қилғай: сен Худойи таолоға кўпроқ тоат ва ибодат қилғил ва бетоат банда бўлмагил. Банда бетоат хожалиқ қилиб, кишига ҳукм сурмак

¹ Некном — яхши ном чиқарган.

² Фаржом — оқибат, баҳт.

³ Вожиб — бажарилиши мажбурий.

⁴ Истиҳқоқ — ҳақ, ҳақли бўлиш.

⁵ Муњым — ризқ берувчи.

⁶ Ом — барча, омма.

⁷ Собит — барқарор.

тиласа, тезроқ беобрў ва ҳалок бўлур. Билгилким, намоз ва рўза Худонинг хосидур. Аларни бажо келтурмакда ҳаргиз тақсир¹ қилмағилким, агар Худоға хос бўлғон ишда тақсир қилсанг, барча авомунносдин² паст бўлурсан. Билгилким, намозни шариат соҳиби барча миллат ва дин била баробар қилибдур. Ҳар кишиким намозни тарқ этса, тарки дин этгусидур ва бедин кишининг бу дунёда жазоси қатл этмакдур ва Худойи таолонинг укубатиға гирифтор бўлгусидур.

Эй фарзанд, хабардор бўлғил, зинҳор демагил: намозда тақсир қилмоқ раводур. Агар дин юзидин андиша қилмасанг, ақл юзидин андиша қилким, намознинг фойдаси кўпдур. Аввал буқим, ҳар киши фарз³ намозин бажо келтирса, ҳамиша бадани ва либоси пок бўлгусидур. Барча ҳолда палидликдан⁴ поклик яхшидур. Яна улким, агар намоз ўқуса, гийбатлик айбидан пок бўлгусидур. Нединким, намознинг биноси тавозеъ⁵ биладур. Чун табъини тавозеъликка одат қилдурсанг, бандадаги табиатга мутобаат қилур. Яна улким, барча доноларга маълумдурким, ҳар киши ҳар жамоатга тобеъ бўлмоқ тиласа, ул жамоат била суҳбат қилмоқ керакдур. Чун ҳар киши бадбаҳт ва шақий⁶ бўлмоқ тиласа, ёмонларнинг суҳбатин ихтиёр қилур ва ҳар киши баҳт ва давлатманд бўлмоқ тиласа, яхшиларга тобеъ бўлмоқни ғанимат билур ва хушманд⁷ жамоа суҳбатин ихтиёр қилур. Хушманд жамоаға ислом давлатидин яхшироқ ва қавийроқ давлат йўқдур. Бас, эй фарзанд, ҳамиша давлатлиғ ва неъматлиғ ва роҳатлиғ бўлмоқ тиласанг, солиҳ⁸ одамлар била ҳамсуҳбат бўлғил.

¹ ТАҚСИР — сустлик.

² АВОМУННОС — ҳалқ, умум.

³ ФАРЗ — бажарилиши шарт.

⁴ ПАЛИД — ифлос, ярамас.

⁵ ТАВОЗЕЪ — одоблилик, ҳокисорлик.

⁶ ШАҚИЙ — гуноҳкор, баҳтсиз.

⁷ ХУШМАНД — ақлли, зийрак, ҳушёр.

⁸ СОЛИҲ — салоҳиятли киши.

Зинҳор намозни енгил тутмагил, рукуъ ва сужудни бажо келтиргил ва намозни енгил тутмоқ дин ва дунёни бермақдур.

Эй фарзанд, билгилким, рўза андоқ тоатдурким, бир йилда бир ой бўлур. Они тутмоқда тақсир қилмагил, ниҳоятсиз ярамаслик ва беҳшлиқдур. Хирадмандлар¹ мундоқ тақсирни ўзларига раво кўрмаслар ва яна ҳаргиз таассуб² қилмагил, яъни жаҳл юзидин бир-икки кун бурун тутмоқфа ё бир-икки кун сўнг очмоқфа майл кўргумагил. Нединким, рўзани тутмоқда ва очмоқда таассубсиз бўлмагусидур. Ҳар вақтким, шаҳарнинг қозиси ва муфтиси рўза тутсалар, алар била тутғил ва очсалар, алар била очғил ва жаҳл сўзиға кўнгил бермагил ва огоҳ бўлғилким, Худойи таоло сенинг очлиқтўқлиғингдин мустағнийдур³ ва билғилким, рўза бир муҳрдурким, Худойи таоло ўз мулкига босмоқ учун муҳайё қилибдур ва бу муҳрни баъзи аъзо учун тузатмамушдур, балки жами баданчун тузалмушдурким, андоғ қўл ва оёғ ва қорин ва қулоқ ва кўз ва авратчун бу андомларни муҳрлик тутсанг, фисқу фужурдин омон сақласанг, рўза муҳрини(нг) додин бермиш бўлғай. Билғилким, рўзада яхшироқ иш улдурким, ўзинг кечлик таомига қаноат этиб, кундуз нонин очларга ва ожизларга бергайсен. То рўзада чеккан ранжингни(нг) фойдаси зоҳир бўлғай ва ул фойдадин ул вақтда баҳра топқайсанким, ранжингни(нг) манфаати бир мустаҳиқфа етгай. Ушбу уч тоатдаким, барча жаҳон аҳлиға омдур. Асло тақсирни раво кўрмагил. Нединким, бу уч тоатнинг тақсириға ҳеч узри йўқтур. Аммо ул икки тоатким, мунъим ва тавонгарларға⁴ маҳсусдур. Анда тақсир боузр раво бўлур. Аммо бу бобда сўз кўбдур, лекин улчаким лобуддидур⁵, баён қилдим.

¹ **Хирадманд** — ақдли, донишманд.

² **Таассуб** — кўр-кўrona эргашиш.

³ **Мустағний** — эҳтиёжсиз, бениёз.

⁴ **Тавонгар** — қудратли, бадавлат.

⁵ **Лобуд** — фақат, бор-йўғи.

ТҮРТИНЧИ БОБ

НЕЬМАТЛАРГА ШУКР ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, Худойи таоло молдору муҳташамлар ва хос бандалар учун икки тарийқ¹ пайдо қилди: ул ҳаж ва закотдур ва буюрди, то ҳар кишининг қудрати етса, они(нг) уйин, яъни Каъбани зиёрат қилғай ва қудрати етмаган кишига буюрмади. Андоқ-ким, дунёда подшоҳлар даргаҳи муомаласин ҳам қудратлиғ одамлар қила олурлар, ожизлар қила олмаслар ва яна сафарга эъти mod даркордур ва қудрати етмай сафар қилмоқ доноларнинг иши эрмасдур. Нединким, истеъдодсиз² сафар қилмоқ ўзин ҳалок биймиға³ солмоқдур ва чун қудратинг етиб, сафар қилмасанг лаззат ва неъматни камо ҳаққуҳу тамом қилмамиш бўлғайсан. Лаззат ва неъматни камолга етмаги ул ишда мұяссар бўлурким, кўрмай кўрарсан ва емай егайсан ва топғайсан. Бу ишлар сафардин ўзга ерда мұяссар бўлмагусидур. Нединким, сафар қилғон, яхши ва ёмонни имтиҳон этган кишилар зийрак ва доно бўлурлар. Бас, Худойи таоло қудрат ва неъматлиғ одамларга сафар қилмоқни буюрди, то қудрат ва неъматнинг додин берғайлар ва неъмат лаззатидин баҳра олғайлар ва Худонинг фармонин ўзлариға фарз билғайлар ва онинг уйин зиёрат қилғайлар. Асбоб ва озуқаларга қудрати етмаган дарвешларга буюрмади. Бас, дарвеш агар ҳаж ирова қилса, ўзин ҳалокат даشتida саргардон қилмиш бўлғай, бир бемордекким тандурустларнинг ишига қўл ургай. Онинг достони икки ҳожига ўхшарким, бири дарвеш, бири тавонгар эрди.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир вақтда Бухоро шаҳрининг раиси Макка сафарин ирова қилди, зиёда давлатманд киши эрди ва ул қофила орасида ондин

¹ Тарийқ — йўл-йўриқ, йўсин.

² Истеъод — қобилият.

³ Бийм — хавф-хатар, таҳлика.

давлатманд киши йўқ эрдиким, юздин кўпроқ тева онинг асбоб ва юкин кўтарур эрди ва ўзи бир кажаванинг устида ўлтуруб, хуррам ва шодмон саҳрою биёбонни қатъ қилур эрди ва ўзига тавонгардин кўб киши онга ҳамроҳ эрдилар. Атрофга ёвуқ етган вақтда бир дарвешким оч ва ташна ва оёқяланг келур эрди. Раисга кўзи тушдиким, фуур ва ноз ва тан осонлик била борадур. Анга қараб деди:

— Сен онча неъмат била борурсан ва мен мунча шиддат била борурман. Икковимизнинг ҳам амалимизнинг жазоси бирдек бўлғусидур.

Раис деди:

— Ҳошоки¹, менинг жазом била сенинг жазонг баробар бўлғай, агар мен билсан эрдиким, менинг савобим била сенинг савобинг teng бўлғай, ҳаргиз бу йўлға қадам кўймағай эрдим.

Дарвеш деди:

— Нечун?

Раис деди:

— Ул жиҳатдинким, мен Худонинг буйруги била келурман ва сен Худонинг амри хилофин қилмишсан ва мени чақирмишлар. Мен асли меҳмондурмен ва сен туфайлий²дурсан. Туфайлийнинг иззати меҳмоннинг иззатича бўлмас ва Худойи таоло ҳаж қилмоқни тавонгарларга буюрди ва дарвешларга деди: „Ўз қўлларингни ҳалокатга ташламанг“. Сен буюрмаган ишни қасд этиб, оч ва оёқяланг келдинг ва ўзингни таҳликаға солдинг ва Худонинг амри била қилмадинг. Анинг била ҳам фармонбардорлар³ била баробар бўлмоқ тиласан. Ҳар кишиким қадрини этиб ҳаж қилса, Худонинг неъмат ва фармони додин бермиш бўлғай.

Эй фарзанд, агар қудрат ва дастгоҳинг бўлса, ҳаж қилмоқда асло тақсир қилмагил ва ҳажнинг асбоби бешдур: муҳлат ва муддат ва неъмат ва роҳат ва ният.

¹ Ҳошо — ҳеч қачон.

² Туфайлий — чақирилмаган, аммо чақирилганларга эргашиб борувчи.

³ Фармонбардор — буйруқقا итоат қилувчи, бўйсунувчи.

Булардин баҳра топғандын сүңг тоатни камолға еткур, жаҳд қил ва билгилким, құдратинг етса, ҳаж доимий тоаттур, агар ниятни сүнгги йилға қўйсанг ҳам раво бўлур ва лекин закот бир таотдурким, агар давлатинг бўлса, анинг ҳеч важъ била узри йўқдур ва Худойи таоло закот бергувчиларни ўзининг муқаррабларидин¹ санабдур ва закот бергувчилар била бошқа жамоанинг мисоли раият орасида подшоҳ мисолидекдурким, подшоҳ неъмат берувчи ва ўзгалар неъмат егучидурлар. Худойи таоло бир жамоани дарвеш ва бир жамоани тавонгар яратибдур. Агарчи барчани тавонгар құлмоққа қодирдур, лекин ул жиҳатдин икки гуруҳ қилдиким, баланд мартаба баландларнинг шараф ва манзилати пастлардан имтиёз топғай, андоқким, подшоҳ ҳар кишини бир шаҳарга ҳоким қилса, у киши ҳукумат суруб топган неъматни ўзи еб, подшоҳға ҳеч нимарса бермаса, подшоҳ қаҳридин эмин бўлмағусидур. Бу тариқа давлат ва неъматлиғ киши закот бермаса, Худонинг ғазабидин омонлиғ топмағай ва закот санга ҳар йилда бир мартаба фарздор ва садақа гарчи фарз эмасдур, аммо муруват ва шафқат юзидин құдратинг етгунча бергил ва тақсир қилмағил. Нединким, садақа бергувчилар ҳамиша Худойи таолонинг оминида бўлғайлар ва Худойи таолодин эмин бўлмоқни ғанимат билгайлар.

Эй фарзанд, зинҳор ҳаж ва закот борасида кўнглунгга шак келтирмағил ва тилингға беҳуда сўз сурмағил ва демағил: Ҳаж ҳангомида² юрмаси ва надинким, баданни яланғоч қилмоқ, тирноқ олмоқ, надинким, закот деб йигирма динордин ярим динорни не учун берурлар ва тева-қўйлардин не учун закот олурлар ва не учун қурбон қилурлар? Бу жумлада кўнглунгга гумонға йўл бермагил ва Худонинг амри ҳарна бўлса, они қилғил ва отанг-онанг ҳақини яхши билғил.

¹ **Муқарраб** — яқин турувчи, ҳамсуҳбат.

² **Ҳангом** — фурсат, вақт.

БЕШИНЧИ БОБ

ОТА ВА ОНА ҲАҚИНИ БИЛМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, ақл юзасидин фарзандга ота-онани иззат ва хурмат қилиш вожибдур, нединким, унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун хурмат қилурман, деб күнглингга келтүрмәгил, билғилки, улар сенинг учун ўлимға ҳам тайёр турадурлар.

Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинг меҳр ҳақини адo қилмоқдин холи бўлмағусидур. Ота-она фармонбардордур. Бу фармонбардорликда ҳам иш бўлгай ва ҳам фармон бўлгай. Ота-онанинг иши сени парвариш қилмоқдур ва фармони сенга яхшилик ўргатмоқдур. Эй фарзанд, шул важдин ота-онангни сағал ҳам ранжитмагил.

Айтишларича, амиралмўъминин Алидан сўрадиларки, „Фарзандда ота-онанинг ҳақи қанчадур?“ Ҳазрат Али деди: „Ҳақ таоло бу адабни Расулнинг ота-онаси ўлумида кўргузди. Нединким, бу ҳазрат ота-онасининг ҳаётлик айёмин топса эрди, уларни ўзидан илгари тутмоқ, уларнинг ҳақини билмоқ ва уларга фарзандлик юзидан тавозеъ кўргузмоқ вожиб бўлур эрди“.

Бас, ота-онанинг ҳақига дин нуқтаи назаридан риоя қилмасанг ҳам, ақл юзидан, мурувват юзидан риоя қил ва кўргил: ота-она аслида сени жон ва дил била парвариш қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким, ҳар киши аслини яхшилигин билмаса, ўзганинг ҳам яхшилигин билмағусидур. Ўз фарзандинг сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлғил, нединким, сен ота-онангта нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур, чунки одам мевага, ота-она дараҳтга ўхшайдур. Дараҳтни ҳар қанча яхши тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур. Ота-онага иззат ва хурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур.

Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлиминг тиламагилки, уларнинг ризқи била сенинг ризқинг етишур. Ота-онанинг ўлимини тиламагил, чунки отана ўлмай юрсалар ҳам ризқинг етишаверади, нединким, ризқ мақсумдур¹ ва у ҳар йўл била восил бўлур. Рўзий насиба учун ўзингни кўп ранж-машақатга қўймагил, рўзий ранж ва азоб-уқубат била зиёда бўлмасидур.

Ҳоли-аҳволи сендан яхшироқ бўлғон кишиларга қарамагил, ҳоли-аҳволи сендан ёмонроқ бўлғон кишиларга қарагил.

Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмоққа сайъ кўргузғилки, мол била бой бўлғондан, ақл била бой бўлғон яхшироқдур, нединким, ақл била мол жам этса бўлур, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас. Билғил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувга оқмас.

Бас, агар ақлинг бўлса, ҳунар ўрганғил, нединким, ҳунарсиз ақл — бошсиз тан, суратсиз бадандекдур. Ундоқким дебдурлар: ал-адаб — суратил-ақл.

ОЛТИНЧИ БОБ

ҲУНАР АФЗУНЛИГИ² БИЛА БАЛАНД ҚАДР ВА ОЛИЙ ТАБЪ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, огоҳ бўлки, ҳунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига нафъ еткурмас. Билурсанки, хори мугилон³нинг тани бордур, аммо сояси йўқдур. Ҳунарсиз киши ҳам хори мугилон янглиф на ўзига ва на ўзгага фойда берур.

Агар киши ҳар қанчаки олий насаб ва асл бўлса, аммо ҳунари бўлмаса, халойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур. Агар кишида ҳам насаб гавҳари ва

¹ Мақсум — тақсимланган, бўлинган.

² Афзунлик — ортиқлик.

³ Хори мугилон — тиканли бута.

ҳам ҳунар зевари¹ бўлмаса, ундан баттарроқдур. Жаҳд қилғил, агар гавҳаринг ҳар нечаким асл бўлса, унга фарра бўлмағил, нединким тан гавҳари ҳунар зевари била музайян² бўлмаса, у ҳеч нарсага арзимагусидур. Андоқим дебдурлар: „Улуғлик ақл ва донишлик биладур, гавҳар ва наасаб била бўлмас“.

Отни ота ва онанг қўймишлар, сен унга фарра бўлмағил, нединким, ул от маҳзи³ бир нишондин ўзга нарса эрмасдур. Аммо сен ҳунар била бир номга эга бўлғил. Ўзингни „Жъафар“, „Муҳаммад“, „Аҳмад“, „устод“, „хўжа“, „фозил“ оти била атаб, аммо унга лойиқ бўлмасанг, у от эрмасдур. Агар кишида наасаб гавҳари бўлса, аммо ҳунар зевари бўлмаса, у ҳеч кишининг суҳбатига лойиқ бўлмағусидур. Гарчи бу икки гавҳар ҳосил қилғон кишини топсанг, этагини маҳкам тутғил ва ундин илкингни чекмағил, билки у барча кишиларнинг мушкулин осон қилғай.

Барча ҳунардин сўз ҳунари яхшироқдур, нединким, ҳамма маҳлукотдин одам яхшироқ яралди ва ўзга жониворлардин одам ўн даража зиёдадур ва бу ўн даража одамнинг баданида ҳамиша бордур. Беши ташида зоҳирдур, беши ичида пинҳондур. Ул пинҳон нарсалар: биру бор нарсани ёд олмоқ; бири ҳамиша эсда сакламоқ; биру тахайюл⁴; бири таҳаввур⁵; бири такаллум⁶. Аммо ул бештаким ташида зоҳирдур, бу — завқ, яъни эшитмоқ, кўрмок, ҳид билмоқ, тотмоқ, сийпаламоқ, яъни сезув. Булар гарчи бошқа жониворларда бўлса ҳам, одамда бўлғондек эмасдурлар. Бу сабабдан одамзод ўзга жониворларга подшоҳ манзаласидандур.

Шуларни билғонингдан кейин тилингни яхши ҳунар била ўргатғил ва мулоийим сўздин бошқа нарсани одат қилмағил. Нединким, тилга ҳар нечук сўзни ўргат-

¹ Зевар — безак, зийнат.

² Музайян — зийнатланган.

³ Маҳз — холис.

⁴ Тахайюл — хаёлга келтирмоқ.

⁵ Таҳаввур — шиддат билан ҳужум этиш.

⁶ Такаллум — сўзлаш.

санг, шуни айтур, сўзни ўз жойида ишлатғил, сўз агар яхши бўлса, аммо ноўрин ишлатилса, гарчанд у ҳар нечук яхши сўз бўлса ҳам ёмон, нобоп эшитилур. Шунинг учун беҳуда сўзламагилки, фойдасиздур. Бундай бефойда сўз зиён келтирур ва ҳар сўзки ундан хунар иси келмаса, бундай сўзни гапирмаслик лозим. Ҳакимлар дебдувлар: „Сўз бир нашъадур, ундан хумор пайдо бўлур“.

Аммо сўралмағон сўзни айтмагил ва беҳуда сўздан парҳез қилғил, ҳар бир сўзни сўрасалар, рост айтғил. Сендан талаб қилмаса, кишига насиҳат қилмагил, панд бермагил, хусусан, сени тингламагон кишига ҳеч сўз дема, чунки бундай кишилар пандни эшитмагайлар. Кўп кишиларнинг орасида бир кишига панд-насиҳат қилмагил.

Агар бирор киши кажликка¹ одат қилғон бўлса, унинг ёнига бормагилки, у ҳаргиз рост сўзламас. Нединким, бир дараҳт эгри бўлса, то уни чопиб йўнмагунча у тўғри бўлмас.

Мулойим сўзга баҳил бўлмагил, халқ мулойим сўз эшитмаса, мол ва дунёга мағрур бўлур. Қаттиқ сўз демагил, токи яхши сўз эшитгайсан. Шўристонға тухум сочмагилким ҳосил бермагай, меҳнатинг беҳуда бўлғай, яъни яхшиликтин билмағон кишига яхшилик қилмоқ шўристон ерга тухум сочмоқдур. Аммо яхшиликка лойиқ кишидан яхшиликтин дариф тутмагил ва унга ҳам яхшиликтин ўргатғил.

Эй фарзанд, яхшилик қил ва қилғон яхшилиқдин ҳаргиз пушаймон бўлмагил. Бир кишига бир яхшилик қилсанг, кўргилки, яхшилик қилғон вақтда у кишига нақадарроҳат етғон бўлса, сенинг кўнглингга ҳам ундан зиёдроқ шодлик ва хуррамлик етишур. Агар бир кишига ёмонлик қилсанг, унга нақадар ранж етса, сенинг кўнглингга ҳам ул миқдор танглик етишур. Демак, бу жаҳонда яхшилик ва ёмонлик мукофоти, албатта, етгусидур. Менинг бу сўзимга мункир бўлмагилки, ҳар киши бутун умрида бир кишига яхшилик ё

¹ Кажлик — қингирлик, ёлғончилик.

ёмонлик қилғон бўлса, бу ҳақда андиша қилсин, менинг бу сўзим ростдур. Бас, агар қила олсанг ҳеч кишидан яхшиликни дариф тутмағил, яхшиликнинг фойдаси бир куни рўёбга чиқар.

Ҳикоят. Андоқ эштибманки, Мутаваккил^{1*} у айёмда Бағдод халифаси эрди. Унинг Фатҳ отлиғ бир бандаси бор эрди, у foйтда донишманд, гўзал сиймоли, адаблиғ ва таваккалчи эрди. Ҳамма илм ва санъатни ўрганганди. Мутаваккил Фатҳни фарзанд атаб, ўз фарзандларидан ҳам азизроқ тутарди. Бир куни Фатҳ сувда юзмоқни ўрганмоқ тилади ва кемачилар келиб, унга Дажла дарёсида сувда юзишни ўргатдилар. Аммо Фатҳ ёш бола эрди, сувда юзишни ҳали у қадарли яхши билмасди, шунга қарамай: „Мен энди юзишни яхши ўрғондим“, — деб кемачиларга айтмай, танҳо ўзи Дажла дарёси қирғоғига бориб, ўзини сувға ташлади. Сув тез оқарди. Фатҳни оқизиб кетди. Фатҳ юзмоқдин ожиз эрди ва сувнинг юзида қалқиб бораради. Ниҳоят, тўлқин зарбидан қирғоққа чиқиб қолди. Бир айланмада дарё қирғоғида сув мавжининг қилғон ўнгирликлари бор эрди. Фатҳ шу ўнгирликларнинг бирига тушиб ўтириди ва „Жонимни ҳалокат гирдобидан кутқардим, энди Худойи таоло ҳар не хоҳласа, уни кўргумдур“, деб етти кун муддати мазкур ўнгурда ўтириди. Бир неча кундан кейин: „Фатҳ сувға ташлаб фарқ бўлди ва сувнинг юзида қалқиб қолди. Билмадик, қирғоққа чиқдиму ё чиқмадиму“, — деб Мутаваккилга хабар еткурдилар. Мутаваккил кемачиларни чақириб деди: „Ҳар киши Фатҳнинг ўлугин ё тиригин келтурса, унга минг динор берурман“ ва ўзи „То Фатҳни кўрмагунимча таом емагайман“, — деб онт ичди. Кемачилар ўзларин дарёга ташлаб шўнғиб ва юзиб, ҳар тарафга бориб Фатҳни ахтарур эрдилар. Еттинчи куни иттифоқо бир кемачи ул ўнгурга етиб, Фатҳни кўриб шод бўлди ва унга деди: „Ушбу ерда турғил, то мен бир қайиқ келтуруб, сени халифанинг қошига олиб кетай“ ва тезда Мутаваккил халифанинг

^{1*} Юлдузчали сўзларнинг изоҳи китобнинг охирида берилган.

олдига қайтиб келиб, деди: „Эй амиралмұмминин, агар мен Фатхни сенинг олдингга тирик олиб келсам, менга нима берурсан?“ Мутаваккил деди: „Беш минг динор берурман“. Кемачи қайтиб бориб Фатхни тирик келтурди. Халифа унга ваъда қилғон динорни берди ва вазирга деди: „Хазинага борғил, қанча мол бўлса, ярмини дарвешларга берғил“. Ондин сўнг деди: „Гаом келтүринг, Фатҳ етти кундан бери очдур“. Фатҳ деди: „Мен тўқдурман“. Халифа деди: „Дажла дарёси суви билан тўйғондурсан?“ Фатҳ деди: „Йўқ, етти кун муддатида ҳар кун бир табақ¹ ичида йигирма чоғлик нон сувнинг юзида оқиб келур эрди ва мен чустлик² била ундан иккичу нон олиб ер эдим. Менинг тириклигимга сабаб ул эрди“.

Ҳар нонга бундоқ хат ёзилмиш эрди: „Менким, Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф, яъни бу нонларни дарёга ташлоған киши Ҳусайн кафшдўзнинг ўғли Муҳаммаддур“.

Мутаваккил: „Ҳар куни Дажла дарёсига нон ташлағон кимдур? Амиралмұмминин уни қадрлайди ва баҳтиёр қиласи, ўзин маълум қилсун“ деб шаҳарга жар солдирди. Сўнғи кун бир киши келиб: „Мен эрдим“, — деди. Халифа: „Нишонинг борму?“ — деб сўради. Ул: „Нишоним улдурки, ҳар ноннинг юзида „Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф“ деб ёзилғон хат бор“, — деб жавоб берди. Халифа: „Нишонинг дурустдор, аммо неча муддатдин бери дарёга нон ташларсан?“ — деб сўради. Ул: „Бир йил бўлди“, — деб жавоб берди. Халифа: „Бундан муддаонг нима эрди?“ — деб сўради. Ул одам: „Бундоқ эшишиб эрдимким, „Яхшилик қилиб дарёга нон ташлағил, то бир кун сенга фойдаси етғай“, аммо менинг қўлимдан бошқа яхшилик келмас эрди ва қудратим етғони ушбу нон эрдики, дарёга ташлаб, ундин менга қандай фойда етушгай? — деб кўз тутар эдим“, — деди. Халифа деди: „Ҳар нимани эшийтдинг — қилдинг, ҳар нимаким қилдинг — унинг фойдасини топдинг“.

¹ Табақ — лаган.

² Чуст — чаққон.

Дарҳол унга Бағдодда кўп мулк ва асбоб берди ва у оз вақт ичида муҳтарам ва муҳташам бўлди. Унинг авлоди ва ихфоди¹ ҳануз Бағдодда бордур. Мен ал-Қойим би-амриллоҳи замонида ҳажга бормиш эрдим. Байтуллоҳни зиёрат қилиб Бағдодга келдим ва Бағдодда ҳам у кишининг фарзандларини кўрдим ва бу ҳикоятни ҳам шу тариқа эшигдим.

Эй фарзанд, ҳаргиз яхшилик қилмоқни тарқ этмағил, ҳамиша яхшиликни халойиққа кўргузғил ва асло унинг аксин кўргузмагил, бошқа тил била сўзламагил. Бошқа кўнгил била фикр этмағил, буғдоини кўргузиб арпани сотмагил ва барча ерда ўзингдин дод берғил. Ҳар кишиким ўзидин дод берса, доди мустағни² бўлур. Агар ғаминг бўлса, ғам ва шодлифи бор кишининг ёнида айтғил ва шодликни ношод кишиларнинг қошида зоҳир қилмағил, ҳар турлук иш учун дилтанг бўлмағилким, бу иш ёш ўғлоннинг ишидур.

Билғилки, донишмандлар охири ғам бўлғон шодликни шодлик билмаслар ва охири шодлик бўлғон ғамни ғам ҳисоб қилмаслар. Ноумидлик вақтида умидвороқ бўл ва ноумидликка боғлиқ қилмағил. Ҳеч кишининг меҳнатини зоеъ қилмағил ва ҳар кишининг ҳолига лойиқ ҳақини бажо келтурғил. Ҳусусан, ўзингнинг яқин қариндошларингга имкон борича яхшилик қил ва ўзингнинг қабила ва уруғинг қариларини иззат, ҳурмат қил, лекин уларга буткул муҳлис бўлмағил. Уларнинг ҳунарини кўрсанг, айбларига ҳам қарагил. Агар бегонадан хавфсиз бўлсанг, мазкур хавфсизлик даврни ўзинг сақла, хавфсизликни хавфлилик гумон қилмағил. Гумон қилиб заҳар ичиш нодонликдан ёмонроқдур.

Халқнинг оз ҳунарини кўп кўргил, ҳаққин яхши билғил. Беҳунарликдан, беҳирадликдан яхши от ва яхши таом қўлга келтура олсанг, беҳунар, беҳирад бўлғил, йўқ эрса ҳунар ўрганғил. Ўрганмак, эшигмакдин номус қилмағил, то хижолат ва пушаймонлиғдин кутулғайсан.

¹ Ихфод — насл.

² Мустағни — эҳтиёжсиз, тўқ, бой.

Халойиқнинг айби ва ҳунарига боққил, уларнинг наф ва зарари на чоғлиқдур. Бунинг фойда ва зиёнлари қайси ерга қадар борур, ундан сўнг ўз манфаатингни талаб қил. Кўргил, қайси нарса ҳалқни манфаатга яқин қилур. Ўзинг ана шундоғ ақл ва ҳунарни ўрганмоқ била баландликка кўтариурсан. Бу иш сенга икки нарса била ҳосил бўлур: ё билғон ҳунарга яраша иш қилмоқ била ё билмағон ҳунарни ўрганмоқ била. Суқрот^{2*} ҳаким айтурки: „Ҳунардин яхшироқ нарса йўқтур ва донишдан улуғроқ нарса йўқтур, шармдин яхшироқ зевар йўқтур ва бадхўйликдин ёмонроқ душман йўқтур“. Ҳунарни ул вақтда ўрганурсанки, агар бир соатни ҳам бекор ўтказмасанг. Агар ул вақтда доно киши ҳозир бўлмаса, нодондин ўрганғил, чунки ҳунарни нодондин яхшироқ ўрганса бўлур. Бу шул жиҳатдинки, ҳар вақт кўнгул кўзи ва ақл назари била нодонга боқсанг, унинг нописандида ишларин кўруб, ундин парҳез қилурсан. Искандар деди: „Барча дўстлардин худ манфаат топарман, аммо душманлардин ундин кўпроқ манфаат топарман. Сабаби, менинг ёмон феълимни дўстлар манфаат юзидин пинҳон тутарлар ва мен уни билмай қолурман. Душманлар душманлик жиҳатидин ул феълни менга айтурлар ва мен ул феълни ўзимдин йироқ тутарман“.

Эй фарзанд, сен ҳам ҳунарни донодин ўрганмасанг, нодондин ўрганғил. Барча катта, кичикка ҳунар ўргатмак вожибдур, нединким, киши ҳунар ўрганмоқ била ўз ҳамроҳларидин баланд мартабада бўлур. Чунки ўзингда ҳунар кўриб ўз тенгларингда ул фазилатни кўрмасанг, ўзингни улардин баланд кўрарсан ва улар яна сени ўзларидин баланд мартабада билурлар. Ҳунарманд киши улдурким, фазли ва ҳунар сабаби била қадр ва мартабаси ўзгалардин баланд бўлғон эканини билиб, фазл ва ҳунарга аввалгидин зиёдроқ ҳаракат қилғай ва бурунғидин зиёдроқ фозил ва ҳунарманд бўлғай. Ҳар кишики бундоқ қилса тезда ҳалқнинг орасида азиз ва улуғ бўлғай. Бас, буни билғон киши фазл ва ҳунардин қўл тортса, бу ақлсизлик нишона-сидур. Ҳунар ўрганмоқда меҳнат қилмоқ, баданни

ялқовлик, яни бекорчилиқдин қутқармоқ фойдалидур, нединким, бекорчилик баданнинг фасод ва беморлиғига сабаб бўлур. Агар баданга ранж бериб, уни ўзингга мутеъ қилмасанг, қаҳр била мартабали бўла олмассан, нединким, бадан коҳилликни¹ ва роҳатни дўст тутғони жиҳатидин ҳам ўз ихтиёри била сенга фармонбардор бўлмас. Ул сабаб билаким, баданда асли ҳаракат йўқтур. У ҳаракатни фармон била қилур, ўз муроди била қилмас ва то сен буюрмағунча баданнинг ҳеч ишга рағбати бўлмас.

Бас, эй фарзанд, баданни ўзингга мутеъ қил ва уни қаҳр била итоатга буюргил.

Ҳар киши ўз баданин ўзига мутеъ қилса, ўзгаларнинг баданин ҳам мутеъ қила олур, чунки ҳар киши ўз баданин ўзига фармонбардор қилса, фазл ва хунар ўрганмак била икки жаҳоннинг саломат ва шарофатин ҳосил қилур.

Барча дониш ва хунарнинг сармояси: адаб, тавозе, ҳаё, покдиллик, парҳезкорлик, беозорлик, сабр ва матонатлиқдур. Лекин кўп вақтлар бўлурки, шарм кишига зиён еткарур. Шундай шармли бўлмағилки, бу ишингга халал еткармасин, нединким, кўп вақтлар бўлурки, бешармлик била мақсуд ҳосил бўлур. Агар қила олсанг фаҳш, ёлғон ва ножувонмардликдин шарм қилмағил, салоҳиятлик сўз ва манфаатлик ишдин шармни кўйғил. Кўп кишилар бўлурки, шарм қилиб ўзларининг барча мақсадларидин айрилурлар. Сен ул миқдор шарм қилғилки, бу имон субути ҳосилига сабаб бўлсин. Ўзингга зарар ва зиён етказур даражада шарм қилмағил.

Сенга шарм жойин ва бешарм жойин билмак лозимдур, токим қайси яхшироқ бўлса уни қилғайсан. Дебурлар: „Яхшилик муқаддимаси шармдур, ёмонлик муқаддимаси бепарҳезкорлик ва бешармликдур“.

Нодон била ҳамсуҳбат бўлмағил, хусусан, сени доно гумон этғон била.

¹ Коҳил — суст, бўш.

Ўз жаҳлингга хурсанд бўлмағил ва некном¹ кишилар била суҳбат тутғил, некномлар суҳбати шароғатидин некном бўлғунг ва ҳамиша саъӣ ва кўшиш қилғилки, олимлар маҳбуби бўлғайсан ва жоҳиллар марғуби² бўлмағайсан. Ундоқим, бир ҳикоятда эшиғонман:

Ҳикоят. Бир кун Афлотун^{3*} ўлтурмиш эрди, шаҳар халқининг улуғларидин бир киши унинг саломига келиб ўлтурди ва ҳар турлук сўз айтиб туриб, сўз орасида деди:

— Эй ҳаким, бугун фалон одамни кўрдим. Ул сени таъриф этиб, ҳаққингга кўп дуолар қилди ва мен унинг шукрин сенга еткурмакдаман.

Афлотун ҳайрон бўлди. Ул киши деди:

— Эй, менинг бу сўзимдин ҳайрон ва дилтанг бўлдингму?

Афлотун деди:

— Йўқ, хўжа, менга сенинг сўзингдин ҳеч ранж ва танглик етушмади. Лекин менинг фикримда улуг мусибат мавжуд бўлди. Нединки, мени бир жоҳил таъриф қилмиш ва менинг ишим унга мақбул тушмиш. Гёё мен бир жоҳилона иш қилмиш эрманки, мени бир жоҳил тавсиф этгай. Мен шул важдин фамгинманки, жоҳилларнинг марғуби бўлмишман. Нединким, жоҳилнинг марғуби жоҳил бўлгусидур.

Яна бу маънода бир ҳикоят ёдимга тушди.

Ҳикоят. Эшитибманки, Муҳаммад Закариёйи Розий^{4*} ўзининг шогирдларидин бир жамоа била ўлтурмиш эрди, бир девона уларнинг олдига келди ва ҳеч кишига қарамади. Аммо бир кун Муҳаммад Закариёйининг юзига қараб кулди. Ундан сўнг Муҳаммад Закариёйи бир яхши таом буюриб, пиширтириб еди.

Шогирдлари сўради.

— Эй ҳаким, бу таомни бурун емас эдингиз, ҳозир нечук ерсиз?

¹ Некном — яхши.

² Марғуб — севимли, ёқимли.

Ҳаким деди:

— Ул девона менинг юзимга қараб қулгони учун ерман, нединким, ул то бу вақтгача менга илтифот қылмас эрди ва юзимга қараб қулмас эрди. Энди билдимки, ул мени ўз аҳлидин ҳисоб қилди. Андоқким дебдурлар:

*„Кабутар бо кабутар, ғоз бо ғоз,
Кунаң ҳамжинс бо ҳамжинс парвоз“.*

Тундлик ва тезликни одат қылмагил. Лекин ул миқдор ҳам мулойим бүлмағилки, сени одамлар ёмон күрмасунлар ва дурушт¹ бүлмағилки, сендин қочмасунлар. Дўст ва душманга мувофақат қилмоқдин мурод ҳосил қилса бўлур деб барча била мувофиқ бўлмағил.

Ҳеч кимга ёмонлик ўргатмагил, ўргатмак ҳам ёмонликнинг биридуруп. Агар бир киши сенга ҳеч гуноҳсиз озор берса, сен унга бермағил, одамнинг асили кам озорликдур.

Агар одам эрсанг, кам озор бўл, халойикқа хулқингни яхши қил. Одамга дийдор керакдур, нединким, ойинаға қарағон агар дийдори яхши бўлса, кирдорини ҳам дийдоридек қилғай. Чунки яхшидин ёмонликнинг чиқмоғи яхши эмасдур, яъни буғдойдин арпа кўкармоғи номуносидур. Агар киши ойинаға қарағонда юзи ёмон кўринса ҳам яхшилик қилсун, йўқ эрса ёмонлиқ устига ёмонлиқни зиёда қилмиш бўлғай ва икки ёмоннинг бир ерда жамъ бўлмоғи ниҳоятда ёмондур.

Мушфиқларни қабул этғил ва улар била ҳар вақт хилватда суҳбат қилғил, нединким, улардин кўпроқ фойда сенга хилват вақтда етар. Бу сўзларни мен сенга баён қилдим, агар уқиб, билиб, фазл ва хунарлар ҳосил қилсанг, унда ҳам фазл ва хунарингга fappa² бўлмағил ва ўзингни нодон санамагил. Доно ул вақтда бўлурсанким, нодонликдин хабардор бўлсанг.

¹ Дурушт — қўпол, дағал.

² Fappa — мағрур.

Ҳикоят. Эшитибманким, Хисрав Парвезнинг^{5*} подшоҳлиғи замонида ва Абузуржмеҳр^{6*}нинг вазирлиғи вақтида Румдин бир элчи келди. Хисрав уни олдига чақириб Абузуржмеҳрнинг донолигини унга маълум этмак истади ва элчининг қошида Абузуржмеҳрга деди: „Эй фалони, ҳар нарсаки оламда бордур, сен унинг барчасин билурсан“. Хисравнинг бу сўздан муддаоси: „Абузуржмеҳр биламан деб ҳозир жавоб беради“, деб ўйларди. Аммо Абузуржмеҳр: „Билмасман“ деб жавоб берди. Хисрав бу жавобдин танг бўлуб, элчининг қошида кўп хижолат чекди ва яна сўради: „Унда ҳамма нарсани ким билур?“ Абузуржмеҳр: „Ҳамма нарсани ҳамма билур, аммо ҳамма нарса ҳануз онадин туғилмамишдур“, — деди.

Эй фарзанд, сен ҳар нечаки доно бўлсанг, ўзингни ҳалқдин донороқ билмагил, нединким, ўзингни нодон билдинг — доно бўлдинг. Рост, доно ул кишидурким, қачон ўзин нодон ва ожиз ҳисоблар. Чунки Суқрот ҳаким айтурки: „Агар бир киши десаким, Суқрот ҳаким донишмандтур ва жаҳон донишининг даъвосин қилур. Дарҳол айтур эрдимки, мен ожизман ва ҳеч нарсани билмасман. Лекин бу сўзни ҳам айта олмағумдур, нединким, бу сўз мен томондин айтилғон улуғ даъводур“.

Демак, эй фарзанд, донишлиғингга fарра бўлмагил. Киши донишлиғига fарра бўлса, албатта, ул ҳамиша пушаймон бўлур.

Ҳар ишда машварат¹ қил, нединким, машварат қилмоқни айб билмагил, оқил ва мушфиқ дўстларга машварат қил, ҳар ишда ўз ёрларингга машварат қил.

Билғилким, бир кишининг раъи икки кишининг раъи чоғлиқ бўлмагусидур ва бир кўз икки кўз янглиғ кўра олмағусидур. Кўрмасмусанким, бир табиб бемор бўлса, ўз муолижасига эътимод қилмағусидир. Бошқа бир табибни келтуриб, унинг машварати била даво қилғусидир.

¹ Машварат — кенгаш, маслаҳат.

Агар ўз ҳамжинсингдин бирининг сенга иши тушса, унинг ишини биткуарга жонинг била ҳаракат қылғил. Агар ул душман бўлса ҳам мол харжин ва тан мушкулин осон қылғонингни билса, бул жиҳатдин унинг душманлиги дўстликка айланур.

Сухандон кишилар сенинг саломингга келсалар, уларни ҳурмат қыл ва эҳсон кўргазғил. Шунда сендин улар хушҳол ва миннатдор бўлгайлар ва ҳамиша саломингга келгайлар. Жаҳонда нокасроқ киши ул кишиидурким, ҳеч ким унинг саломига келмагай.

Сухандон кишилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва қандай қилиб сўзлаш кераклиги шартларин ҳам билғил.

ЕТТИНЧИ БОБ

СУХАНДОНЛИК БИЛА БАЛАНД МАРТАБАЛИ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Киши сухандон, сухангўй (нотиқ) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен сухангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлғон сўз десанг қабул қилгайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост деғил ва лекин ёлғонга ўхшагон ростни демагилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшагон ростдин яхшидур, нединким, ул дуруғ мақбул бўлур, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдин парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур бинни Абу ал-Фазлнинг^{7*} орасиндағи воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

Ҳикоят. Билғил, мен амиралмўминин замонида бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарор тутдим. Ҳиндистонга кўп газот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни ўйладим. Абу Сувор Ганжада улуғ подшоҳ эрди. Ул бафоят хушманд, одил, сахий ва фозил киши эрди. Бир кун мени кўруб кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъқул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъқул тушуб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул

күйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендин ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасига менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон^{8*} қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб-гаройибларидин сўз очилди. Сўз асносинда мен дедим: „Гургонда Сиёваск дегон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқдур. Хотинлар жам бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йўлига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким, ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йўлдин олиб, йироқقا ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунлар. Агар сув кўтарғон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошига кўтарғон кўзадаги сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалағон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршрўй (бадбуруш, қовоги солик) бўлиб, мендин юз ўгурди ва бир неча кун менга бурунгидек (аввалгидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир кун Фирузон Дайламий^{9*} бу аҳволни менга айтди: „Амир сендин гина қилиб деди: „Фалон киши бафоят донодур, аммо ёш ўғлонларга айтгудек ёлғон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруг сўзни айтмоқ муносиб эмасдур“.

Мен бу сўзни эшитғондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламонинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиги ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир ёзиб юбордилар.

Бу хат тўрт ой муддатида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздим. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди: „Мен худ¹ таҳқиқ² билурманким, сенинг-дек кишидин ёлғон сўз зоҳир бўлмағусидир, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида. Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиги била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилғай, ундин сўнг ул сўзни қабул этгайлар.

Эй фарзанд билғилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқим халойиқ ҳам тўрт нав бўлғондек. Бири улким, билур ва билғонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмағонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдурким, билур ва билғонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмағонин ҳам билмас, у жоҳилдур, ундин қочмоқ керакдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт навдур: бири, билинмайтурғон ва айтилмайтурғон; иккинчиси, айтилатурғон ва билинатурғон; учинчиси, ҳам билинатурғон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатурғон; тўртинчиси, билинатурғон ва айтилмайтурғон. Аммо айтилмайтурғон ва билинмайтурғон ундоқ сўздурки, дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтгувчига ҳам, эшитувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон, бироқ айтилмайтурғон ундоқ сўздурким, бир муҳташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармликдур. Чунки айтсанг ул муҳташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур, ёхуд ўз бошингга улуғ шўриш ва favfo пайдо қилурсан. Шул важдин ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва ҳам айтилатурғон сўздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири хўб ва бири зишт³. Ҳар сўзни халойиқقا зоҳир қилсанг, яхши

¹ Худ — ўз, ўзим.

² Таҳқиқ — бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш.

³ Зишт — хунук, ёмон.

юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойик сенинг сўз била баланд мартабага эгалифингни билсунлар. Нединким, кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзниң мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитғон кишининг эса кўнгли ундинтира¹ бўлғай ва яна ўшал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитғон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, бир кеча Ҳорун ар-Рашид¹⁰ бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўкулмиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни² чақириб сўрадиким, „бу тушнинг таъбири недур?“ Муаббир деди: „Эй амиралмўминин, сенинг олдингда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлгусидур. Андоғим сендин ўзга ҳеч киши қолмағусидур“. Бу сўзни эшитғон Ҳорун ар-Рашид: „Менинг юзимга бундоқ дардлиф ва андуҳлиғ сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янглиғ рўзгор сурарман?“ — деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир³ қилди. Муаббир деди: „Эй амиралмўминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ бўлур“ Ҳорун ар-Рашид деди: „Барча ақлнинг йўли бирдур ва иккавининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора била ул иборанинг орасида фарқ бағоят кўпдур“. Буюрди, сўнгти муаббирга юз тилло бердилар.

Эй фарзанд, сўзниң юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг, юзи била дегил, то сухангўй бўлгайсан. Агар сўз айтиб, сўзниң нечук эканини билмасанг, қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзниң маъносин билмас.

¹ Тира — қоронғу.

² Муаббир — тушни таъбири қилувчи.

³ Таҳрир — мақсадни оғзаки англатиши.

Сухангүй шул киши бўлгайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлгай ва халқ ҳам ҳар сўз деса, унга маъқул бўлгай. Бундай кишилар оқиллар қаторига киргай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлғон бир ҳайвондору.

Сўзни бафоят улуғ билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг, жойини ўткармай айтгил, вақтни зое қилмагил, йўқ эрса донишга ситам қилғон бўлгайсан. Ҳар сўз десанг, рост дегил ва бемаъниликтин даъво қилғувчи бўлмагил.

Билмағон илмдин дам урмағил ва ундин нон талаб қилмагил. Ҳар на матлубинг бўлса, билғон илм ва хунардин ҳосил бўлур. Билмағон хунар даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

Ҳикоят. Бундоғ айтурларки, Ануширавон^{11*} Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: „Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман“. У хотин деди: „Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?“ Абузуржмеҳр деди: „Билғон сўз учун ерман, аммо билмағон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман, подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билғон сўзим учун берур“.

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдида ифрат¹ қилмагил ва ифратни шумлиқ деб билғил. Ҳар ишда миёна (ўртача) бўлғил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда сангин² бўлғил. Розингни³ ўзингдин ўзга кишига айтмалил, агар айтсанг, сўнгра уни роз демагил.

Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиласидилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг, шундай сўз дегилки, сўзингнинг ростлиғига гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик

¹ Ифрат — ҳаддан ошиш.

² Сангин — оғир.

³ Роз — сир.

била айбдор қылмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмагил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтиroz¹ бўлғил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермагил.

Ҳар сўзни андиша била бошлиғил, токи айтғон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмагил. Ул сўз ишингга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитғил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт² бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмағил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

Агар ҳар қанча доно бўлсанг ҳам ўзингни нодон тутғил, токи сенга ҳунар ўргатиш эшиги ҳамиша очик бўлғай. Гар сўзни ва ҳунарни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни синдирмағил, тўғри таъриф қылғил ва уни бир рангда айтғил: хосга хос сўз, омийга омий сўз деғил, токи у ҳикматга мувофиқ бўлсун ва эшитғон кишига оғир келмасин, йўқса сўзингни далил ва ҳужжат била ҳам эшитмағайлар. Ундин сўнг уларнинг ризосига қараб сўзлағил, то саломат бўлғайсан.

Эй фарзанд, агар ҳар нечаким сухандон бўлсанг ўзингни билғондан камроқ тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бебурд бўлиб қолмағайсан. Кўп билиб, оз сўзлағил ва кам билиб, кўп сўз демагил. Нима учунки ақлсиз шундоқ киши бўладур — у кўп сўзлар. Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўп сўзлагучи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар. Ақлсиз киши хомуш бўлса, уни оқил ҳисоблайдилар. Ҳар неча пок, порсо³, равиш⁴ бўлсанг ҳам ўзингни таъриф қилмағилки, ҳеч киши сенинг гувоҳлиғингни эшитмас. Кўшиш қилким, халойиқ сени таъриф қилсунлар ва шундоқ сўз деғилким, у ишга ярасун, бекор ва зое кетмасун.

¹ Эҳтиroz — сақланиш, эҳтиётланиш.

² Фавт — йўқотиш, ўлим; фавт бўлмоқ — ўлмоқ.

³ Порсо — художўй, тақвадор.

⁴ Равиш — йўл, йўсин, қоида.

Ҳикоят. Бир донишманд киши бор эди. У Зинжон вилоятининг шайхи ҳамда музаккар¹ ва музакки² эрди ва бир алавий йигит бор эрди. У ҳам музаккарлик қилур эрди. Ҳамиша бу иккovi бир-бири била мукошафа³ қилур эрдилар. Бир кун бу алавий курсининг устида ул шайхни „кофир“ деди. Бу хабар шайхга етиб, бир кун ул ҳам курсининг устида деди: „Агар мен кофир бўлсам бу алавий ҳаромзодадур“. Бу хабар алавийнинг қулогига етди. Алавий дарҳол ўрнидан сапчиб туриб суръат била Рай шаҳрига бориб, ул шаҳарнинг ҳакими Соҳиби Аббоднинг^{12*} олдига борди ҳам ул шайхдин шикоят қилиб йиглади ва деди: „Равомудурким, сизнинг айёмингизда ул шайх Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дефай“. Бу сўздин Соҳиби Аббоднинг қаҳри келиб, дарҳол киши буюруб, ул шайхни Рай шаҳрига келтурди ва ўзи Райнинг барча сайидлари ва фиқҳлари билан музолим⁴ девонида ўлтурууб, ул шайхни ҳам бу ерга ҳозир қилиб, деди: „Эй шайх, сен имом Шофеий асҳобининг⁵ имомлари дандурсан. Ўзинг бағоят олим, қари ва гўрнинг лабига ёвуқ етғон киши дурсан. Не учун Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дерсан? Энди айтғон сўзингни дуруст қил. Йўқ эрса сенга шундок үқубат⁶ қилурманки, барча халойик сендин ибрат олғайлар ва бундин бўён ҳеч киши бундок беадаблиғ қилмағайлар“.

Шайх деди: „Бу ишда адл қилғилким, менинг гувоҳим алавийнинг ўзидур ва унинг ўзига ўзидан яхши гувоҳ талаб қилмағил. Аммо менинг сўзим била у ҳалолзодадур“. Соҳиби Аббод деди: „Қайси важҳ била?“ Шайх деди: „Халқнинг барчаси билурларки, унинг онасининг никоҳин мен қилмишман. Ул курсининг устида ўтириб, мени „Кофир“ дебдур. Агар ул бу сўзни

¹ Музаккар — покиза, тоза, покиза қилувчи.

² Музакки — нотиқ, эслатувчи.

³ Мукошафа — фош қилиш.

⁴ Музолим — зулм кўрган, мазлум.

⁵ Асҳоб — суҳбатдошлар.

⁶ Үқубат — жазо.

эътиқод юзидин айтғон бўлса, унда кофирнинг никоҳи дуруст бўлмағусидур ва ул сўзи билан бешак ҳаромзода бўлғусидур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтмағон бўлса, ул ёлғончидур. Ҳеч шак йўқдурким, бу иккининг бири бўлур. Энди унга шариат ҳукми била сиз на қилсангиз қилинг“. Бу сўздин сўнг алавий ниҳоятда хижолатманд бўлуб, ҳеч жавоб қила олмади ва андішасиз айтғон сўзи ўзига шунча зарар еткурди.

Эй фарзанд, демак, ёлғон ва беҳуда сўз айтмак девоналиктинг бир қисмидур. Ҳар кишига сўз айтур бўлсанг, қарагил, ул сенинг сўзингга харидорму ёки харидор эмасму? Агарда уни сўзингга харидор топсанг, унга сўзингни сотғил. Йўқ эрса, ул сўзни қўйиб, шундоқ сўз деғилким, унга хуш келсин ва сенинг сўзингга харидор бўлсин. Лекин инсон била инсон бўлғил, одамий била одам бўлғил, нединким, инсон бошқа, одамий бошқадур. Ҳар кишиким фафлат уйқусидин бедор бўлса, халойиқ била қандоқ зинданлиғ¹ қиласарин мен баён қилдим.

Эй фарзанд, токи қила олсанг, сўз эшитмақдин қочмагилким, киши сўз эшитмак била сухангўйлик ҳосил қилур. Аввало буни шундоқ далиллаш мумкин, агар бир ўғлон онадин туғилса, унга ернинг остидан бир жой қилиб сут бериб, ул жойда парвариш қилсалар, онаси ва дояси унга гапирмасалар, у ўғлон ҳеч кишининг сўзин эшитмаса, улуғ бўлғонда лол² бўлур. Кўрмасмусанким, барча лоллар кар бўлурлар.

Бу сўзни қабул қилғил, хусусан, донишмандларнинг сўзин, нединким, донишлар деббурлар: „Дононинг панд-насиҳати кўнгил кўзин равшан қилур, нединким, ул панд ақл ва ҳикмат кўзининг сурмаси ва тўтиёсидур“. Бас, бу тоифанинг сўзин хушқулоги била эшитмак керакдур. Бу жамоанинг сўзида манфаат кўпдур. Бу вақтда Ануширавон Одилнинг бадеъ³ ва

¹ Зинданлиғ — ҳаёт кечириш.

² Лол — соқов.

³ Бадеъ — ажойиб, нодир.

нофеъ¹ сўзларидин бир неча сўз ёдимга келдики, уни бу китобда қарам қилдим.

Эй фарзанд, сен даги ўқигайсан, билгайсан, ёд қилгайсан ва унга қараб иш қилгайсан, нединким, ул подшоҳнинг сўзларига ва пандларига амал қилмоқ сенга ўзга ишдин вожиб ва ловимдур. Огоҳ бўлким, мен ўтғон халифаларнинг қиссаларин ҳам ўқимишман. Бир кун Маъмун халифа Ануширавон Одилнинг турбатини² кўрмоқقا борди ва унинг даҳмасининг қиссаси баоят узундур. Аммо мақсад будур: Маъмун унинг даҳмасига бориб очиб кўрдики, унинг аъзоси бир таҳтнинг устида тупроқ бўлуб ётибдур. Унинг таҳти устида даҳма деворига паҳлавий³ ибора била бир неча сўз зар била ёзилмишдур. Маъмун буюрди ва паҳлавий лафзин билатурғон далирларни⁴ ҳозир қилдилар. Улар ёзилғон хатни ўқиб, арабий ибора ажам^{13*} ҳалқининг орасида маъруф ва машҳур эрди. Унда шундай деб эрди: „То мен тирик ва подшоҳ эрдим, барча бандалар менинг аддимдин баҳраманд эрдилар. Менинг хизматимга ҳар кишиким келмиш эрди, менинг марҳаматимдин баҳравар бўлур эрди. Мана энди ожизлик вақти келди, бундин ўзга ҳеч чора топмадим ва бу сўзларни даҳма деворига ёздим: „Агар бирон киши менинг зиёратимга келса, бу сўзларни ўқисин, билсин ва бу сўзларнинг фойдасидин маҳрум қолмасин, менинг бу пандларим у кишининг қадам ранжининг музди⁵ бўлсин“. Ануширавоннинг ул пандлари бу туур.

¹ Нофеъ — гўзал.

² Турбат — қабр.

³ Паҳлавий — қадимги форс тили.

⁴ Далир — паҳлавон, ботир.

⁵ Музди — иш ҳақи, меҳнат ҳақи.

САККИЗИНЧИ БОБ

АНУШИРАВОН ПАНДЛАРИН ЁД ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, Ануширавон деди: „Модомики, кеча ва кундуз келадурлар ва кетадурлар, барча ҳолларнинг тағайюри¹ ва табаддулига² таажжуб кўргумагил.

Яна деди: „Халқ не важдин бир бор пушаймон бўлғон ишдин яна пушаймон бўлур?“

Ва яна деди: „Хунарсиз киши била дўстлик қилмалил, нединким, бундай киши дўстлик ва душманликка лойиқ эрмасдур“.

Яна деди: „Ўзини доно саноғон нодондин парҳез қилғил“.

Яна деди: „Гарчанд ҳар қанча талх бўлса ҳам, ҳақ дўстингга айтмағил“.

Яна деди: „Агар розимни душман билмасин десанг, дўстингга айтмағил“.

Яна деди: „Ҳар бандани³ сотарлар ва сотиб оларлар. Аммо ул банда нафс бандасидин озодроқ бўлгай“.

Яна деди: „Ҳар кишининг (билими) бўлса-ю, аммо унга лойиқ ақли бўлмаса, бу билим унга заар еткар-гусидур“.

Яна деди: „Агар ҳар кишини турмуш устоди доно этмаса, ҳеч бир доно унга сўз ўргатиш учун ранж чекмасун, ранжи зое бўлур“.

Яна деди: „Нодондин барча нарсани сақламоқ осондур, худди нодондин ўз танин сақлафондек“.

Яна деди: „Агар халқ сенинг ҳақингда яхши сўз айттарин тиласанг, халқ ҳақида яхши сўз айтғил“.

Яна деди: „Агар халқ ҳақидин чеккан ранжинг зое бўлмаслиғин тиласанг, ўзинг ҳақингда халқ чеккан ранжин зое қилмағил“.

Яна деди: „Агар ёру дўст бўлмоқни тиласанг, сергиналик бўлмағил“.

¹ Тағайор — ўзгариш.

² Табаддул — алмашиниб туриш.

³ Банда — қул.

Яна деди: „Агар ғамсиз бўлмоқ тиласанг, ҳасадлик бўлмагил“.

Яна деди: „Осон зиндагонлиғ сурмоқ сенга мұяссар бўлса, ўз ютуғингни қўлдин бермагил“.

Яна деди: „Агар ранжишдин узоқ бўлишни истасанг, битмайдигон иш учун урунмагил“.

Яна деди: „Агар сени девона демасунлар десанг, топилмас нарсани ахтармагил“.

Яна деди: „Агар беобрў бўлмайин десанг, яхшиликни касб қилғил“.

Яна деди: „Агар шармисор бўлмайин десанг, қилмағон ишни қилдим дема“.

Яна деди: „Агар ўз сирингнинг очилишини истамасанг, бироннинг сирини фош қилмагил“.

Яна деди: „Агар юзимнинг пардаси йиртилмасин десанг, бироннинг юз пардасин йиртмагил“.

Яна деди: „Агар изимдин кулмасунлар десанг, зердастлар¹га шафқатлиғ бўлғил“.

Яна деди: „Узоқ пушаймонлиқдин холис бўлмоқ тиласанг, кўнгил ҳаваси била иш қилмагил“.

Яна деди: „Агар зийраклардин бўлмоқ тиласанг, юзингни халқнинг кўзгусида кўргил“.

Яна деди: „Агар қадрли бўлмоқ тиласанг, халқнинг қадрин билғил“.

Яна деди: „Агар халқ сенинг сўзинг била иш қилмогин тиласанг, сен ўз сўзинг била иш қилғил“.

Яна деди: „Агар халойиқ орасида марғуб² бўлмоқ тиласанг, пинҳон сўзингни ошкор қилмагил“.

Яна деди: „Агар барча одамдин юқори бўлмоқ тиласанг, вафолиғ бўлғил“.

Яна деди: „Агар айбизилар қаторида бўлмоқликни тиласанг, тамани кўнгулга келтурмагил“.

Яна деди: „Агар додгарлар³ зумрасидин⁴ бўлмоқ тиласанг, зердастларни итоатингда яхши тутғил“.

¹ Зердаст — бироннинг кўли остида яшовчи, тобеъ.

² Марғуб — ёқимли, севимли.

³ Додгар — адолатли.

⁴ Зумра — тўда, гуруҳ.

Яна деди: „Агар халойиқнинг ёмон сўзларидин йироқ бўлмоқ тиласанг, улардин зўрлиғ била ҳеч нарса олмағил.

Яна деди: „Агар халойиқнинг севимлиси бўлмоқ тиласанг, улардин ҳеч нимани аямағил“.

Яна деди: „Агар тилинг узун бўлмоғин тиласанг, қўлингни қисқа қилғил“.

Эй фарзанд, Ануширавон Одилнинг сўзлари ва пандлари бу туур. Буларни ўқиғил ва уни хор тутмағил, нединким, бу сўзлардин ҳам ҳикмат, ҳам салтанатнинг иси келур. Буларнинг барчасин йигитлик вақтида ўқиғил ва билғил. Аммо қарифондан сўнг пандни эшитмоққа ҳожат йўқдур, қарилар ҳар бобдан хабардор бўлурлар ва улар панд эшитмоқдин ожиз бўлурлар.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ҚАРИЛИК ВА ЙИГИТЛИК СИФАТИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нечун йигит бўлсанг ҳам, ақлинг қарип бўлсун. Мен сенга: „Йигитлик қилмағил“ демасман. Аммо йигитликни чидам била қилғил. Енгил йигитлардин бўлмағил, чунки йигитларга оғирлик муносабидур. Бу ҳақда Аристотолис^{14*} дониш шундай дебдур: „Йигитлик жунуннинг бир навидур“. Жоҳил йигитлардин бўлмағил, жоҳиллиқдин бало пайдо бўлғусидур. Йигитлик замонида зиндагонлиғ қил, токим қарифон чогда ўз ҳолингга йиғламағил. Ҳар қанча ёш бўлсанг ҳам ҳеч вақтда ўлимдин бехабар бўлмағил, нединким, ўлим на қарини ва на йигитни қўйғувсидур.

Хикоят. Ундоқ эшитибманким, бир шаҳарда бир пардозгир устанинг дўкони бор эрди ва қозуққа бир кўзани осиб қўймиш эрди. Унинг иши шул эрдиким, ҳар ўликни гўристонга кетирғонларида уста кўзанинг ичига бир тош ташлар эрди ва ҳар ойда ул тошларни санаб, неча киши ўлғонин билур эрди. Яна кўзани бўшатиб, уни мазкур қозуққа осиб қўяр эрди. Яна шул зайл бир ой муддатинда кўзага тош ташлар эрди. У неча

вақтгача умрини шундай ўтказди. Қазо етиб ул пардозгир ўлди. Бир неча кундан сўнг бир киши уни йўқлақ келди: Унинг ўлғонидин бу кишининг хабари йўқ эрди. Дўйоннинг эшиги боғлиқ эрди. У устанинг ҳамсояси (қўшниси)дан: „Пардозгир дўйонида йўқдур, қаерга кетғон?“ — деб сўради. Ҳамсояси эрса: „Пардозгир ҳам кўзанинг ичига тушди“, — дея жавоб берди.

Эй фарзанд, хушёр бўл, йигитликка фарра бўлмалил, афв тилағил ва ўлимдин қўрқғил, то ул пардозгир янглиғ оғир юқ ва гуноҳ била кўзанинг ичига тушмайсан.

Барча вақт йигитлар била суҳбатда бўлмагил, қарилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва мажлисингни ҳам қарилар била, ҳам йигитлар суҳбати била музайян қил, нединким, йигитлар билмағон кўп нарсани қарилар билурлар. Йигитларнинг одати андоқдурким, улар қариларни кўп тамасхур¹ қилиб ўйнарлар, улар қариларни йигитликка муҳтоҷ билурлар. Ушбу сабаб била қариларни тамасхур қилиб, беҳурмат қилмоқлари яхши эмасдур. Чунки қарилар қанчалик йигитлик орзусида бўлсалар, йигитлар ҳам бешак қарилик орзусидадурлар. Лекин қарилар ул орзуга етибдурлар, аммо йигитларга маълум эрмаским, бул орзуга улар ё етгайлар, ё етмагайлар. Яхши назар қил, чунки қари ва йигит бирбирларининг маҳсулидур.

Йигит ўзини ҳамма кишидан донороқ билур, аммо шул иши била у барчадин нодонроқдур. Бас, эй фарзанд, бундоқ йигитларнинг қаторидин бўлмагил, қариларни ҳурмат қилғил. Улар ҳақида беҳуда сўз демагил, уларнинг олдида одоб ва мискинлик била сўзлағил.

Хикоят. Ундоқ эшитибманким, юз йил яшағон ва қадди ёйдек ҳам бўлғон бир қари киши қўлига асо тутуб борур эрди. Бир йигит уни тамасхур қилиб деди: „Эй шайх, ушбу ёйни неча тангага олдинг? Айтғил, то мен ҳам олурман“. Шайх деди: „Агар умр топсанг ва сабр қилсанг, бу ёйни сенга текинга берурлар“.

¹ Тамасхур — масхаралаш.

Эй фарзанд, қарилек ҳолига етсанг, йигитлардин йироқ бўлғил, нединким, қарилигда йигит феълин қилмоқ номуносибдур ва йигитликда қарилар феълин қилмоқ ҳам ёмон кўринур. Ўзиға оро берғон қаридин қочғил, нединким, зоҳирин безағон қари жоҳил йигитдин ёмонроқдур. Нопок қарилардин қочғил. Йигитлик замонин ғанимат бил ва унға муносаб иш қил, чунки сезгиларинг ишдин қолиб, эшиитмоқ, кўрмоқ, ишламоқ, маза топмоқ, қаттиқ ва юмшоқни сийпалаб билмоқ лаззатидин жудо бўлсанг, ундоқ тириклиқдин ўзинг ҳам шод бўла олмассан, ўзгани ҳам шод қила олмассан. Шунда одамларнинг бўйнига тушган оғир юқ бўлурсан, ундоқ тириклиқдин эса ўлим яхшироқдур. Аммо қарифонда йигит хаёли ва мажолидин йироқ бўл, чунки қарилек ўлимга яқинроқдур“.

Барча халойиқнинг умри қуёш янглиғдур: йигитларнинг қуёши машриқдадур, қариларнинг қуёши мағрибдадур ва мағрибда бўлғон қуёш тез ботғусидур. Бу сабабдин қариларга йигитлар феълин қилмоқ номуносибдур.

Эй фарзанд, ҳамиша қариларга тараҳҳум қил, қарилек бир беморликдур, ҳеч киши уни кўришга бормас. Қарилек иллатдурки, ўлимдан бошқа ҳеч киши унинг иложи борисин билмас. Қарилар то ўлгунча қарилек ранжидин асло қутулмаслар. Ундин бошқа ҳар иллат борки, ул иллатнинг ҳар кун яхшироқ бўлмоқ умиди бордур, аммо қарилек иллати ҳар кун ёмонроқ бўлар ва яхшилик умиди йўқдур. Фақир (мен) китобда ўқимишманким, одамнинг қуввати то ўттиз тўрт йилгача ҳар кун зиёда бўлур. Ўттиз тўрт ёшдин сўнг қуёш осмоннинг ўртасига етғондек, зиёда бўлмай ва нуқсон топмай турар. Ундин сўнг ботиш сайри оҳистароқ бўлғай. Қирқ ёшига етғондин сўнг то эллик ёшгача ҳар йил ўзида нуқсон кўргайким, бурунғи йилда кўрмамиш бўлғай. Эллик ёшидин олтмиш ёшгача ҳар ой ўзида нуқсон кўрарким, аввалги ойда кўрмамиш бўлғай. Агар ёши олтмишдан ўтса, ҳар соатда дард ва ранж кўргайким, ўтғон соатда кўрмамиш бўлғай. Умрнинг ҳадди қирқ йил бўлур. Мана, умр нурининг

қирқинчи зинасига чиқдинг, энди юқорига йўл топмагунгдур, ундин сўнг даража ошмофинг учун пастга тушиб, бурунги жойингта етмофинг лозимдур.

Эй фарзанд, қарилукнинг ҳикоятин сенинг олдингда шул жиҳатдин айтдимки, мен ундин гиламандурман¹. Нединким, қарилук душмандур ва душмандин шикоят этмак ажаб эрмасдур. Сен менинг дўст кишимдурсан. Душманинг шикоятин дўстнинг олдида айтурлар (илоҳим сен ҳам фарзандларингга шундай шикоят қилғайсан), нединким, қариларнинг дард ва ранжин қарилар яхши билурлар.

Отам ҳожиблар² жумласидин эрди ва уни ҳожиби комил дер эрдилар. Ул саксон ёшдин ўтғон қари киши эрди. Бир куни от олмоқ тилади. Унинг олдига бир от келтурдиларки, от ниҳоятда семиз ва хушранг эрди. Ул отни кўриб хоҳлади ва лабларин очиб, тишин кўрди. Бироқ от қари эркон, бул жиҳатдин уни олмади. Мен дедим: „Эй ота, ул отни фалони олди, сиз нечун олмадингиз?“ Отам дедим: „У йигит кишидур, қарилук ранжидин хабари йўқдур. Ул отнинг ранг ва суратига маҳлиё бўлибдур. Бу ишда у маъзурдур. Мен қарилукнинг ранж, офат ва заифликларидин хабардордурман. Қари от олсам маъзур бўлмағумдур“.

Эй фарзанд, агар қарилук мақомига етсанг, бир жойда мутамаккин³ бўлғил. Айниқса, қарилукда, хусусан, бенаволикда⁴ сафар қилмоқ ақлдин йироқдур. Нединким, қарилук бир душмандур ва бенаволик ҳам бир душмандур. Бу икки душман била сафар қилмоқ доноликдин эрмасдур. Аммо агар бир иш бошингга тушса ва изтироб⁵ била уйингдин чиқсанг ва агар сафарда яхшироқ роҳат олсанг, ҳаргиз уйингни орзу қилмағил, мол ва озуқ талаб қилмағил. Ҳар жойдаким ишингта (тартиб) топсанг, унда мақом қил ва у жойни

¹ Гиламандурман — норозиман.

² Ҳожиб — пардадор, эшик оғаси.

³ Мутамаккин — бир жойда маҳкам турувчи.

⁴ Бенаволик — қашшоқлик.

⁵ Изтироб — бетоқатлик.

ўзингга яхши мол ва озуқ бил. Ўз ҳолингнинг фойдасига қарагил. Дебурларким, некбаҳатлар¹ ўз ҳолин яхши бўлишлигин орзу қилурлар, бадбаҳатлар эса озуқ ва мол жам этмакни яхши иш билурлар. Аммо сен ўзингда бир яхши ҳол кўрсанг ва бир фойдали ишни қўлга киритсанг, жаҳд қилиб ул ишингни событ ва маҳкам қил, то шу ишни мустаҳкам қилмағунча ундин баландроқ ишни талаб қилмағил, токи баландликни талаб қилиш била пастликка тушмағайсан. Дебурларким, яхши нарсани қўйиб, ундин яхшироқ нарсани талаб қилмағил, бундай маҳалда тамаъ била ундин ҳам бебаҳра қолгайсан. Аммо ўз рўзгорингни ўткармакда бетартиб бўлмағил. Агар дўст ва душманнинг кўзига яхши кўринмоқ тиласанг, даража ва ҳунарингни халойиқнинг орасида зоҳир қил, беҳуда зиндагонлик қилмағил ва барча ишингни тартиб била қилғил.

ЎНИНЧИ БОБ

ТАМКИН² ШАРОФАТИ ВА ТАОМ ТАРТИБИННИНГ БАЁНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, авом³, халойиқнинг барча ишларида вақт тартиби йўқдур. Улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Аммо хушманд⁴ кишилар ўзларининг ҳар бир ишларига аниқ вақтни тайин этибдурлар. Улар кеча ва кундузнинг йигирма тўрт соатин ўз ишларига тақсим қилибдурлар. Бир ишни яна бир ишдин фарқ этиб, унга вақт, ҳад⁵ ва андоза⁶ пайдо қилибдурлар, токи ишлари бир-бирига аралашмағай. Уларнинг хизматкашлари ҳам қайси вақтда қайси ишга

¹ Некбаҳат — баҳтиёр.

² Тамкин — сабот, нафсни тийиш.

³ Авом — кўпчилик.

⁴ Хушманд — ақлли.

⁵ Ҳад — чегара.

⁶ Андоза — ўлчов.

машғул бўлурин яхши билғайлар. Шунда уларнинг барча ишлари тартиб била бўлғай.

Даставвал таом емак сўзининг маъносин билғил. Бозор одамларининг одати шундоқдурки, уларнинг аксари қисми таомни оқшом ерлар, бу беҳад зиёндур ва улар ҳамиша ўз жонларига бешак қасд қилғайлар.

Сипоҳпеша одамларнинг одати шундоқдурки, улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Вақт топсалар емакка машғул бўлғайлар. Бу одат ҳайвонларнинг одатидур, нединким, улар ҳар вақт алаф¹ топсалар, емак била машғул бўлурлар. Аммо хос² ва муҳташам³ одамларнинг одати улдурки, кеча ва қундузда бир мартаба таом ерлар. Нафсни тийишнинг бу йўли бағоят яхшидур. Лекин бадан бағоят заиф бўлур. Бас, энди шул нарса яхшидурки, муҳташам одамлар тонг вақтида хилватда бирон нарса ерлар. Шундин сўнг ташқарига чиқиб, то пешин вақтигача ўзларининг ишларига машғул бўлғайлар. Ундин сўнг ҳар на таом бўлса, ҳозир қилғайлар ва атрофларида ким бўлса, уни ҳам чақириб бирга егайлар.

Эй фарзанд, агар таом бўлса, ҳамтовоқларингни чақирғил, то сенинг бирла таом есунлар, аммо таомни тез емагил ва оҳиста еғил. Таом емак вақтида одамлар била сўзлашғил, бу ислом шартидур, лекин бошингни кўйи солиб ўтур, ҳамтовоқларингнинг олғон луқмасига қарамагил.

Ҳикоят. Эшитибманки, бир вақти Соҳиби Исмоил бинни Соҳиби Аббос ўзининг қариндошлари ва надимлари била таом ер эрди. Бир киши табақдин бир луқма кўтарди. Унинг луқмасида бир мўй бор эрди, Соҳиби Исмоил уни кўруб деди: „Эй фалони, у мўйни луқмадин олғил“. Ул киши луқмани ташлаб, мажлисдин чиқиб кетди. Соҳиб бир кишини буюрди. Ул киши чиқиб кетғон одамни қайтариб мажлисга келтурди. Соҳиб деди: „Эй фалони, нечун таом еб бўлмасдин бизнинг дастур-

⁶ Алаф — ўт, кўкат.

⁷ Хос — эътиборли.

⁸ Муҳташам — мўътабар.

хонимиздин чиқиб кетдинг?“ Ул киши деди: „Бир луқмада бир мўйни кўрғон кишининг таомин емак менга лойиқ эмасдур“. Соҳиб бул сўздин ниҳоятда хижолатманд бўлди.

Эй фарзанд, таом вақтида ўз-ўзингга машғул бўлғил, ундин сўнг табақ қўймоқ буюргил. Муҳташам халқнинг расми икки нав бўлур: мажлисга турлук таом келтуруб, баъзиси ўзиға бурун табақ қўйдурур, ондин сўнг ўзгаларга қўйдурур; баъзилар олдин табақни бошқаларга қўйдириб, ундин сўнг ўзи олур. Сўнгиси олийжаноб, карам аҳлининг тариқидур ва аввалиси сиёsat аҳлининг тариқидур. Аммо турлик таом ва ранго-ранг табақ келтурмак ул сабабдинки, барча одамнинг қорни бирдек эмасдур. Пурхўр¹ ва камхўр — ҳамма бирдек тўйсинлар. Агар сенинг олдингдаги табақ ичидаги мазалиф нарса турғон бўлса, ўзгаларнинг олдида мазалиф нарса бўлмаса, мазкур таомдин ўзгаларга ҳам насиб берғил. Таом устида турушрўй² бўлмагил ва таомнинг фалони яхши, фалони ёмон демағилким, бу сўзлар таом устида яхши эрмасдур.

Мана таом емак тартибин билдинг, энди шароб ичмак тартибин ҳам билғил, нединким, шароб ичмакнинг ҳам жойи ва расми бордур.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

ШАРОБ ИЧМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, сенга шароб ич деб айтмасман, аммо ичма деб ҳам айтмасман, негаки ёш йигитлар қари кишининг сўзи била йигитлик вақтининг ишларин тарк этмаслар. Менга ҳам йигитлигимда кўп панд бердилар, мен ҳам қабул қилмадим, аммо эллик ёшимдан сўнг тавба — тавфиқни қабул этдим.

Эй фарзанд, агар шароб ичмасанг икки жаҳон фойдасини топғунгдур: Ҳақ таолонинг хушнудлигин

¹ Пурхўр — кўп егувчи.

² Турушрўй — бадбуруш, қовоғи солиқ.

ҳосил қылғунгдур ва халқнинг маломатидин қутулғунгдур. Мен ҳам сени ўзимга ниҳоятсиз дўст тутғумдур. Лекин сен ёш йигитдурсан, ҳарифлар (улфатлар) сенга шароб ичирмай қўймас, мен буни аниқ билурман. Шундай бўлгоч, гарчи бир ҳол била шароб ичар бўлсанг, ичмак расмин билғил, нединким, агар билмай ичсанг заҳардур, уни билиб ичсанг позаҳардур. Ҳақиқатан ҳам агар ҳар таом ва шаробни исроф била есанг ё ичсанг заҳардур. Бу жиҳатдин дебдурларким, агар кўп ичилмаса ва андозасидин чиқилмаса, заҳар позаҳардур.

Таомнинг изидин агар ташна бўлсанг, уч мартаба шароб ичғил ва агар ташна бўлмасанг, уч соат миқдори таваққуф¹ қил, нединким, агар меъда қавий² ва яхши бўлса, таомни ҳар қанча кўп ва исроф била есанг ҳазм қилур. Шундоқки, меъда уч соатда таомнинг қувватин олур ва жигарга еткарур, жигар эса уни барча ажсад³га тақсим қилур, нединким, жигар тақсим қилғувчидур. Сўнггига неки ортиб қолса, барин ичак йўллар. Саккиз соатда меъда таомдин батамом холи бўлур. Агар меъданинг бу миқдор қуввати бўлмаса, у меъда эрмасдур, қовоқдур. Шунинг учун деб эрдиким, таом егандин уч соатдин сўнг набиз⁴ ичғил. Бу жиҳатдин дедимки, то меъдадан таом пишиб (ҳазм бўлиб), танангнинг тўрт табъи⁵ ундин ўзларининг насибин олсинлар. Ундин сўнг набиз ичғил, то ҳам шаробдин, ҳам таомдин баҳра олгайсан. Аммо шароб ичмакни намози дигарда ибтидо қил, то сен маст бўлғунча оқшом бўлган ва халойиқ мастлифингни кўрмагай. Mastlikdin saqlan, яъни йиқилмағилки, йиқилиш ёмон бўлур. Шароб ичмак учун боқقا ва саҳрога кўп бормагил. Агар борсанг, то уйга қайтиб келгунингча маст бўлмағил ва мастликни уйингда қилғил. Уй ичидаги қилғон ташқарида

¹ Таваққуф — тўхташ.

² Қавий — кучли, қувватли.

³ Ажсад — жисмлар.

⁴ Набиз — хурмо ёки узумдан қилинган май.

⁵ Табъи — таркиби.

қилиб бўлмағусидур, нединким, уй ичининг яширин ҳолати дараҳт соясидин пўшидароқдур¹, нединким, киши ўз уйида подшоҳ бўлса ҳам, дашт фазосида² фарибдур. Агар мунъим³ ва муҳташам кишилар ҳам фурбатга⁴ тушсалар, маълумдурки, қўли қисқа бўлур ва ҳеч нарсага қудрати етмас.

Набиз ичғил, аммо икки коса ва уч коса ичмағил. Иштаҳа бор вақтида ичмағил. Луқмаларни кўп емақдин, қадаҳларни кўп ичмақдин парҳез қилғил, нединким, ҳар шароб ичишда тўймоқ ва маст бўлмоқ муносиб эрмасдур. Бир ютум шаробни камроқ ичғил, бир луқма таомни камроқ егил. Демак, таом луқмасин камроқ егил, шароб косасин камроқ ичғил, токи иккисин ҳам зараридин кутулғайсан.

Шаробхўрларнинг ҳосили икки нарсадур: ё беморлик ёки девоналик. Нединким, шаробхўр ё маст бўлур, ё маҳмур. Агар маст бўлса, девоналар жумласидин бўлур ва агар маҳмур бўлса, bemорлар зумрасидин бўлур, нединким, хумор⁵ bemорликнинг бир навъидур. Демак, ундоқ ишга мойил бўлмоқ нолозимдур, чунки унинг ҳосили ё bemорлик, ё девоналикдур.

Эй фарзанд, билурманким, сен бу сўзлар била шароб ичмақдин воз кечмассан. Аммо қила олсанг, сабуҳий⁶ ичмакни одат қилмағил ва агар иттифоқо сабуҳий ичсанг, вақти била ичким, хушмандлар сабуҳийни ёмон дебдурлар. Сабуҳийнинг дастлабки шумлиғи улдурки эрта тонг намози фавт бўлур, яна кечагининг бухори⁷ думоғидин ҳануз кетмасдин бурун кундузнинг бухори унинг устиға юкланур ва молихулё⁸

¹ Пўшида — яширин.

² Фазо — майдон, кенглик.

³ Мунъим — неъмат берувчи, ризқ берувчи.

⁴ Фурбат — фариблиқ, мусоғирлик.

⁵ Хумор — ичқилиқдан кейин бош оғриғи.

⁶ Сабуҳий — тонг пайтидаги ичқилиқ.

⁷ Бухори — буғ, пар.

⁸ Молихулё — савдоийлик касали, бир хил руҳий касал.

иллати шундин ҳосил бўлур. Чунки икки муфсиднинг¹ фасоди бир муфсиднинг фасодидин кўпроқ бўлур. Яна шулким, ҳар вақт ҳалқ уйқуға борса, сен очор бедор бўлурсан, ҳалқ бедор бўлғанда сен уйқуда бўлурсан. Кундуз ухлаб, оқшом уйғоқ бўлсанг, сўнгти кун барча аъзонг хаста бўлур. Бундог улуғ гуноҳни қилиб, сўнгра пушаймонлиғ чекарсан.

Эй фарзанд, агар набиз ичмакни тарк эта олмасанг, жума кечаси ичмасликни одат қил. Ва яна жума кечаси ичмасанг бир ҳафта ичмакдин кўнглинг совур, дунёда некномлиғ ҳосил бўлур. Бир ҳафта шароб ичмакдин хоригон думогинг, томирларинг, кўзинг, ақлинг, нафасинг ва руҳинг шул бир кечада осойиш топар ва осудалиғ ҳосил бўлур. Яна молингга тавфир² бўлур ва ҳалқ сен ҳақингда яхши сўзин айтурлар. Демак, бундог фойдали ишни одат қилмоқ керакдур.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

МЕҲМОН ОЛМОҚ ВА МЕҲМОН БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, ҳар кун бегона одамларни меҳмон қилмағил, нединким, ҳар кун меҳмон олсанг, меҳмонга лойиқ ишларни кўнггул муродича қила олмағунгдур. Кўргилким, кўнглинг ҳар ойда неча марта мөхмон чақирмоқ тилайди. Агар уч марта мөхмон чақиришни тиласа, бир марта мөхмон чақирғил, уч марта мөхмонда қиласидигон харажатингни бир марта мөхмонда қилғил, то дастурхонинг айбсиз бўлгай ва айбжўй³ларнинг тили боғлиқ бўлгай.

Ҳар вақт мөхмонларинг уйингта оёқ қўйсалар, сен барча одамларинг била уларнинг олдилариға чиққил ва яхши сўз била мулоқот⁴ қил, то улар сенинг шукрингни айтсинлар.

¹ Муфсид — фасодчи, бузувчи.

² Тавфир — ортириш.

³ Айбжўй — айб ахтарувчи.

⁴ Мулоқот — кўришув.

Агар мева вақти бўлса, таом емасдин аввал мева келтурғил, то баҳузуридил есунлар.

Бир замон таваққуф қил, ундин сўнг барча одамларни ўлтурғуз ва ўзинг ўлтурмағил, токи барча меҳмонлар иттифоқ била есунлар. Меҳмонлар бир-икки сўрамагунча сен ўлтурма. Улар ўлтурғил ва бизларга мувофақат¹ қил (бизлар розимиз) десалар, сен айтғилким: „Мени қўйинглар, то сизларга хизмат қилғумдур“. Агар яна такрор таклиф қилсалар, ундан сўнг ўлтурғил ва уларга мувофақат кўргузғил, аммо ҳаммадин пастда ўлтиргил. Ҳар соат: „Эй фалони, таомни яхши егил, ҳеч нима емадинг ва мен сенга лойиқ ҳеч иш қила олмадим. Иншааллоҳ, келгуси сафар бунинг узрин яхшироқ қилғумдур“, — деб айтмағил. Бу улуг ва мухташамларнинг сўзи эрмасдур, балки бозорийларнинг ва авбошлар²нинг лафзидур. Бундоқ сўздин халқ хижолат ерлар, таом емаслар ва овқатга тўймасдин туриб кетарлар. Бизларнинг Гilonда яхши расмларимиз борки, агар меҳмон чақирсалар, дастурхон ёзиб, таомларни келтуруб қўярлар ва қўзаларда сув ҳам келтуруб, дастурхоннинг четларига қўярлар. Барча меҳмонларни таомнинг атрофига ўлтурғузиб, ўзлари чиқиб кетарлар. Бир киши табақ ва косаларнинг саранжоми учун қолур. Меҳмон таомдин кўнгли хоҳлагунча ер, ундин сўнг мезбон ўтиришга келур. Араб халқининг дастури ҳам шундайдур.

Меҳмонлар таом еб бўлуб, қўл ювондин сўнг атир ва гулоб келтируб, мажлисни муаттар қилғил. Меҳмонларнинг чокар ва хизматкорларига ҳам яхши риоя қилғил, нединким, кишининг яхши отин улар чиқарурлар. Мажлиста нуқл³ни кўп келтурғил ва хушвоз мутрибларни⁴ ҳам ҳозир қилғил. Набиз ҳам муҳайё қилғил, нединким, меҳмонлар таомдин сўнг шароб ичиб, нағма ва наво эшитсалар хушҳол бўлурлар. Агар коса ва

¹ **Мувофақат** — келишиш, бироннинг розилигини олиш.

² **Авбош** — бебош, саёқ.

³ **Нуқл** — мева-чева.

⁴ **Мутриб** — чолғувчи, созандা.

таомингда бир айб ва тақсир воқе бўлса, бунинг била пўшида¹ бўлур.

Шароб ичмак улуғ гуноҳдур. Агар гуноҳ қилмоқ ти-ламасанг, bemaza va betartiblik қилмағил. Bas, agar mенинг бу сўзларимни айтғонимдек қилсанг, ўзингни меҳмонга ва меҳмоннинг ҳақин ўзингга вожиб бил-фиЛ.

Ҳикоят. Эшитдимки, ибн Муқла Мансур^{15*} Тами-мийнинг ўғли Насрга Басра ҳокими амалини берди. Сўнгги йилда уни чақириб кўп ситойиш² қилди.

Айтурларки, у давлатлиғ ва неъматлиғ киши эрди. Халифа ундин кўп мол тамаъ қиларди. Улар ҳисоб қилдилар, кўп мол унинг (Насрнинг) бўйнига юкланди. Ибн Муқла унга деди: „Ё бу молни берғил, ёки зин-донга кирғил“. Наср деди: Эй мавлоно, менинг кўп молим бордур, аммо бу ерда ҳозир эмасдур. Менга бир ой муҳлат берғил ва бу миқдор мол учун мени зин-донга солмоқ муносиб эрмасдур“. Ибн Муқла буни: „Мол бермоқقا тоқати йўқтур, бу сўзни кўнгил била айтмади“, — деб гумон қилди. Ниҳоят унга деди: „Сени ўз жойингга юбориб, бу молни олмоқ зарур. Аммо ами-ралмўмининнинг фармони буки, менинг ҳовлимнинг бир ҳужрасида ўлтурғил ва бир ой менга меҳмон бўлғил“. Наср қабул қилиб, ибн Муқланинг уйида маҳбус бўлиб ўлтурди. Иттифоқо, ул ой рамазон ойи эрди. Ибн Муқла ҳар куни Насрни ифтторга чақириб, унинг била рўза-син очар эрди. Йиддин сўнг ибн Муқла Насрга киши юбориб, ўшал молни талаб қилди. Наср: „Мен ул зар-ни бердим“, — деди. Ул киши: „Кимга бердинг?“ — деди. „Ибн Муқлаға бердим“, — деди. Бу сўзни ибн Муқла эшитиб ҳайрон бўлди ва Насрни олдига чақириб: „Эй Наср, зарни менга қачон бердинг?“ — деди. Наср деди: „Мен сенга зар берғоним йўқ, лекин бир неча муддат сенинг таомингни текин едим ва сенга меҳмон бўлиб, ҳар куни рўзани сенинг бирла очдим, энди ийд (бай-рам) келди, сенинг зар талаб қилишга ҳақинг қолма-

¹ Пўшида — яширин, махфий.

² Ситойиш — мақташ.

ди“. Ибн Муқла бу сўздин хушҳол бўлди ва қулиб деди: „Зат (тилхат)ни олғил, хушвақт бўлиб кетғил, ул зарни сенга бағишиладим“. Наср бу сабаб била зар бермоқдин кутулди.

Бас, эй фарзанд, меҳмондил бўлғил ва меҳмонга таъна қилмағил, ҳар вақт очиқ юзлик бўлғил, токи ҳар кишиким меҳмонинг бўлса, шодлик била таомингни есин. Лекин ўзинг набизни кам ичғил, меҳмондин аввал маст бўлмағил ва ҳамиша очиқ юз, хуш хандон бўлғил. Аммо беҳуда кулмағил, кўп кулмак бир навъ девоналиғдур, оз кулмак бир навъ сиёсат ва бурдборлиғ¹дур, нединким, дебдурлар, беҳуда ва бевақт кулгу фам ва кабро² вақтида воқе бўлур.

Меҳмонлар маст бўлғондин сўнг кетмак тиласалар бир мартаба, икки мартаба тавозеъ била кетманг деб илтимос қил ва учинчи мартабада кетмак тиласалар, лутф кўргузуб рухсат берғил. Агар хизматкорларинг бир хато қилғон бўлсалар, меҳмоннинг қошида турушрўй бўлуб, уларни коҳиш³ қилмағил ва хатосин афв қилғил.

Агар меҳмон ҳар нечук қаттиқ сўз айтса, унга қаттиқ сўз демагил, балки ҳурматини сақлағил.

Хикоят. Ундоқ эшитибманким, халифа Мұтасим^{16*} бир гуноҳкорни олдига келтуруб ўлдирмоқ тилади. Ул киши „Эй амиралмўъминин, мени бир коса сув била меҳмон қилким, мен бағоят ташнадурман, ундин сўнг ҳарна қилмоқ тиласанг буюргил“. Халифа Мұтасим ҳам ул онтнинг ҳурматин сақлаб буюрди, унга сув бердилар. Ул киши сувни ичғондин сўнг араб расми била: „Хайран касиран, ё амиралмўъминин, энди бир коса сув била сенинг меҳмоннинг бўлдим. Агар мурувват тариқида меҳмонни ўлдирмоқ вожиб бўлса, буюргилким, мени ўлдурсинлар. Агар афв қилсанг, мен сенинг олдингда барча журмимдин⁴ тавба қилурман“. Мұтасим:

¹ **Бурдборлиғ** — бардошли, сабр-тоқатли.

² **Кабро** — азоб-уқубат.

³ **Коҳиш** — камситиш.

⁴ **Журм** — гуноҳ.

„Рост айтурсан, меҳмон ҳақи улуғдур. Энди гунохингни афв қилдим ва сен ҳам тавба қилиб, бундин бүёқ ҳеч бир хатога қадам кўймагил“, — деди.

Демак, эй фарзанд, агар меҳмон бўлсанг, ҳар кишиникига меҳмон бўлуб боравермағил, чунки ҳашмат шавкатингта зиён еткарурсан. Агар меҳмон бўлуб бир ерга борсанг, кўп оч бўлуб бормағил ва тез юруб бормағилким, таом емакдин маъзур бўлуб ўлтурсанг, мезбон озор топар. Агар таомни кўп есанг, халқнинг кўзиға ёмон кўринур. Шунинг учун мезбоннинг уйига кирсанг, ўзингта муносиб жойда ўлтириғил. У гарчи ошно кишингнинг уйи бўлса ҳам таом ва набизнинг устида корфармо¹лик қилмағил, яъни мезбоннинг хизматкорларига: „Эй фалони, бу уй менинг ўз уйимдур ва табақни у ерга қўйғил, ўзгаларнинг таом ва косасига қўл урмАғил“, — демагил. Ўз чокарларингта зулолни² олиб бермағилким, дебдурлар, меҳмоннинг уйидин нарса олиш уят.

Шароб ичиб кўп маст бўлмағил, қайтар чоғда йўл асносида мастилик асари сендин зоҳир бўлмасун ва халқ ҳолингни билмасунлар. Ҳар неча мастилик тиласанг ўз уйингда бўлғил. Агар сен шароб ичғон вақтда тобеъларинг ҳар неча гуноҳ қилсалар ҳам уларга адаб ва гўшмол³ бермағил, нединким, уни ҳеч киши адаб санамас ва дерларки, бадмастилик қиладур. Неки қилмоқ тиласанг, шароб ичмағон вақтда қилғил, ул бадмастилик эмасдур. Дебдурларким, девоналиғ гуногун⁴ арбада⁵, яна гуноғундурким, мастилик девоналиқдандур. Бас, бу айтғон сўзлардин парҳез қил. Бегона одамнинг қошида ҳеч вақт маст ва хароб бўлмағил. Ўзингнинг аёл ва бандаларинг орасида бўлғон тақдирингда ҳам одоб била умр кечирғил.

¹ Корфармо — иш буюрувчи, ишбоши.

² Зулол — тиник сув.

³ Гўшмол — танбеҳ.

⁴ Гуногун — ранг-баранг, хилма-хил.

⁵ Арбада — шовқин-сурон.

ҮН УЧИНЧИ БОБ

МАЗОХ¹ ҚИЛМОҚ, ШАТРАНЖ² ВА НАРД ҮЙНАМОҚ ОДОБИН БАЁНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, күп кишилар дебдурларким, мазоҳ — фасоднинг муқаддимасидур. Мазоҳ, яъни хонаки сўз била кишига дахл этмакдин ҳазар қилғил. Агар мазоҳ қилсанг мастиликда қилмагилки, кўпроқ шур ва шар³ мазоҳдин пайдо бўлур ва фаҳш⁴ ҳақида сўз очишин шарм қилғил. Хусусан, нард ва шатранж ўйнағон вақтда икки кишининг орасида низо пайдо бўлур деб айтмагил. Нард ва шатранж ўйнамоқни кўп одат қилмагил. Агар ўйнасанг, гаров боғлаб ўйнамагилки, ул қиморбозлиғ бўлур. Танга қўймай ўйнамоқ адабдандур. Агар ўйнамоқни яхши билсанг ҳам қиморбозликда машҳур бўлғон киши била ўйнамагил. Нард ва шатранж ўйнамоқда адаб улдурки, сен биринчи бўлиб муҳрага⁵ қўл урмағайсан, то ҳарифинг⁶ аввал на қилмоқ тиласа, шундоқ қилсун. Агар нард бўлса, аввал қаъбатайн⁷ни ҳарифингга берғил. Аммо мастилар, турк ва авбошлар била ҳаргиз гаров боғлаб ўйнамагил ва бир шўриш ортирмағил. Нардда қаъбатайннинг нақши учун ҳарифинг била урушмагил ва фалон ишни қилдинг деб онт ичмагил. Агар рост десанг ҳам уни барча киши ёлғон дерлар. Ҳосил улким, мазоҳ ва арбададин парҳез қилғил.

Гарчи мазоҳ қилмоқ айб эрмасдур, аммо ундин эҳтиёт бўл.

Эй фарзанд, агар мазоҳ қилсанг, ўзингдин пастроқ кишига қилғил, йўқ эрса қилмагил, то сенинг иззатинг кетмасун. Агар ночор айтсанг, ўзингга баробар одамларга айтғил, то агар бир жавоб берсалар айб бўлмай.

¹ **Мазоҳ** — ҳазил-мазаҳ.

² **Шатранж** — шахмат.

³ **Шур ва шар** — фитна ва фасод.

⁴ **Фаҳш** — ярамас сўз, қабиҳлик.

⁵ **Муҳра** — соққа, садаф.

⁶ **Ҳариф** — рақиб.

⁷ **Қаъбатайн** — нард ўйинидаги икки сўнгак.

Фаҳш айтмоқдун парҳез қилғил. Ҳаддан зиёда мазоҳ қилмағилким, ул одамни хор ва бемиқдор¹ қилғувчи мазоҳ бўлур. Нединким, ҳар сўз десанг, ҳалқдин уни эшитурсан ва ҳар иш қилсанг, улусдин² уни кўурурсан. Аммо ҳеч. киши била урушмагил, нединким, урушмоқ оқил ва муҳташам кишиларнинг иши эрмасдур, ёш ўғлонларнинг ва хотинларнинг ишидур. Агар иттифоқо бир киши била урушсанг, оғзингга келғон дашном ва фаҳшларни айтмағил. Ул миқдор урушғилки, ярашмоққа жой қолсун. Бирдан бешармлик қилмағил, бу иш бозорий, авбошларнинг одатидур. Одатларнинг яхшироғи тавозеъли бўлмоқдур.

Шароб ичмак, мазоҳ қилмак ва ишқибозлик этмак йигитларнинг ишидур. Чунки ўз ишингга ҳаддан ташқари қадам урмасанг, ҳалқнинг маломатидин қутулурсан.

Билғилки, энди ишқибозлиқдин ҳам билғонимча сўзлайдурман. Билмасманки, сен уни бажо келтура олурмусан ё келтура олмасмусан? Бир дилдорға ошиқ бўлмоқ бағоят душвордур³.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОГ

ИШҚ ВА УНИНГ ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, то кишининг табъи латиф бўлмағунча ошиқ бўлмағусидур, нединким, ишқ бешак табъи латифликдун пайдо бўлур. Ҳар нарсаки табъи латифликдун пайдо бўлса, ул бешак латиф бўлур. Шул важдинким латиф табъидин латифлик туғулур.

Кўрмасмусан, йигитларнинг кўпи ошиқ бўлур. Ул жиҳатдин йигитларнинг табъи қариларнинг табъидин латиф бўлур. Фализ табъи ва ялқов киши ҳеч вақт ошиқ бўлмас. Нединким, бу бир иллатдурким, у руҳонийларга кўпроқ тушар. Аммо сен жаҳд қилиб ошиқ бўлмағилким, ошиқ бўлмоқ бағоят қаттиқ ишдур. Хусусан,

¹ Бемиқдор — бекадр.

² Улус — ҳалқ.

³ Душвор — қийин.

қашшоқликда бир муфлис¹ киши ошиқ бўлса, унинг қарашлари, термулишлари қон била боғланади, қари кишининг эса олтинсиз муроди ҳосил бўлмагусидур. Бас, агар иттифоқо бир вақт сенга ошиқ бўлмоқ насиб қилса, зинҳор дилтанг² бўлмағил. Нединким, киши ошиқ бўлса, ё висолда, ё фироқда бўлур. Билғилки, бир йиллик висол роҳати бир кунлик фироқ меҳнатига арзигусидур. Нединким, ошиқлик сартосар ранж ва меҳнатдур. Агар фироқда бўлсанг, ҳамиша азобдур ва агар висолда бўлсанг, маъшуқанг сенинг кўнглинг ҳолидин хабари бўлмаса, унинг нозу бадхўйлиғидин³ висолнинг роҳатин билмассан. Агар маъшуқанг фариштага муқарраб⁴ бўлса ҳам ҳеч вақт ҳалқнинг маломатидин қутула олмассан, ҳалқ ҳамиша сенинг маломатинг ва маъшуқанг шикоятида бўлурлар, нединким, ҳалқнинг одати шундоқдур. Бас, гар шундай экан, ўзингни сақлағил ва ошиқликдин парҳез қил, ошиқ бўлмоқ хирадманларнинг иши эрмасдур. Хирадманлар ошиқликдин парҳез қилмишлар, нединким, аввал бир зебо суратни кўргусидур, ундин сўнг кўнгулга писанд⁶ тушгусидир. Кўнгулга писанд тушғондин сўнг табъинга мойил бўлур, кўнгул унинг суратини тақозо қилур. Агар сен шаҳватингни кўнглинг ихтиёрига қўйсанг, кўнглингни шаҳватга тобеъ қилурсан ва уни (маъшуқани) яна бир кўрмоқ тадбирида бўлурсан. Икки марта кўрғондин сўнг кўнглинг ҳавоси голиб бўлур, ундин сўнг учинчи марта кўрмакка қасд қилурсан. Учинчи марта уни кўруб, ҳар сўз айтиб жавобин эшитсанг, ихтиёрни қўлингдин берурсан ва ундин сўнг ўзингни сақламоқ тиласанг ҳам сақладай олмассан. Иш илкингдин кетур. Ҳар кун ишқ зиёда бўлур, сўнгра кўнгулга ноилож тобеъ бўлурсан. Аммо агар биринчи кўрғонда ўзингни сақласанг, ақлни кўнгулга муаккал⁷ қилсанг ва ўзинг-

¹ Муфлис — камбағал, бечора.

² Дилтанг — сиқилган, хафа.

³ Бадхўйлик — ярамас қилиқ.

⁴ Муқарраб — яқин.

⁵ Хирадманлар — ақлли кишилар.

⁶ Писанд — ёқтирилган.

⁷ Муаккал — вакил этилган, бирор иш топширилган киши.

ни ўзга нарсага машғул этсанг ва маъшуқангнинг дийдоридин кўз юмиб, ўзга ерда қарор тутсанг, бир ҳафта ранж чекарсан ва ул балодин ўзингни қутқарурсан.

Лекин бундоқ иш ҳар кишининг иши эрмасдур. Бу иллатнинг иложин қилмоқقا бир хирадманд киши керакдур.

Ишқ иллатининг доруси ҳамиша оғир юқ чекмак, узоқ сафар қилмоқ ва доимо ўзини ранжга тутмоқ — бунга ўхшаш ишларни ихтиёр этмақдин ўзга нарса эмасдур.

Аммо шундоқ кишини дўст тутки, сенга унинг суҳбатидин ва хизматидин роҳат етишсин. Шунда уни қабул қил, нединким, ошиқлик бошқа ва дўстлик бошқадур. Дўстликда кишининг вақти гоҳо хуш бўлса, гоҳо ноҳу什 бўлур, аммо ошиқликда мудом ранж ва балода бўлур. Агар киши йигитликда ошиқ бўлса уздур, уни ҳар киши кўрса маъзур тутғай ва айтурким, йигитдур, айби йўқдур, лекин жаҳд қилким, қариликда ошиқ бўлмагил. Қарининг ҳеч узри йўқдур, агар авомуннос¹ дин бўлсанг иш бир нав осондур, агар подшоҳлардин бўлсанг, зинҳор андиша қил ва ҳеч кишига кўнгул боғламаким, подшоҳга қариликда ишқбоз бўлмоқ баоят қийинди.

Ҳикоят. Андоқким, бобом Шамсулмаолий^{17*}нинг замонида бундоқ хабар келтурдиларки, бир бозоргоннинг² бир зебо гуломи бор эрди. У гуломининг баҳосин икки минг динор дер эрди. Аҳмад Жағдий^{18*} амирнинг вазири эрди ва амир унга: „Шу гуломни сотиб ол“ деб буюрди. Аҳмад Жағдий ул гуломни икки минг динорга сотиб олди ва Гургонга келтуруб амирга кўргузди. Амир қабул қилиб, бул гуломга таштдориғ³ мансабин берди. Бир неча муддатдин сўнг амир қўлин ювиб ўлтурғон ҳолда ул гуломга назар қилди. Гулом кўзига баоят яхши кўринди. Бир замон ўтgonдин сўнг бу ҳолни ўзининг

¹ Авомуннос — оддий халқ.

² Бозоргон — савдогар.

³ Таштдориғ — сочиғ тутувчи, яъни қўлга сув қуйиб турувчи хизматкор.

вазири Абул Аббосга баён қилиб деди: „Бу гуломни озод қилдим ва фалон кентни унга бағишиладим. Унинг отига ёрлиқ ёзгил, унга бир яхши қиз олиб берки, то соқоли чиққунча ўзининг уйида ўлтурсин, ҳаргиз ташқари чиқмасун“. Абул Аббос деди: „Жон била қабул қилурмен, аммо бу банданинг муддаоси улдурки, бу ишдин мақсудингиз на эрканин билсам“. Амир деди: „Бугун шундоғ ҳолга дучор бўлдим: саксон ёшга кирғон подшоҳнинг ошиқ бўлмоғи бафоят қабиҳдур. Мени бандалар ва лашқарларнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқ, мамлакатнинг низомин тузмоқ учун подшоҳ қилибдур. Агар мен бугун ишқа машғул бўлсан, фуқаронинг аҳволи била шуғулланишни тарқ этсан, халқнинг маломатидин на янглиғ қутулурман?“

Тўғри, агар йигит ошиқ бўлса, маъзурдур. Аммо одам ҳар нечаким йигит бўлса ҳам ошиқ бўлуб, бирдин ўзин олдурмасин, сиёsat, ваҳшат йўлларин барҳам урмасун.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Фазнин вилоятида ўн гулом бор эрди. Уларнинг бирини Нуштегин дер эдилар. Султон Масъуд уни барча қулларидин дўст тутар эрди. Бир неча йил шу аҳволда ўтди. Султон ўн гуломнинг орасида қайси бирига муҳаббат пайдо қилғонин, унинг маъшуқи қайси эканлиғин ҳеч ким билмас эрди. Беш йил шундоқ юрди. Бир кун султон маст ҳолда буюрдиким: „Отам Аёзга улуфа¹, ер, пул бағишиламиш эрди, уларни Нуштегин отига ёрлиғ ёзинглар“. Халойик шундин сўнг султоннинг мақсуди Нуштегин эрканин билдилар.

Эй фарзанд, билғилки, мен сенга ҳаммасин айтдим, аммо билурманки гарчи бошингга ишқ савдоси тушса, менинг айтғон сўзим била иш қилмассан.

Бас, агар ошиқ бўлсанг, шундоғ кишига бўлғилки, ул маъшуқалиққа лойиқ бўлсун, Ботлимус^{19*} (Птолемей) ва Афлотундек, Яъкубнинг ўғли Юсуфдек^{20*} сабоҳати (хусни) бўлмаса ҳам, бир оз малоҳати бўлсун.

¹ Улуфа — аскар ва амалдорларга белгилаб қўйилган маош ва озиқ-овқатлар.

Шунда халойиқнинг тили таъна ва маломатдин боғлиқ бўлғай ва сенинг ишқингни маъзур тутғайлар, нединким, халқ бирорвонинг маломатин қилмоқдин ва айбларин айтмоқдин бир лаҳза фориг эмасдур. Аммо бир жойга меҳмон бўлсанг, маъшуқангни ўзингга ҳамроҳ қилиб олиб бормагил. Агар олиб борсанг, бегоналар қошида унинг била машғул бўлмагил ва кўнглингни унга банд қилмағил, нединким, уни ҳеч ким тилга олмайди ва ҳамма уни ўзингдек кўради деб хаёл қилмағил. Сенинг кўзингга у ҳар қанча яхши кўринса ҳам, ўзгаларнинг кўзига шу миқдор ёмонроқ кўринур.

Ҳар замон унга мева беравермагил ва ёнингга чақириб қулоғига сўзламагилким, халқ ҳар хил гумон қиласди.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

НАФЪ ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, агар бир кишини дўст тутсанг, ҳамиша онинг била мастиликда ва ҳушёликда мужомаъат қилмағил. Агар ҳар нутфа ҳар кишининг жони пайдо бўлса ҳам, мастиликда мужомаъат қилмағилким, зиёни бағоят кўпдур. Аммо хумор вақтида қилсанг, яхшидур ва ҳар вақтким, ёдингга тушса, ул ишга машғул бўлмағилким, ул ҳайвонларнинг одатидур. Одамга вақт таъйин этмак керакдур, то ҳайвонлар била онинг орасида фарқ бўлғай. Аммо хотундин майлингни узмагил, то ундин баҳра топгайсен ва бу тоифа сенга душман бўлмасин. Сен агар мужомаъат қилсанг, иштаҳа била қилғил ва такаллуф била қилмағил, то зиёни камроқ бўлғай. Аммо хоҳ иштаҳа бўлсун, хоҳ бўлмасун, ёзнинг иссиқ вақтида ва қишининг совуқ бўлғон замонида парҳез қилким, бу икки фаслда зиёни кўп бўлур. Ҳусусан, қариларга зиёни кўп бўлур ва ҳамма вақтдин баҳор вақти яхшироқ бўлурким, баҳор вақтида ҳаво мўътадил бўлур ва чашмаларнинг суви зиёда бўлур ва жаҳон яхшилиқға юз қўюр ва роҳат берурсан. Чун олам-

ким, ушбу жаҳондур мундоқ бўлса олам сафир¹дур. Ул ҳам ондоқ бўлур ва мани зиёда бўлур ва томурларда қон зиёда бўлур ва халқ мужомаъат қилурга муҳтоҷ бўлурлар. Ва чун табиат иштаҳаси кўп бўлса, мужомаъат қилмоқнинг зиёни кам бўлур. Ва томурларидин қон олдирмоқ ҳам бу тариқададур. Бас, агар қилолсанг, қаттиқ иссиқда ва қаттиқ совуқда томурдин қон олдурмалил ва агар қонинг зиёда бўлса, мувофиқ таомлар ва шарбатлар ила таскин бергил ва мухолифат нимарса емагил. Бу бобда сўзни мухтасар қилдимким, мундин зиёда тафсил ҳожат эрмасдур.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ ҲАММОМГА БОРМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, агар ҳаммолга бориш ниятинг бўлса, қорнинг тўқ вақтида бормагил, бу била ўзингта зиён еткуурсан. Ҳаммолга ҳар кун боришнинг фойдаси йўқдур, балки зиёни бордур, чунки ҳаммол одамнинг суяклари, баданларини мулойим қилиб қаттиқлигини йўқотади. Шундин кейин у ҳар куни ҳаммолга боришни одат қилур. Агар бир кун бормаса, киши ўзини бемордек сезади, барча баданларин қотиб қолғондек ҳис этадур. Демак, ҳаммолга бир кун бориб, бир кун бормагон яхшидур, чунки бадан тинчланади ва халқ ҳам бу одатингни раънолиққа² мансуб қилмаслар.

Хоҳ ёз, хоҳ қишида ҳаммолга борсанг, аввал совуқ хонада ўтири, бу хонада баданинг роҳат қилсин. Сўнгра иссиқ хонага, яъни ўртадаги уйга кириб, унда бир соат ўтиргил, токи иссиқ уйдан роҳат қилғил. Иссиқ сенга таъсир қилғондин кейин хилват хонага бориб, унда ювингил.

Иссиқ сувнинг ичида ўтирмағил, кўп иссиқ ва кўп совуқ сувни бошингдан қуймағил, мўътадил³ сувни

¹ Сафир — ёқимли, майин.

² Раънолиқ — мағрурлик.

³ Мўътадил — ўртача.

қүйгил. Агар ҳаммом холи бўлса, фанимат билғил, чунки донишмандлар холи ҳаммомни фанимат билғайлар.

Ҳаммомга қандай кирғон бўлсанг, шундай чиқиб кетғил, яъни қуритиб чиқғил. Чунки ҳўл мўй била чиқиб йўл юрмоқ улуғларнинг иши эмас ва ҳўл мўй била улуғларнинг саломига бориш ҳам одобдан эмасдур.

Демак, сен ҳаммомнинг наф ва зарарин билдинг, аммо ҳаммомда сув ва шарбат ичишдан парҳез қилғил. Бунинг зиёни кўпдур, истисқо касали шундан пайдо бўлур. Агар жуда ҳам хумор ва ташна бўлсанг, оз ичғил, бу билан хумор ва ташналик шиддати босилғай.

Донишмандлар ҳаммомдин чиқадигон бўлсалар, ҳаммомнинг жомаҳонасида бир оз ухлаб оладилар, сўнгра ҳаммомдин чиқиб кетадилар.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

УХЛАМОҚ ВА ОСУДА БЎЛМОҚ¹ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, донишмандлар уйқуни кичик ўлим дебдурлар. Ул жиҳатдин ўлғон киши ухлағон киши била баробардур ва бу икковининг ҳам ҳеч бири оламдин огоҳ эмаслар.

Кўп ухламоқ ёмон одатдурки, баданни суст ва табиятни вайрон қилур, юзнинг суратин бошқа ҳолга айлантирур. Олти нарса кишига етишса, унинг юз суратини ўзгартиради: бири дарҳол мұяссар бўлғон шодлиқ, бири ногоҳ етишғон ғам, бири қаҳр, бири уйқу, бири мастилик ва яна бири қариликдур. Одам қари бўлса сурати ўзгаради, аммо бу ўзгариш бошқа турга киради. Аммо киши ухлағон вақтда тирик ёки ўлик деб ҳукм чиқариб бўлмас, яъни ўлғон кишига ҳукм йўқдир, ухлағон кишига ҳам ҳукм йўқдур.

Кўп ухлаш зиён қилғонидек, ухламаслик ҳам заар қилур. Масалан, агар бир одамни етмиш икки соат, яъни уч кеча-кундуз жўрттага ухлатмасдин олиб юрилса, тўсатдан ўлим хавфи туғилади. Аммо ҳамма ишнинг

¹ Осуда бўлмоқ — дам олмоқ.

ўлчови бордур. Чунки кеча-кундуз йигирма тўрт соат бўлур. Шундан саккиз соатни ибодатга, саккиз соатни ишратга ва руҳни тоза қўймоққа ва саккиз соатни мана шу ўн олти соат давомида қийналғон аъзоларга ором бермакка тайин этмоқ керакдур, токи аъзо ҳаракат та-каллуфидин осуда бўлсин. Аммо жоҳиллар ушбу йигир-ма тўрт соатнинг ярмин уйқу била ўткариб ва ярмида бедор бўлурлар. Коҳиллар¹ икки ҳиссасида ухлаб, бир ҳиссасида ўзга машғул бўлурлар. Оқиллар бир ҳис-сасида ухлаб, икки ҳиссасида бедор бўлурлар.

Билғилки, кеча бандаларнинг роҳат ва осойиши учун яратилғон ва тан жон била тириқдур. Тан жон-нинг маконидур. Жон унда мутамаккиндур².

Жоннинг уч хосияти бордур: ҳаёт, ҳаракат ва сукун (ҳаракатсизлик). Таннинг ҳам уч хосияти бордур: ма-мот (ўлим), сукун ва оғирлик. Модомики, жон тан била муттасил³дур, кўнгул танни ўз хосияти била сақлар, ундин сўнг кўнгил танга иш буюар, гоҳо кўнгил танни ўз хосияти била ишдин қўяр ва фафлатга чекиб, уйқуга элтар. Таннинг уйқуга борғони бир қулақ тушғон уй-дек бўлади. Уй қулағон чоғда ичида ҳар ким бўлса, уни босиб қолади. Худди шунингдек, уйқу ҳам кишининг ҳамма аъзосин босиб, гўё ер била яксон қилур. Шунда қулоқ сўз эшитмас, кўз ҳеч нарса кўрмас, бурун исни, оғиз мазани, қўл юмшоқ, қаттиқ, оғир, енгилни бил-мас.

Уйқу беҳикмат яратилмади, балки барча ҳайвонот-нинг роҳат ва осойишлари учун яратилди. Аммо уйқу учун кўп вақт сарф қилиб, кундузни кечага айлантир-моқ ҳикматдин эрмасдур. Аммо улуғлар ёз фаслида чошт⁴ вақти қайлула⁵ қилсалар раводур, филжумла⁶, бизларга умримизнинг кўпроғин бедорликда ўткармак керакдур, нединким, тутанмас узоқ уйқу олдимиизда бордур.

¹ Коҳиллар — ялқовлар.

² Мутамаккин — муқим, барқарор.

³ Муттасил — тулаш.

⁴ Чошт — тушга яқин вақт.

⁵ Қайлула — чоштгоҳ вақтидаги уйқу.

⁶ Филжумла — лўнда қилиб гапирганда.

Эй фарзанд, уйқу қилмоқ тиласанг оқшом ё кундуз танҳо ухлагил, ё бир зебо шоҳид била ухлагил, нединким, ўлғон била ухлағон баробардур, икковининг ҳам оламдин хабари йўқдур. Лекин бири ҳаёт уйқусидур ва бири мамот уйқусидур. Аммо икковининг орасида бундай фарқни билмоқ керакдур.

Эрта туришни одат қил. Ҳар кишиким қуёш чиққунча уйқуда бўлса, ризқи кам бўлур.

Агар ишинг бўлмаса, кўнглинг тиласа шикор¹ томошасига борсанг ва сайд андоzlик² қилсанг раводур.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

ШИКОРГА ЧИҚМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, отга минмоқ, шикорга бормоқ ва човгон ўйнамоқ улуғларнинг ҳамда подшоҳларнинг ишидур. Аммо ҳар ишининг ҳадди, андоzаси ва тартиби бўлур. Ҳар куни шикорга чиқмағил, тартиб бузилур. Бир ҳафта етти кундир. Икки кун шикорга чиқғил, икки кун ўз рўзгоринг ишига машғул бўлғил.

От минсанг кичик отга минмагилким, кишининг жуссаси ҳар қанча улуғ бўлса, кичик ва ҳақир³ кўринур. Агар кишининг сурати ҳар қанча ҳақир бўлса ҳам, катта отга минса шукуҳлиғ⁴ ва ҳайбатлиғ кўринур.

Сафарда йўрга отга минғилкимроҳат қиласан. Шаҳарда юртоқ, тунд ва шўх отга минғил, токи отнинг юртоқ ва шўхлиғи сабаби била ўзингдин ғофил бўлмайсан. Шикорга чиқсанг, бехуда от чопмағил, бехуда от чопмоқ боланинг ишидур.

Қочгон дарранданинг изидин от чопмағил, нединким, унда заарардин бошқа ҳосил йўқдур. Бизнинг аслимиздин икки улуғ подшоҳ сибоъ⁵ ва дарранданинг шикорида ҳалок бўлдилар: бири менинг отамнинг бо-

¹ Шикор — ов.

² Сайд андоzлик — овчилик.

³ Ҳақир — паст, тубан.

⁴ Шукуҳлиғ — савлатли.

⁵ Сибоъ — йиртқич ҳайвонлар.

боси амир Вушмагир бинни Марзаён ибн Зиар бинни Зиёр ва бири менинг амакимнинг ўғли амир Шараф ал-Маолий.

Сен дарранданинг изидин чопмағил, то сендин кичиклар ҳам чопмасунлар. Сен бир улуғ подшоҳнинг олдида бўлсанг, ўзингни кўргузмак ва ном чиқармоқ учун чопсанг арзиди.

Агар шикор томошасига майлинг бўлса, қарчигай, итолуку шоҳин, шунқор ва ит била шикор қилмоққа машғул бўлғил. Бу вақтда ҳам шикор қилғунгдур, ҳам сенга ҳеч хатар бўлмағусидур ва ҳар қанча сайд қилсанг, гўшти емакка ярагусидур. Агар сибоъни сайд қилсанг, гўшти емакка ва пўстини киймакка ярамагусидур. Бас, шикор қилсанг икки тариқада қилғилким, подшоҳлар икки тариқада қилурлар: баъзилари ўз қўллари била қуш солурлар ва баъзилар ўз қўллари била қуш солмаслар. Агар подшоҳ бўлмасанг, кўнглинг қандай хоҳласа, шундай қил, агар подшоҳ бўлсанг ва ўз қўлинг била қуш солмоқ тиласанг раводур. Аммо ҳеч қачон қарчигайни икки марта учирмағил, бу иш подшоҳларнинг иши эрмасдур. Яна агар қуш солмоқ тиласанг, бошқа қушни олиб солғил, нединким, подшоҳларнинг шикор қилишдин мақсуди гўшт эмас, балки томошадур. Агар подшоҳ ит била шикор қилса, итнинг қалодасин¹ ўз қўли била очмоғи муносаб эрмасдур. Уни подшоҳнинг олдида турғон бандалар очсун ва подшоҳ назорат қилиб турсун.

ЎН ТҮҚҚИЗИНЧИ БОБ

ЧАВГОН ЎЙНАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар чавгон ўйнамоқ тиласанг, гоҳгоҳ ўйнағил, аммо ҳамма вақт ўйнамоқни одат қилмалики, кўп кишилар бу ишда кўп балоларга учрабдурлар.

¹ Қалода — итнинг бўйнига тақиғланган ҳалқасимон тасма.

Ҳикоят. Бундоқ айтурларким, Амир бинни Лайс-нинг^{21*} бир қўзи кўр эрди. Ҳуросонга амир бўлғондин сўнг, тўп ўйнамоқ учун бир кун саҳрого кетаётган эрди. Унинг Азҳархар^{22*} деғон бир сипаҳсолари¹ бор эрди. У келиб Амир бинни Лайс минғон отнинг жиловин ушлаб деди: „Сени тўп ўйнагали юбормайман, чунки сенга чавгон ўйнамоқ раво эрмас“. Амир бинни Лайс деди: „Нима учун чавгон ўйнаш сизларга раво-ю, менга раво эрмас?“ Азҳархар деди: „Шунинг учунки, бизларнинг икки кўзимиз бордур. Агар тўп тегиб бир кўзимизни кўр қиласа, яна бир кўзимиз қолур. Шу бир кўз била оламни кўрармиз. Сенинг эса фақат бир кўзинг бор. Агар тўп тегиб, уни ҳам кўр қиласа, Ҳуросоннинг амирлиғидин айрилурсан“. Амир бинни Лайс деди: „Хар бўлсанг ҳам рост айтурсан, сўзингни қабул қилдим. Бундан буён ҳаргиз чавгон ўйнамасман“.

Эй фарзанд, агар томоша учун бир-икки мартаба чавгон ўйнасанг раводур ва лекин кўп отлиф била чиқиб издиҳом² қилмағилким, саккиз отлиқдин зиёда бўлишга ҳожат йўқ. Сен майдоннинг бир бошида турғил, яна бир киши майдоннинг охирида турсин. Олти киши майдонда тўпни урсин, ҳар вақт тўп сенинг тарағинғта келса, тўпни ургил ва майдоннинг охирига сурғил, аммо оломоннинг ичига отмағил, чавгон ўйинининг йўли шудур. Шу била бирга, маррага етказишга муваффақ бўл. Аммо уруш майдонига кирсанг, сусткашлиқ қилмагил, даранг³, сусткашлиқ яхши эрмасдур.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ УРУШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, урушда даранг, сустлик мақбул эрмасдур. Чунки уруш майдонига кирсанг, ҳаргиз тақсир⁴ кўргузмағил ва жонингта раҳм қилмагил. Не-

¹ Сипаҳсолар — бош кўмондон.

² Издиҳом — тўда, оломон.

³ Даранг — аста-секинлик.

⁴ Тақсир — камчилик.

динким, ҳар кишига гўрда ётмоқ муқаррар бўлса, уйда ётмоқча имкон бўлмас. Маъракада¹ ҳаракат қилиб илгари қадам қўя олмасанг ҳам, аммо бир қадамни кеийин қўймагил, чунки маъракада душманлар ўртасига тушсанг, урушдан асло илгари чиқмагил. Чунки уруш била душман қўлидин қутуласан. Сенинг ҳаракат ва чобуклиинг²ни кўрсалар, улар тағин ҳам сендин кўпроқ файрат ва шиддатга тушарлар. Шундай жойда ўлимга кўнгил қўйғил ва далир³ бўлғилким, қисқа қилич баҳодирларнинг қўли бирла узун бўлур.

Асло қўрқмагил. Андак қўрқинч кўнглингга келса, минг жонинг бўлса ҳам бирин ул маҳлака⁴дин омон кутқара олмассан ва ярамас киши устингдин ғалаба қилур. Сен эса мақтул⁵ бўлурсан ва бадномлик била от чиқарурсан, қўрқоқлик била машҳур бўлурсан, омманинг орасида ҳеч эътиборинг бўлмас. Бу янглиф тириклиқдин ўлим яхшироқдур. Аммо ноҳақ қон тўкмоқча ботирлик қилмагил.

Шариат била қатли вожиб бўлғон кишиларнинг, ўғриларнинг, қароқчиларнинг қонин тўкфилки, ноҳақ қон тўксанд икки жаҳонда балоға гирифтор бўлурсан. Аввал улким, қисматингга яраша жазо топурсан, иккичидан, бу жаҳонда ёмон от кўтарурсан. Ҳеч одам сендин шод бўлмас ва хизматкорларнинг умиди сендин узилур. Ҳамма сендин қочиб, кўнгилларидин душман тутарлар. Ноҳақ қоннинг мукофотин танҳо ўзинг у жаҳону бу жаҳонда кўргунгдур.

Мен буни китобларда ўқимишман ва тажриба ҳам қилмишман. Агар золим бу жаҳонда „мукофотин“ кўрмаса, албатта, ўзидин сўнг фарзандлари кўргусидур. Эй фарзанд, ўзингга, фарзандларингга раҳм қилфил ва ноҳақ қон тўкмагил. Аммо ҳақ қонни тўкмакда сустлик кўргузмагилким, бу сустлик ўзингга зарар қилфусидур.

¹ **Маърака** — уруш майдони.

² **Чобук** — чаққон, эпчи.

³ **Далир** — юракли, жасур.

⁴ **Маҳлака** — қўрқинчли.

⁵ **Мақтул** — ўлдирилган.

Хикоят. Андоқ айтурларки, менинг бобом Шамсулмаолий бағоят қаттол киши эрди ва ҳеч бир кишининг гунохин афв қилмас эрди. Унинг бадлиғидин лашкари гина пайдо қилиб, менинг амаким **Фалакулмаолий**^{23*} била бир бўлдилар. Фалакулмаолий лашкар била бирга келиб, отаси била Шамсулмаолийни тутдилар. Ул зарурат юзасидин мулк бегонага кетмасун деб лашкарнинг сўзи била бундоқ ишни қилди. Алқисса, уни (Шамсулмаолийни) тутуб, банд қилиб, бир отга миндириб, атрофига қоровуллар қўйиб, Хаёник қальясига жўнатдилар. Унинг муаккалларидин¹ бири Абдуллоҳ Жаммозабон отлиқ бир киши эрди. Шамсулмаолий унга деди: „Эй Абдуллоҳ, менинг бунча улуғлиғим била бу ҳолга гирифттор бўлмоғимга сабаб ким бўлди?“ Абдуллоҳ беш кишининг отини айтиб дедиким: „Булар сабаб бўлдилар ва мен ҳам уларнинг орасида эрдим. Мен уларнинг барчасига онт бериб, ишни бу ерга еткурдим. Лекин бу ишни ўзингдин кўргил“ . Шамсулмаолий деди: „Нима учун?“ Абдуллоҳ деди: „Халқнинг қонин кўп тўkkанинг учун бу ҳол сенинг бошингга тушди“. Шамсулмаолий деди: „Сен ёлғон айтурсан, бу иш менинг бошимга киши ўлдурғоним учун тушмади, балки киши ўлдурмағоним учун тушди. Нединким, мен сени ва ул беш кишини ўлдирсан эрди, бу ҳолга гирифткор бўлмас эрдим“ .

Эй фарзанд, бу сўзни шу жиҳатдин дедимки, муносаб жойда қон тўкишдин воз кечмалил. Ҳар ким қочса, уни қаттиқ қувмалил. Уруш вақтида ўлимдин кўрқмалил ва жонингни аямалил, токи баданингни итлар емасинлар. Аниқ билғилки, ҳар киши бир кун туғулубдур, бир кун ўлғусидур. Нединким, жонивор уч навдур: бири сўзлайтурғон тириклар, бири нотиқлар, бири ўликлар, яъни фаришталар, одамлар, ваҳшийлар. Бас, маълум бўлдики, барча тирик ўлғусидур ва ҳеч киши ажал етмай ўлмағусидур. Демак, эй фарзанд, бундоқ эътиқод қилиб қўшиш қилмоқ керакдур, токи яхши от ва олий даражага эга бўлгайсан.

Амиралмўъминин Али Розиёи шундоғ дебдурлар: „Билғилки, жаҳонда мол ва неъмат қўлингга тушса, уларни жамлашга ҳаракат қилғил, яхши сақлағил ва жойида харж этғил“ .

¹ **Муаккал** — вакил этилган киши.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

МОЛ ЖАМ ЭТМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ўзингни мол жам этмакдин ғофил тутмагил ва лекин ҳар нарсани этмак тиласанг жаҳд қилғил, токи ҳалоллик била жам бўлсун ва ҳамиша сенга боқий ҳамда ёқимли бўлсун.

Жам этғондин сўнг яхши сақлағил ва ҳар ботил¹ иш учун уни қўлдан бермагил, нединким, сақламоқ йифишдин мушкулдур. Агар керак вақтида зарур иш учун олиб харж этсанг, ҳаракат қилиб, унинг ўрнини тўлдурғил. Агар харж этиб, яна жойини тўлдирмасанг, агар Қорун^{24*} нинг ганжидек² бўлса ҳам, у бир кунда йўқ бўлур.

Молни доимий турар деб унга кўнгул қўймағил. Токи бирор вақт у йўқ бўлса, тангдил бўлмағайсан.

Агар молинг кўп бўлса, уни тақдир ва тадбир била ишга яратғил. Нединким, тақдир ва тадбир била яратғон озгина мол тақдирсиз ва тадбирсиз кўп молдин яхшироқдур. Агар мол оз бўлса ҳам яхши сақламоқни воҷиб билғилки, ҳар киши оз нарсани сақлай олмаса, кўп нарсани ҳам сақлай олмағувсидур.

Мол жам этарада коҳиллик³ қилмағил, бу бадбаҳтликнинг шогирдидур.

Ўзингга ранж берғил, яъни ўзинг машаққат торғил, нединким, мол қийинчилик била йифилади ва коҳиллик била йўқ бўлур. Донолар дебдулларки: „Ҳаракат қилинг, то ободон бўлгайсизлар ва озга қаноат қилинг, токи молларингиз кўп бўлғай, юмшоқ табиатли ва ширин сўз бўлинг, дўстингиз кўп бўлғай“.

Демак, кўп ранж била топилғон ганжни фафлат ва коҳиллик била қўлдин бермак ақлли кишининг иши эрмасдур. Қашшоқ бўлғондин сўнг ҳар қанча пушаймон бўлса, суд⁴ қилмайдур. Демак, молинг барқарор бўлғунча машаққат устига машаққат чекғил, сен бундин баҳраманд бўлгайсан.

¹ **Ботил** — бузилган, бузук.

² **Ганж** — бойлиқ, газна.

³ **Коҳиллик** — сустлик.

⁴ Суд — фойда.

Бироқ мол ҳар қанча азиз бўлса ҳам, уни дўстлардин дариғ тутмағил. Ҳар ҳолда молни гўрингга олиб бормагунгдур. Аммо дахлинг¹ на чоғлиқ бўлса, харжинг ҳам ул миқдор бўлсун. Шунда сенга қашшоқлик ма-шаққати юзланмағай. Ҳар кишики харжини дахлидин оз қиласа, ҳеч вақт қашшоқ бўлмағай.

Бор молингта қаноатда бўлғил, қаноат туганмас ганждур ва сенга тақдим этилғон насиба, кундалик овқат сенга, албатта, этишгусидур.

Яхши сўз ё халқнинг шафоати била ҳар ишкни сенга вожиб бўлса, ул ишга йигилғон молни бадал² қилмағил, чунки молсиз одамнинг ҳеч қадри бўлмағусидур. Халойиққа бойнинг ҳеч фойдаси бўлмаса ҳам уни дўст тутғусидур, ҳеч зарари етмаса ҳам қашшоқларни душман тутғусидур. Бас, халққа қашшоқликдин ёмон ҳол йўқдур.

Халқнинг оройиши³ мол бермакдур ва кишининг оройиши на чоғлиқ кўп бўлса, унинг қадрин шул чоғлиқ билғил. Аммо исрофни шум эътиқод қилғил. Ҳар ишнинг бир сабаби бордур. Аммо қашшоқликнинг сабаби исрофдур. Исроф танҳо молнинг харжиди эрмас, балки овқатда, хулқда, сўзламакда ва ўзга ишларда ҳам ёмондур. Исроф тани алдар, нафсга ранж еткарур, ақлни қочиур, тирикни ўлдирур. Кўрмасмусанму, чироқнинг тириклиги ёғ биландур. Агар ёғни ҳаддан зиёда солсанг, ёғ фатила (пилик)нинг бошига келиб, чироғ ўчар. У ёғки чироқнинг ҳаётига сабаб эрди, исроф жиҳатдин мамотига (сўнишига) сабаб бўлур.

Донишлар дебдурларки, ҳеч бир ишда исроф қилмағил, исроф қилғувчи барча вақт зиёнкордур. Аммо тирикликни талх қилғудек қаттиқлик қилмағил. Рўзғорингнинг зарурий ишларида тақсир нуқсон кўргузмалил. Жонингга жабр қилмағил: мол ҳар нечаким азиздур, аммо жонингдин азиз эрмасдур. Алқисса, жаҳд этиб йигилғон молингни баҳилларнинг қўлига топширма-

¹ Дахл — даромад.

² Бадал — айирбош.

³ Оройиш — зийнат.

ғил ва шаробхўр, қиморбозларга эътимод қилмағил. Барча кишини ўғри гумон этмағил, токи молинг ўғридин омон бўлгай.

Мол жам этмакда хато қилмағил, ҳар одам ўз ишида хато қилса, саодатдин маҳрум бўлгай ва муддаоларидин бебаҳра қолғай, нединким, роҳат меҳнатдадур. Шундоқки, бугуннинг роҳати кечаги меҳнатнинг натижасидур.

Ҳар нарса қўлингга тушса, бир тангадин икки ҳиссани қарилиғ ва ожизлиғ вақтининг зарурий ишларига эҳтиёт қилиб қўйғил ва ундин кўз юмиб, асло унга қўл урмағил. Қолғон икки ҳиссани ўзингнинг зийнат ва асбобингга сарф этгили.

Жавоҳир, зар ва мис асбоби тартиб била бўлсун. Агар бундин зиёдроқ бўлса, мулк олғил ва бундоғ асбобларни олғондин сўнг сотмағил. Ҳозир сотиб, яна керак вақтида олурман деб ўйламағил, чунки олинмай қолиши ҳам мумкин, уйинг асбобсиз қолур ва оз фурсатда барча муфлис¹ камбағалларнинг муфлиси бўлурсан.

Ҳар зарурий иш учун қарз этмағил ва гаров бериб, фойдасин емажил.

Қарзни бетамкин²ликка улуғ далил билғил.

Кила олсанг, кишига танга қарз бермағил. Хусусан, дўст кишиларгаки, қайтиб олмоқнинг озори бермагоннинг озоридин кўпроқдур. Агар берсанг, берғон зарни ўз молинг санамағил ва уни дўстимга бағишладим деб хаёл этғил. Ўзи бермагунча ундин талаб қилмағил, то олмоқ сабаби била дўстликка зарар етмасун ва дўстинг душман бўлмасун.

Молингдин мустаҳиқларга³ едурғил. Ўзгаларнинг молидин тамаъ қилмағил, токим барча халойиқнинг яхшироқ ва азизроғи бўлгайсан.

Молингни ўзгаларнинг моли деб билғил, ўзгаларнинг молин ўз молингдин зиёдроқ билғил, токи омонатга хиёнат қилмаслик, тўғрилик била халқقا машҳур бўлгайсан.

¹ Муфлис — камбағал, фақир, қашшоқ.

² Тамкин — оғирлик, чидам.

³ Мустаҳиқ — муносиб, лойик.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

ОМОНАТНИ САҚЛАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сенга бир киши омонат топшири-са, то қила олсанг, ҳеч ҳол била қабул қилмағил. Ул жиҳатдинки, омонатни қабул құлмоқ бағоят душвордур. Мардум ва жувонмардликнинг йўли улдурки, омонатни қабул қилмағил ва агар қабул қилсанг, яхши сақлағил, токи омонатни эгасига саломат топширғайсан.

Ҳикоят. Мен шундоқ эшитибманки, бир киши кеча саҳар вақтида қоронғуда уйидин ташқари чиқди ва ҳаммомга бормоқ тилади. Ўз дўстларидин бирига деди: „Менинг била ҳаммомга ҳамроҳ бўлиб борғил“. Ул деди: „Сенга ҳамроҳлик құлурман ва лекин ҳаммомга кирмасман, нединким, менинг бир зарурий ишим бордур“. Ул киши ҳамроҳи била ҳаммом томонга кетди. Икки йўлнинг айрилғон бошига бориб, ҳаммомга боргувчи кишига хабар қилмай изига қайтди ва ўзга йўлга равона бўлди. Иттифоқо, бир ўғри ҳаммомга боргувчнинг изидин тушди. Лекин ул киши: „Изимдин кетатурғон дўстимдур“, — деб хаёл этди. Ул кишининг қўйнида юз тиллоси бор эрди. Ҳаммомнинг эшигига тиллони қўйнидин чиқариб, кеча қоронгусида танимай, тиллони ўғрига берди ва деди: „Эй биродар, мен ҳаммомга кириб-чиққунча бу зар сенда турсун, ҳаммомдин чиқсан, менга топширгил“. Ўғри зарни олиб, ул жойда ўлтурди. Ул киши ҳаммомдин чиқиб, либосларин кийиб йўлга равона бўлди. Ўғри унинг изидин чақириб деди: „Эй жувонмард, келғил ва мендан зарингни олғил. Бугун мен сенинг омонатингни сақлаб ўз ишимдин қолдим“. Ул киши деди: „Сен кимдурсан, бу олтин қандай олтиндир?“ Ўғри деди:

— Мен бир ўғридурман ва бу сенинг менга топширган зарингдур. Ул киши деди:

— Агар сен ўғри бўлсанг, нима учун зарни олиб кетмадинг?

Ўғри деди:

— Агар минг тилло бўлса ҳам сендин андиша қилмай олиб кетар эрдим. Лекин сен бу зарни менга омонат топшурдинг. Омонатга хиёнат қилмоқ жувонмардликдин эрмасдур.

Бас, эй фарзанд, омонат қабул қилиб, омон сақлаб, то эгасига топширмагунча сенга кўп ранж етадур. Омонат эгаси сендин ҳеч миннатдор бўлмағусидур ва айтадурким: „Топшурғон молимни олдим, унга не зарар тушди“. Демак, чеккан ранжинг зоеъ бўлур. Агар омонатга бир оғат етиб йўқ бўлса, сенинг ўзингга ҳеч киши ишонмагусидур ва сен халойиқнинг ўртасида хиёнатчи номи била машхур бўлурсан. Ана шундай тухматни бўйинга кўтармоқ яхши эрмасдур. Агар мункир¹ бўлсанг, сендин жабр-ситам била олурлар. Шундин сўнг сенга ҳеч одам эътибор қилмас.

Аммо агар сен бир кишига омонат қўймоқ тиласанг, молингни пинҳон бермагил ва икки одил гувоҳнинг олдида берғил. Бир нима берсанг қози хати олиб берғил, то сўнгра қозининг олдига бормоқдин қутулағайсан ва агар қозининг олдига борсанг, ожиз ва залил² бўлмағайсан. Токи қила олсанг, ҳаргиз онт ичмагил ва онт ичмак била машхур бўлмағил. Агар зарурат бўлғон вақтда онт иссанг қабул бўлғай. Ундин сўнг тавонгар ва ростгўй бўлсанг ҳам, ўзингни дарвешлар жумласидин ҳисоблаб, камтар бўлғил, нединким, бадномлик ва дуруфгўйликнинг охири қашшоқликдур.

Омонатга хиёнат қилмағил, омонатни кимёйи зардебдурлар. Ростгўй бўлғил, олам моли ростгўйликка во-баstadtur³. Кўшиш қил, то фириб емагайсан ва ҳазар қил, то фириб бермагайсан.

¹ Мункир — рад этувчи, инкор этувчи.

² Залил — хор, тубан.

³ Вобаста — бир-бирига боғлиқ.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

АСИР СОТГУН ОЛМОҚНИ(НГ) ЗИКРИДА¹

Эй фарзанд, агар асир сотгун олмоқ (кул сотиб олмоқ) тиласанг, хүшёр бўлғилким, одам сотгун олмоқ бафоят душвор илмур. Чунки кўп бандалар бўлурким, кўзга кўп яхши кўринур. Аммо ақл кўзи билан боқсанг, акси зоҳир бўлур. Аксар халойиқ фикр қилурларким, қул сотиб олмоқ осон ишдир, аммо кўп мушкулдур ва анча кўп донолиг керакдур. Нединким, ҳар киши билмаган матони сотиб олди, билғилки, ўзига албатта зарар қилур ва барча нимарсадин одамзодни(нг) айби ҳазин, билмак мушкулдур. Чунки одамнинг иллати ҳам, фазилати ҳам кўп бўлур. Баъзан одамнинг бир айбини унинг юз минг фазилати, бир фазилати юз минг иллатини яширур. Одамни фаросат ва тажрибият илми била таниб бўлур. Нединким, бу фаросат илмидинким, одамзодни пайғамбар ва пайғамбар юборгандин ўзга зот билмағусидур. Сен билғилким, банда сотгун бўлмоқда уч шарт бордур. Аввал анинг зоҳиру² ботинидағи³ айб ва ҳазин фаросат била билмак ва иккинчи, ташқи белгиларига қараб, анинг пинҳон ва ошкор иллатларин билмак ва учинчи, ҳар қайси жинснинг наслини, нуқсон ва қадрини идрок қилмак. Аммо аввалги шарт улдурким, ҳар вақт банда сотгун олсанг, яхши билғилким, бандаларнинг харидори икки турлик бўлур: бири юзига қарап, тан ва атрофига қарамас. Бири тан ва атрофига қарап, юзига қарамас. Аммо ҳар киши қул олса, бурун-оғзиға эҳтиёт била назар қилмоқ, андин сўнг оёқлариға ва ўзга аъзоларига назар қилмоқ керакдур. Баъзилар нозик ва бежирим қулни, баъзилар тўла ва гўштдор қулни ёқтирадилар. Лекин шуни билғилки, қулга кўзи

¹ Ушбу боб Огаҳий таржимасида тўлиқ бўлмагани учун форс тилидаги Техрон нашри билан Е. Э. Бертельс таржимаси асосида тўлдирилди. (У.Д.)

² Зоҳир — ташқи кўриниши.

³ Ботин — руҳий, ички олам.

тушган одам, биринчи навбатда, унинг юзига қарайди, кейин унинг гавдасига эътибор беради. Чунки ҳамма вақт юз биринчи кўзга ташланади, танаси эътибордан четроқда бўлади. Шунинг учун ҳам қулнинг чиройли-лигини танламоқ маъқул, чунки сенинг ўзинг ҳам у билан мулоқотда бўлурсан. Қул танлашда, биринчидан, унинг кўзи ва қошига аҳамият бер, кейин бурнига, лабига ва тишига, кейин эса сочиға қара. Чунки парвардигори олам гўзалликни одамларнинг кўзига ва қошига, нафисликни бурнига, шириналликни лаб ва тишларига, нозикликни юзига жо қилган, буларнинг ҳаммасини гўзал қилиш учун сочни вужудга келтирмиш. Сочни одамнинг кўрки учун яратди. Агар икки кўзи ва қоши гўзал, бурни нафис, лаб ва тишлари ширин, юзи тоза бўлса, бу қулни албатта сотиб ол, қолганлари ҳақида ўйлама. Айниқса, унинг назокатлилигига аҳамият бер, назокат чиройдин юқори турадур. Иккинчи, айтадиларким, қул маълум хизмат учун сотиб олинади. Шунинг учун мўлжалланган ишга муносиб белгиларига эътибор бер. Ўз тинчинг, мулоқотинг учун олаётган қулинг бўй-басти ўртача, юмшоқ этли, майин терили, текис суюкли, жигарранг ёки қора ўсиқ қошли, қора кўзли, қирра бурунли, хипча белли, юмалоқ энгакли, қизил лабли, текис оппоқ тишли, тани мен айтгандек бўлсин. Бундай қул муносабатда чиройли ва ёқимлидир, хушфеълли, содик, зукко ва очик чехралидир.

Ақли ва омадли қул аломатлари — қоматли, мўътадил сочли ва этли, оқ-қизил кенг кафтли, бармоқ оралари сербар, кенг пешонали, кулгига мойил, очиқ чеҳрагали ва тўқ кулранг кўзли бўлур. Бундай қул илм ўрганишга қодир, китобат, хазина каби хўжалик ишларига мойил ва ишончли одам бўлур.

Мусиқага яроқли қул майин этли, озғин, ингичка бармоқли бўлур. Сергўшт юзли қулдин эҳтиёт бўл, у њеч нарсага ўргана олмайди. У юмшоқ кафтли, оралари кенг очиқ бармоқли, очиқ чехралли, майин терили бўлур, соchlари жуда узун ҳам эмас, жуда калта ҳам эмас, жуда ҳам қизил, жуда ҳам қора эмас, кўзлари

түқ кулранг, оёқ кафти текис бўлади. Бундай қул ҳар қандай нафис ишни, айниқса, мусиқани тез ўрганади.

Ҳарбий ишга лаёқатли қул аломатлари — дағал сочли, қад-қомати келишган, чидамли, қаттиқ этли, бақувват бармоқли, мустаҳкам суюкли, тери ва тан аъзолари дағал, тортилган томирлари билан бўғимлари мустаҳкам, бўртиб чиққан пайлари танасида кўриниб турар, кенг кафтли, кенг кўкракли, кенг елкали ва бўйни бақувват бўлур. Агар кал бўлса, янада яхшироқ. Албатта, қорни ботиқ, думбаси ихчам, улар ўртасида мустаҳкам пай бўлиши, юрганда болдиrlари кўтарилиб туриши керак. Юзи хўмрайган, кўзи қора бўлиши керак. Бундай хусусиятларга эга қул омадли, жасоратли сипоҳ бўлур.

Аёллар хос саройини қўриқловчи қул белгилари — қора танли, аччиқ қиёфали, қўпол терили, қотма, заиф овозли, ориқ оёқли, қалин лабли, япалоқ бурунли, калта бармоқли, буқчайган, ориқ бўйинли бўлур. Бундай қул аёллар хос саройида хизмат қилишга қодирдур. Бу хизматга оқ ёки қизфиш танли ярамайди. Айниқса, сочи олдинга тушган малла сочлидан эҳтиёт бўл, агар унинг кўзида хуморлик, рутубат бўлса, бундай кулни бу ишга яқинлаштирма. Нединким, бундай одамлар аёлни яхши кўрадилар ёки қўшмачилик билан машгул бўладилар.

Итларга ва отларга қарайдиган қулнинг белгилари будур — чақчайган кўзли, қалин қошли, қовоқлари йўғон ва қизил, кўк кўзли, кўз оқида қизил нуқталари бўлур, лаб ва тишлари чўзиқ бўлур, оғзи катта бўлур. Бундай қул анча орсиз, сурбет, кўрс, жаҳлдор бўлур ва ҳамиша жанжал қидирав.

Фаррошлик ва ошпазликка ярайдиган қулнинг сифатлари будур — унинг юзи, тани покиза бўлсин, юзи думалоқ, қўл-оёқлари нозик, кўзлари түқ кулранг, бўйи баланд, камгап, соchlари тўқ малла бўлсин.

Учинчи шарти шулким, сен белгиларига қараб, қулнинг зоҳирий ва ботиний касалликларидан воқиф бўлғил. Қул сотиб олишда зийрак бўл. Нединким, бир кўришда жуда маъқул кўринган қул ярамас бўлиши

ёки аксинча, ярамас бўлиб кўрингани яхши бўлиши мумкин. Бундан ташқари, одамнинг юзи, ташқи кўриниши ҳамма вакт ҳам табиий бўлавермайди: баъзан гўзалликка, баъзан хунукликка мойил бўлади. Сен унинг танасин ҳамма аъзоларини эътибор билан кузат. Кўп ҳолларда пинҳона, кўзга ташланмаган ва бир неча кундан кейин юзага чиқадиган хасталикнинг аломатлари бўлур. Агар юзи бир оз сарғиш, лаблари оқарган ва кўзлари нурсиз бўлса, у бавосил¹ касалига, агар кўз қовоқларида шиш бўлса, истисқо² касалига мубтало бўлгандур. Кўзларидаги қизиллик, пешонасидаги томирларнинг шишиб чиқиши тутқаноқ (куёнчиқ) хасталиги аломатидур. Киприкларининг оҳиста ҳаракати, лабнинг учishi дилгирлик аломатидур. Бурун суягининг қийшиқлиги бурун қон кетиши ва чипқон аломатидур. Сочнинг ўта қоралиги, қаттиқлиги, қалинлиги, орасира қоралиги — сочнинг бўялганлигини билдиради. Тананинг баъзи жойларига ўринсиз тамфа, белги кўйилган бўлса, диққат билан қара, бу тамфалар тагида мочов аломатлари йўқми? Лабнинг оқарганлиги, кўзнинг сарғайиши сариқ касал аломатидур.

Кул сотиб олаётганда уни ётқизиб, икки биқинини пайпасла, яхши эътибор бер, бирор ери оғримаяптими, хавфли саратон³ йўқми, жигар ёки талоқ хасталиклари аломатлари йўқми. Яширин хасталик белгилари билан бирга, очиқ белгиларига: оғиз-бурун, чипқон бадбўйига, қулоқ оғирлигига, дудуқлигига, қадам ташлашига, милкларининг тўғри ва мустаҳкамлигига ҳам эътибор бер.

Менинг ўйтитларимни қулогингга ол. Қулни ҳалол одамдин ол, бундай қул уйингда ҳам ҳалол бўлур. Форсийда гапира оладиган ажнабий қулдин кўра гапира олмайдиган ажнабий қулни ол, нединким, гапира олмайдиганни ўз хоҳишингга солишинг мумкин, гапира оладиган қулни ўз хоҳишингга солишинг мушкулдур.

¹ **Бавосил** — геморрой.

² **Истисқо** — аъзо бўшлиқларига сув тўпланиши касаллиги.

³ **Саратон** — рак, ўсма.

Сенда кучли иштиёқ уйғотган куни дарров сотиб олма, аввал бу иштиёқни пасайтири, чунки эҳтирос таъсирида қулнинг ножӯя қилиқлари ҳам чиройли кўри ниши мумкин. Бошқа хонадонда арзанда бўлган қулни олма: уни эркаламасанг, қочиб кетади ёки бошқага сотиб юборишингни истаб қолади, ё сени ёмон кўриб қолади. Агар уни эркаламасанг, сендин миннатдор бўлмайди, чунки у бошқа жойда ҳам бундай эркалашни кўрган. Аввалги хонадонда ёмон муносабатда бўлган қулни ол, агар сен у билан озгина яхши муомалада бўлсанг, сендин миннатдор бўлади.

Маълум муддатда қулларга бирор нарса тортиқ қилиб тур, уларнинг ҳамма вақт пулга муҳтоҷ бўлишига йўл қўйма. Пулга муҳтоҷ бўлган қул пул топиш йўлига ўтади. Қимматбаҳо қулларни олгин, чунки ҳар қандай нарсанинг қадр-қиммати пулига яраша бўлур. Хўжайини кўп бўлган қулни олма, эри кўп бўлган аёл каби хўжайини кўп бўлган қулдан яхшилик кам бўлур.

Агар қул ҳақиқатан ҳам сотилишини хоҳлаб қолса, тортишиб ўтирма, сотиб юбор. Ажралишни истаган аёлнинг ҳам, сотилишни истаган қулнинг ҳам баҳридин ўтгил, акс ҳолда унисидин ҳам, бунисидин ҳам кўнглинг тўлмайди. Агар қул атайн ялқовлик қилса, агар қасдан ножӯя иш қилса, уни чаққонликка ўргатишга овора бўлма, у ҳеч қачон эпчил, чаққон бўлмайди. Бундай қулни тезроқ сотиб қутул, негаки, ухлаётган одамини бир хитоб билан уйғотиш мумкин, аммо дангасани карнай билан ҳам, дўмбира билан ҳам уйфота олмайсан.

Ўз атрофингга бекорчи нонхўрларни кўпайтирма, чунки кичикроқ оила ҳам — бойлик. Қароллар билан шундай муомалада бўлгилки, улар сендин қочишмасин, уларни яхши асра, чунки икки ялқовни асрагандин кўра бир андишли кишини асраш маъқулдир.

Билгилки, уйингдаги қуллар ака-ука тутина масин, асиралар ўзларини уларнинг синглиси деб билмасинлар, кўп мушкул фалокатлар шу туфайли содир бўлади. Итоаткор бўлишлари учун қулларга ҳам, бошқа хизматкорларга ҳам қудратига яраша юкни мутаносиб бўлиб

бергил. Ўзинг ҳимматлилар орасида ҳимматли, адолатли бўл. Қул ўзининг хўжайинини оға, опа, она, ота ўрнида кўриши керак. Агар қул кўплаб қулфурушларни кўрган бўлса, уни сотиб олма, қул қулфурушдин қаттиқ қўрқиши керак. Агар қул ҳар хил арзимаган иш учун ўзини сотиб юборишларини хоҳласа, ўзининг сотилишидин ва сотиб олинишидин қўрқмаса, унга меҳр қўйма, ундин манфаат йўқ, бошқасига алмаштири. Мен айтгандек йўл тутсанг, тилагингга эришасан.

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ УЙ ВА ЕР СОТИБ ОЛМОҚ ЗИКРИДА¹

Билгил ва шоҳид бўлғилки, эй фарзанд, агар сен ер, уй сотиб олмоқ истасанг ва уни сотмоқ истамасанг, қонунга итоат эт. Сотиб олмоқ бўлсанг, касодлик вақтида сотиб ол, сотмоқчи бўлсанг, талаб қилинган вақтда сот, фойда қидир, бундин уялма, демишлиларки, бирон нарсани сотиб олмоқчи бўлсанг, усталик қил. Савдолашувни қўлдин берма, чунки савдолашув ва сўраш — ярим савдодур.

Бир нарса сотиб олар бўлсанг, зарап била фойдаси бир хилда бўлсин. Хонавайрон бўлмоқни тиламасанг, даромад устидин харажат қилма. Агар сармояга зарап етказишни истамасанг, зарап келтирувчи фойдадин сақлан. Мўл-қўлчиликка эга бўлмоқни, қашшоқ бўлмасликни, бировга тобеъ ва очкўз бўлмасликни тиласанг, ҳар ишда сабр қил. Сабр қилмоқ оқилларнинг ишидур. Ҳар қандай ишда ўз фойдангга бепарво бўлма, нединким, бепарволик ҳам аҳмоқликдур. Шошиш била ҳар бир иш раво бўлмас.

Агар уй сотиб олмоқчи бўлсанг, тўғри одамлар яшайдирғон кўчадин сотиб олғил, шаҳар атрофидин, девор тагидаги уйлардин сотиб олмагил. Арzon бўлур

¹ Бу бобнинг бош қисми Огаҳий таржимасида йўқ, форсча кўллёзмадан таржима қилинди. (С.Д.)

деб бузуқ уй сотиб олмағил. Уй олмоқчи бўлсанг, аввал қўшни кўр, араблар „Аввал қўшни, кейин уй“, деганлар.

Донишманд Абузуржмеҳр дейди: „Тўрт нарса оғир фалокатдур: биринчиси — ёмон қўшни; иккинчиси — катта оила; учинчиси — жizzаки хотин; тўртинчиси — муҳтоҗлиқ“.

Шундай бир кўчадан уй сотиб олғинки, қўшнинг инсофли одам бўлсин. Уй сотиб олғонингда қўшни хурмат қил, унинг ҳақ-хукуқига риоя қил, чунки шундай дейдилар: қўшни ҳаммадин ҳам катта хукуқقا эга.

Ўз кўчангдаги ва маҳаллангдаги одамлар била яхши яша, касалларни бориб кўр ва ҳол-аҳволларини сўра, кимга таъзия билдириш зарур бўлса, таъзия билдири, маъракада иштирок эт. Кўшнининг ҳар бир ишига ёрдам бер. Агар қўшни ўз-хуррам бўлса, ўзлигига ширик бўл. Мумкин қадар таом ёки кийим-бошдин совғалар юбор, чунки сен шу кўчада энг хурматли кишилардан бўлғил¹.

Ҳамсоянинг ёш ўғлонларини кўрсанг, ўпид, қучоғингга олиб, навозиш² кўргузғил, кўчанинг қарилари ни кўрсанг, иззат ва хурмат расмин бажо келтур. Ҳар киши бир кишига бир ишни қилса, ул киши ҳам унга шул ишни қилур ва киши ҳар неча яхшилик ё ёмонлик кўрса, ўз феълидин кўрар. Демак, номуносиб ишни қилмағил ва нолойиқ сўзни айтмағилким, ҳар ким қилинмайдурғон ишни қилса, айтилмайдурғон сўзни айтса, бошқадин қайтур ва бирордин шундоғ сўзни эшитур.

Ватан қилмоқ тиласанг, улуг шаҳарлардин ватан қилғилки, сенинг беҳбудинг³ унладур. Уй олсанг, шундоқ уй олғилки, томи ўзгаларнинг томидин баландроқ бўлсун, то халойиқ сени кўрмасунлар ва сен ҳам халойиқни кўрмагайсан.

¹ Шу ўриндан Огаҳий таржимаси бошланди.

² Навозиш — яхшилик қилиш, сийлаш.

³ Беҳбуд — яхшилик, фойда, нажот.

Агар ер ва боф олсанг, мададсиз¹ ва ҳамсојисиз ердин олмағил ва товоонлиғ ерга рағбат құлмағил. Ҳар қандай ер олсанг, айбисиз ва шубҳасиз ерни олғайсан ва айбилиғ, шубҳалиғ ер олмағил. Ер олсанг, иморат солмоққа машғул бўлғил ва ҳар кун янги-янги иморатлар қилғил, то ҳамма вақт уни янги ва хуррам кўргайсан. Ҳаргиз ер ва бофнинг иморатидин қўл тортмағилки, ерга ҳар қанча хизмат қиласанг, азиз бўлур ва ҳосил берур. Агар хизмат қиласанг, ер юзи сенинг еринг бўлса ҳам ҳеч фойдаси йўқдур, балки заардур.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ ЧАҲОРПОЙ (ОТ) СОТИБ ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар от олмоқ тиласанг ҳушёр бўл, то хато қиласанг, от била одамнинг зоти бирдек бўлур: яхши от ва яхши одамга ҳар нечук оғир қўйсанг кўтарур. Агар ёмон от ва ёмон одамни ҳар нечаким ёмон десанг ҳануз оздур. Донишлар дебдурларки, жаҳон одам била барподур ва одамлар ҳайвонлар била барподур. Ҳайвонот жумласининг яхшироғи оттур. Уни азиз тутмок ҳам қадхудоликдур² ва ҳам муруватдандур. Масалда айтурларки, отни ва либосни яхши тутғил, токи от ва либос ҳам сени яхши тутгай.

Отнинг яхши ва ёмонин билмак одамларнинг яхши ва ёмонин билмақдин мушкулдур, нединким, одам сўзлайдур ва унинг қандайлигин сўзининг маъносидин билса бўлур. От сўзламас ва унинг давоси дийдоридур. Аввал отнинг дийдорига қарагил, дийдорига назар этғон киши хато қиласандур, нединки, яхши отнинг дийдори яхши бўлур ва ёмоннинг сурати ёмон бўлур.

Яхши, кўркам отга астон байтара дерлар. Унинг тиши нозик, пайваста туташган ва оқ бўлғай. Пастки лаби узуроқ, бурни баландроқ ва кенг, манглайи кенг, чеккаси очиқ, қулоғи узун ва қулоқларининг ораси

¹ Мададсиз — кўмаксиз.

² Қадхудолик — уй-рўзгор эгаси бўлиш, уйланганлик.

очиқ, бўйни тўғри, бўйнининг туби йўғон, орқаси ба-
ланд, бўғини қисқа, сийнаси кенг, қўл-аёғининг ора-
си очиқ, қўйруғи қаттиқ ва узун, қўйруғининг турра-
си¹ нозик ва қисқа, кўз киприклари қора бўлур. Йўл
юргонда ҳушёрдур ва орқаси қисқа, қўйруғи ўсуқ, сағ-
риси кенг, икки сонининг ораси гўшт била тўлиқ ва
бир-бирига ёпишғон бўлғай. Шунинг учун минғон киши
ҳаракат қилса, унинг ҳаракатидин огоҳ бўлғай. Бу ало-
матларни баён қилдим. Агар бу аломатлар ҳар бир отда
бўлса яхши бўлур.

Яна ҳар рангнинг бир нав хунари бўлур. Энг яхши
рангли от тўриқ ва хурмо ранг бўлур. Ул иссиқ ва со-
вуққа бардошли бўлур. Аммо хурмо ранг от, яъни жий-
рон от заиф бўлур. Агар гўшти, сонларининг ораси,
қўл-аёғи, туёғи, лабининг ости, манглайи ва қўйруғи
қора бўлса, кўп яхши бўлур. Саман от, яъни сариқ-
қизилга мойил от бафоят яхши бўлур. Агар саман от-
нинг юзида нуқта-нуқта қораси бўлса, манглайи,
гўшти, сонининг ораси, кўзи, лаби қора бўлса, ул энг
яхши саман от саналғай. Гулгун тусли, яъни у бир рангда
бўлса ва аблак² асари бўлмаса ва адҳам³, яъни тим қора
бўлса, кўзи қизил бўлмаса, ул ҳам яхшидур. Недин-
ким, аксари қизил кўзли от девона ва айбдор бўлур.
Бўз отнинг яхшиси кам бўлур. Кўк рангдаги от, кўпин-
ча, бадфеъл бўлур. Хусусан, кўзининг кети, туёғи оқ
бўлса, бадхулқ бўлур. Кулранг туслик отнинг аёғлари
оқ бўлса, яхши от бўлур. Аблак от ёмон бўлур ва унинг
яхши қилиқлари кам бўлур.

Мана, сен отларнинг фазилатларин билдинг, энди
айбларин ҳам билғил. Отларнинг бир неча турлик айбл-
лари бўлур: ҳар айбники ишга зиёни бўлса, кўргувчига
ҳам зиёни бўлғай. Яна шундай ҳам от бўлурки, ўзи шум
бўлур ва эгасин ўлдиратурғон бўлур. Бундай от ўзининг
шу айби била бадхўй бўлур.

Ҳар айб, иллатнинг бир оти бордур. Отнинг ёмо-
нин шул айб ва иллат била билса бўлур. Буларнинг ало-

¹ Тұррасы — кокили.

² Аблак — ола-була.

³ Адҳам — қора тўриқ от.

матларин айтурман. Билғилки, отнинг нуқсонларидин бири — гунглик. Гунг от йўлдин чиқиб, йўлин йўқотур. Бирор шарпадин ҳуркса, уни тўхтатиб бўлмас. Аъмо¹ от, яъни шабкўр от янада ёмон бўлур. У ўзга отлар ҳурккан нарсадин ҳуркмас ва ҳар жойга сурсанг борур, парҳез қилимас ва сени сақламас. Кар от ҳам ёмон бўлур. Бунингдек отнинг аломати улким, ўзга отлар овоз берса, ул жавоб бермас ва ҳамиша қулоғи пастга осилғон бўлур. Чап от ҳам ёмон бўлур, кўп хато қилур. Бул отнинг аломати улки, уни бир уйга бурсанг, аввал чап аёғин бўсағадин ичкари қўяр.

Шилпиқ қўзли, яъни шабкўр от кундузи кўр бўлур. Бу отнинг аломати улки, кўзи кўк ўтга мойил бўлур. Ҳамиша қўзини очиқ тутар ва кипригини тебратмас. Айби бир қўзда бўлур, баъзи отнинг икки қўзида ҳам бўлур. Аҳвал, яъни филай отнинг айби сиртида бўлур, лекин араблар ва форслар бунингдек отга муборак деб қараплар. Шундоқ эшитибманким, Дулдул аҳвал эрди. Аржал ва аҳим от, яъни аёғи оқ шум бўлур, агар чап қўли оқроқ бўлса, шумроқ бўлур. Кўк отнинг икки қўзи кўк бўлса, яхши бўлур. Аммо агар бир қўзи кўк бўлса, хусусан, чап қўзи бўлса, ёмон бўлур. Мурғаб от, яъни қўзи қаро от ёмон бўлур. Бура от ёки қўнғир от ҳам ёмон бўлур. Аҳвар от, яъни икки аёғи қийшиқ от ёмон бўлур. Форслар уни „камон пой“ дерлар — ул кўпинча йиқилур. Қойиг от, яъни кокилининг устида тик мўй бўлғон от шум бўлур. Мақхұй от, яъни қўлтигининг остида тик мўй бўлғон от ҳам шум бўлур ва агар икки аёғи оқ бўлса, янада шумроқ бўлур. Асдаф от, яъни туёғи кичик от ҳам шум бўлур, уни ахнаф от ҳам дерлар. Отнинг қўл ва аёғи узун бўлса, ёмон бўлур, бунингдек отни афрақ дерлар.

Аъзал от, яъни қуйруғи эгри от ҳам ёмон бўлур, уни аканаф ҳам дерлар. Ит қуйруклик от ҳам ёмон бўлур. Афҳаж от ҳам ёмон бўлур, чунки у аёғларини қўли-

¹ Аъмо — кўр, сўқир.

нинг ўрнига қўя олмас. Асбақ от ҳам ёмон бўлур, чунки у ҳамиша чўлоқ бўлур, нединким, суякларининг бўғинларида шиш бўлур.

Аруи от ҳам ёмон бўлур, чунки қўл бўғинларида суяқ бўлур. Бул суяқ аёғларининг бўғинида бўлса, ақраи дерлар. Бундай от ниҳоятда ёмондур ва ул саркашлик қилур ва миндирғони қўймас.

Шамс от кўп кишиновчи ва тишлогич бўлур, заррот от тепағон бўлур, бошин кўп қўтарғон от ҳам ёмон бўлур. Қарға кўз от ҳам ёмон бўлур.

Ҳикоят. Андоқким эшитибман, Аҳмад Фарифуннинг чўпони наврўз куни Аҳмаднинг олдига келиб деди: „Мен наврўзлик келтира олмадим, аммо наврўзликдин яхшироқ бир хушхабар келтирдим“. Аҳмад деди: „Айтғил!“ Чўпон деди: „Ўтғон кеча сизнинг йилқила-рингиз минг нафар зоф кўзлик той түгди“. Аҳмад уни юз таёқ уруб деди: „Бу нечук хушхабардурки, менинг минг тойим шабқўр бўлғай!“

Эй фарзанд, буларни билғондин сўнг отларнинг иллатларидин огоҳ бўлғилким, ҳар бирининг бир оти бордур. Мен бу иллатларни қисқача зикр қилдим. Агар бу воқеаларни мукаммал баён қилсан, сўз чўзилур. Бу деғанларимнинг барчаси отнинг айбидур. Аммо қарилик барчасидин ёмонроқ айбидур. Ҳар айбга илож қилса бўлур, лекин қариликка илож қилиб бўлмас.

От минмак тиласанг, хурмо ранг катта отни мин-ғил, нединким, агар кишининг сурати ҳар қанча салобатлиф бўлса ҳам, кичик от минса ҳақир кўринур. Билғилки, отнинг чап тарафининг қовурғаси ўнг тарафи-нинг қовурғасидин ортиқ бўлур, санаб кўргил, агар ҳар отнинг икки тарафи баробар бўлса, унда чап томонининг қобурғаси зиёдроқ бўлғон отни олғилки, у айбсиз ва югурак бўлур, ундин ҳеч от ўтолмас. Чаҳор-пой, ер, боф ва бошқа нарсалар олишни истасанг, шундай нарсаларни олғилки, у тирикликда сенга фойда келтурсин, сендин сўнг ворисларингга яна ҳам фойда берсун ва сенинг аҳли аёлларинг ҳам манфаат топсунлар.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ ХОТИН ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар хотин олмоқ тиласанг, ўз ҳурматингни яхши сақлағил. Гарчи мол азиз бўлса ҳам, хотин ва фарзандингдин дариф тутмағил. Аммо хотинни покдил, фарзандни фармонбардор ва меҳрибон тутғил, бу иш сенинг қўлингдадур.

Хотин талаб қилсанг, хотиннинг молини талаб қилмағил. Ниҳоятда хушрўй хотин олмағилки, уни маъшуқ тутарлар. Хотин пок ниҳод¹ ва пок дил бўлсун: кадбону² эрига дўст бўлғай. Ҳаёлиғ, тақводор, тили қисқа, молни яхши сақлагувчи бўлсун. Дебдурларки, яхши хотин эрнинг ва умрнинг роҳати бўлур.

Агар хотиннинг хўбрўй, меҳрибон ва мақбул бўлса ҳам ихтиёрингни бутқул унга бермағил ва унинг ҳукми остига кирмағил. Нединким, Искандарга дебдурлар: „Доронинг қизин нима учун олиб хотин қилмассан, бафоят хушрўйдур“. Искандар деди: „Жаҳон ҳалқига голибман, энди бир хотинга мағлуб бўлсан, қўп ёмон кўринур“. Бас, ўзингдин муҳташамроқ хотинни олмағил, қиз топилса, эридин қолғон хотинни талаб қилмағил. Нединким, унинг (қиз боланинг) кўнглида сенинг меҳрингдин ўзга кишининг меҳри бўлмағай, ҳамма киши бирдек бўлғай деб гумон этғай ва ўзга кишидин тами қилмағай.

Аммо дўст бўлмағон ва кадбону бўлмағон хотиндин қочғил, нединким, дебдурлар: „Кадбону бўлмағон тезроқ банд бўлур, аммо ул масобада³ эрмак. Бунингдек хотин сенинг молингни қўлингдин олиб, сўнгра сени унга молик бўлурға қўймағай, ундин сўнг сен унинг хотини бўлурсан, лекин ул сенга хотин бўлмас“.

Хотин олсанг улуғ салоҳлиг⁴ хонадондин хотин талаб қилғил. Ҳар турлук авбошнинг қизин олмағил, не-

¹ Пок ниҳод — тоза табиат.

² Кадбону — уй bekasi, iшchan хотин.

³ Масоба — даражага, ҳолат.

⁴ Салоҳ — яхшилик.

динким, хотинни уйнинг кадбонулиғи учун олурлар, шаҳват учун олмаслар.

Хотин камолга етғон, оқила бўлғон, онасининг кадбонулиғин, отасининг кадхудолиғин кўрғон ва билғон бўлсун. Агар бундоқ нозанин қўлингга тушса, уни асло қўлдин чиқармағил ва жаҳд қилиб уни олғил.

Агар сен хотинингга рашқлик қиласанг, у сенга самимият била муносабатда бўлур. У сенга ота-онанг ва фарзандингдин ҳам мушфикроқ бўлур ва сенга ундин дўстроқ киши топилмас. Агар унга файрат¹ кўргузсанг, сенга минг душмандин душманроқ бўлур ва бегона душмандин ҳазар қилса бўлур, лекин ундин ҳазар қилиб бўлмас.

Агар қиз олсанг, уни ҳар қанча яхши кўрсанг ҳам ҳар кеча унинг била ётмағил, ул барчанинг одати ушбуздур деб хаёл этар, агар бир вақт сенинг узринг бўлса, ул хотин сенсиз сабр қилур. Агар ҳар кеча унинг била ётмоқни одат қиласанг, ул сенсиз ўзгани орзу қилар ва сабр қилмоқ душвор бўлур.

Файрат мардин² бажо келтурғил. Бегайрат кишини киши демағил. Ҳар кишида файрат бўлмаса, дини ҳам бўлмагусидир. Хотинни айтғонимдек тутғондин сўнг, агар Худойи Таоло сенга фарзанд берса, унинг парвариши фикрида бўлғил.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

ФАРЗАНД ПАРВАРИШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар фарзандинг бўлса, анга яхши откўйғил, нединким, отадин фарзанд ҳақларидин бири унга яхши откўймоқдур. Яна бири улдурким, фарзандни оқил ва меҳрибон дояларга топшурғайсан. Суннат қилур вақтида суннат қилғайсан, қудратингга лойик тўй ва томоша қилғайсан ҳамда ўқишини ўргатғайсан. Улуғроқ бўлғондин сўнг, агар раият³ бўлсанг, унга

¹ **Файрат** — рашқ, қизғаниш.

² **Файрат мардин** — ҳақиқий рашқ.

³ **Раият** — тобе халқ.

хунар ва касб ўргатгайсан, агар сипоҳ аҳлидин¹ бўлсанг, сипоҳ илмин ўргатгайсан. Буларни билғондин сўнг шиноварлик, яъни сувда юзмакни ўргатғил. Андоқким, мен ўн ёшимда эрконда менинг бир ҳожибим бор эрди, унга Манзар соҳиб деб эрдилар. Ул от минмак илмин яхши билур эрди ва Райҳон отлиқ бир ходимим бор эрди. Отам мени ул икковига топшириди, токи улар менга отда юрмоқ, найза урмоқ, завбин отмоқ, чавгон урмоқ, каманд ташламоқ илмин ўргатгайлар. Мен уларнинг ёнида юриб, бир оз фурсатда от устида юришнинг барча илмин ўргандим ва хунарларини билдим. Ундин сўнг Манзар соҳиб ва Райҳон ходим мени отамнинг олдига олиб бориб дедилар: „Эй амир, агар рухсат берсангиз эрта тонгда саҳрова фарзандингиз амирзода ўйнаса, сиз унинг барча ўрганғон ишларин кўрсангиз“. Амир „Кўп яхши бўлур!“ — деди. Мен иккинчи кун ҳар на билғон илмим ва хунаримни отамга намойиш қилдим, отам ҳожиб ва ходимга яхши хильъатлар² инъом қилди. Ундин сўнг уларга деди: „Фарзандимга ўргатғон ишларингизни барчасин яхши билибдур, хунарларнинг яххисин ўргатмишсизлар, лекин яна бир зарур хунар қолибдур“. Улар дедилар: „Ул на хунардур?“ Отам деди: „Бу ўргатғон хунарларингизни зарур вақтда фарзандим учун бошқалар ҳам қила олур, лекин унинг ўзи қиладурғон, унинг учун бошқалар қила олмайтурғон хунар қолибдур“. Улар: „Ул қайси хунар?“ дедилар. Амир: „Сувда юзмакдурким, бундай ишни фарзандим учун ҳамма одамлар қила олмас“, — деди. Шундин кейин икки маллоҳни, яъни икки кемачини келтуриб, мени уларга топшириди. Улар менга юзмак хунарин ўргатдилар. Мен каробит³ била ул ишга машғул бўлдим ва яхши ўргандим. Бир вақт бир неча киши била кемага кириб (ўтириб), Дажла дарёсидин ўтар бўлдик. Тоггира отлиғ жойда гирдоб бор эрди ва хавфлиғ жой эрди. Устод кемачилар ундин кўп машаққатлар била ўтар эрдилар. Биз

¹ Сипоҳ аҳли — ҳарбий кишилар.

² Хильъат — сарпо, уст-кийим.

³ Каробит — хуррам-нохуррамлик билан.

кема била ўша жойга етушдик. Аммо кемачи уста эрмас ва кемани нечук сурарини билмади. Алқисса, йигирма етти чоғлиқ киши барча бирдан фарқ бўлдик. Аммо мен ва бир киши, яъни менинг гуломим, уни зийрак Кайковус дер эрдилар, сузуб чиқдик. Бу воқеадин сўнг отамнинг меҳри кўнглумда беҳад зиёда бўлди, садақалар бердим ва кўп дуолар қилдим. Мен отамнинг бошига ҳам шундай иш тушғонин билмас эрдим. Шунинг учун менга юзмак ҳунарин ўргатғон эркан.

Бас, керакдурким, ҳар турлик фазл ва ҳунарни фарзандингга ўргатгайсан, то оталик шафқати шартин бажо келтурмиш бўлгайсан. Киши бошига на иш тушарин билмағусидур, фазл ва ҳунар ишга яратғусидур.

Демак, фарзандингга ҳунар ва фазл ўргатмакда тақсир қилмағил ва ҳар илмни ўргатувчи муаллимлар таълим учун урсалар, сен шафқат қўргузгил, майли урсунлар, нединким, ёш ўғлон илм ва адабни таёқ била ўрганур ва ўз ихтиёри била ўрганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг била урмагил, муаллимларнинг таёфи била қўрқутғил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендин ўғлингнинг кўнглида гина қолмасин. Аммо унинг кўзига ўзингни ҳайбатлиғ қўргузгил, то сени хор тутмасин ва ҳамиша сендин қўрқиб юрсин. У бир нарсани орзу қилса, қудратинг етгунча ундин аямағил, то танга ҳаваси била сенинг ўлимингни тиламасин.

Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билғил. Агар сен хоҳ унга адаб ўргатғил, хоҳ ўргатмағил турмуш мashaққатларининг ўзи унга ўргаттур. Ундоқим дебдурлар, ота-она тарбияламаса, кеча ва кундуз уни тарбиялайдур.

Оталиқ шартин бажо келтурғилки, фарзандинг вужудга келғондагидек тириклиқ қилсин, яъни ҳар одамики вужудга келур ва шу кундин эътиборан ҳулқи ва табиати унга ҳамроҳ бўлур, аммо ул ожизлик ва бекувватликдин уни намоён қила олмағусидур. Катта бўлғон сайин жисми ва руҳи қувват топар ва барча руҳи¹ ри-

¹ Барча руҳи — ҳамма феъл-атвори.

вожланадур, камолга етғондин сўнг тамоми яхшилик ва ёмонлигини зоҳир қилур. Лекин сен адаб, ҳунар ва донишни фарзандингга ўзингдин мерос қилғил, токи унинг ҳаққин бажо келтурмуш бўлғайсан. Чунки хос кишиларнинг фарзандларига адаб ва ҳунардин яхшироқ мерос йўқтур ва омий халойиқнинг фарзандларига ҳирфа¹, пеша²дин яхшироқ мерос йўқдур. Пеша қилмоқ (ўрганмоқ) муҳташамларнинг фарзандларига но-муносиб кўринур. Аммо пеша ҳақиқатда барча ҳунарларнинг улуғидур. Агар хос одамларнинг фарзанди юз ҳунар билса ва лекин ҳеч касбни қилмаса, айб эрмасдур. Ҳунар эса бир кун ишга ярагусидур.

Ҳикоят. Гиштосб^{25*} ўзининг мулки ва салтанатидин жудо бўлди. Унинг қиссаси бағоят узоқдур. Салтанатидин жудо бўлғондин сўнг Рум^{26*} шаҳарларидин Кустантиния^{27*} шаҳрига борди. Ёнида бир танга йўқ эрди, кишилардин бир танга ҳам тилай олмади. Аммо ундоқ эрдиким, ёшлиқда бир темирчининг фарзандин кўрмиш эрдики, ул ҳунар ўрганиб, отаси била пичоқлар ва қиличлар тузатур эрди. Гиштосбнинг толеъига ушбу ҳунар эсига тушмиш. Ноилож, бир кун уларнинг олдига бориб, темирчилик пешасин (ҳунарин) ўргонмиш эрди. Бир кун Рум шаҳрига борди, лекин авқотгузарлик учун ҳеч нарсаси йўқ эрди. Охир бир темирчининг дўконига борди ва деди: „Мен бу ҳунарни билурман“. Алар уни муздуруллик (мардикорчилик) учун ишлатди. Ул мазкур вилоятда мутаваққиф³ бўлди ва ул ҳунар сабабидин ўз элига келгунча ҳеч кишига муҳтоҷ бўлмади, унинг қиссаси машҳурдур. Ундин сўнг: „Ҳеч бир муҳташам, ҳашаматли, ҳайбатли киши ўз фарзандига ҳунар ва пеша ўргатмоқни айб билмасун. Кўп вақтлар бўлурки, мол, асбоб ва шижаот наф қилмағусидур. Бирон пешани ўргонса, бир кун ул пеша ишга ярагусидур“, — деб буюрди. Ундин сўнг Ажам аслзодалари орасида расм ундоқ бўлдиким, муҳташам кишилардин пе-

¹ Ҳирфа — савдо, ҳунар.

² Пеша — касб.

³ Мутаваққиф — тўхташ, яшаб қолиш.

шасиз ҳеч ким қолмади ва унга муҳтож бўлмасалар ҳам ўзларига ул хунарни одат қилдилар.

Бас, фарзандингга ҳар на ўргата олсанг ўргатгил, унинг фойдаси сенга ҳам етишур. Аммо фарзандинг балоғатга етғон бўлса, кўргил, унинг оила бошлиғи бўлмоққа, хотин олмоқ ва рўзгор ишларига машғул бўлмоққа салоҳияти бўлса, сен унга хотин олиб берғил, токи шу била сен унинг бу ҳақин ҳам бажарғон бўлгайсан. Лекин агар ўғлингни уйлантирмоқ ва қизингни эрга бермоқ тиласанг, зинҳор ўз қариндошларинг била беришиб-олишмагил. Бегонадин хотин олғил, нединким, ўз қариндошларингдин олмасанг ҳам улар сенинг била гўшт, қондек яқиндурулар. Бошқа қабиладин хотин олғил. Бу била бир қабилани икки қабила қилмиш бўлгайсан, бегонани ўзингга қариндош қилгайсан, токи бир қувватинг икки бўлғай, икки тарафдин мададинг ва кўмагинг кўпайгай.

Аммо агар билсангким, ўғлингда кадхудо¹ бўлмоқлик ва хотин олмоқлик майли бўлмаса, бир мусулмоннинг қизини балога кўймағилки, иккови ҳам бир-бидин безор бўлурлар. Қиз ва йигитни ўз ҳолига қўйғил, катта бўлғондин сўнг ўзи нима қилса, шундоқ қилсун.

Агар қизинг бўлса, уни мастура дояларга топшириғил, токи яхши парвариш қилғайлар ва каттароқ бўлғондин сўнг муаллимга топшириғил. Балоғатга етғондин сўнг ҳаракат қилиб эрга берғил, унга шафқат ва марҳамат кўргузғил, нединким, қиз отанинг асири бўлур. Ўғил отасиз бўлса ҳам бир иш талабига бора олур ва ўзин машшатлиғ тутар. Қиз эса ожиз ва бечора бўлур. Ҳар на боринг бўлса, аввал бурун қизга берғил ва унинг асбобин тузатғил. Тезроқ уни бир кишининг бўйнига банд этғил, токи унинг фамидин қутулғайсан. Агар қизинг эрга тегмағон бўлса, уйланмағон йигитта топшириғил, токи унга кўнгул боғласин ва ул бунга кўнгул боғласин.

Хикоят. Ундоқ эшитибманки, Ажам подшоҳининг қизи Шаҳрбонуни^{28*} асир этиб, Ажамдин Арабга Сал-

¹ Кадхудо — рўзғор боши.

мон Форисийнинг^{29*} уйига келтурдилар ва шу ерда уни эрга бермоқчи бўлдилар. Шахрбону деди: „То куёвни кўрмагунимча унга хотин бўлмасман. Мени мезанага ўтқизиб, арабнинг сайидларини менинг олдимдин ўтказинглар. Мен қай кишини ихтиёр қилсам, ул киши менга эр бўлсун“. Уни Салмоннинг уйида бир мезана-га ўтқизиб қўйдилар ва Салмон ҳам унинг қошида ўлту-руб, сайидларни унинг олдидан ўтказиб, „Бу фалон, бу фалондур“ деб таъриф қилур эрди ва ҳар бирининг ҳақида бир нима дер эрди.

Ҳазрат Умар^{30*} келган вақтда Шахрбону: „Бу кимдур?“ — деб сўради. Салмон деди: „Умардур!“ Шахрбону деди: „Бу бағоят улуғ ва муҳташам кишидур, аммо қариидур“. Ундан сўнг ҳазрат Али^{31*} ўтди. Шахрбону сўради: „Бу кимдур?“. Салмон деди: „Ҳазрат расули акрамнинг амакизодаси Алидур“. Шахрбону деди: „Бу бағоят улуғ ва муҳташамдур ва менга муносибдур. Лекин мен эрта қиёматда Фотимаи^{32*} заҳродин шарм қилурман, бу жиҳатдин уни қабул қилмасман“. Ундин сўнг ҳазрат имом Ҳасанни^{33*} кўриб деди: „Бу менга лойикдур, аммо кўп хотин олибдур. Бу сабабдин уни ҳам қабул қилмасман“. Ундин сўнг имом Ҳусанни^{34*} кўриб деди: „Бу киши менга муносибдур, яъни бўйдоқ йигитга эрга тегмафон қиз муносиб. Мен шу вақтга қадар эрга текканим йўқ, у ҳам шу вақтга қадар уйланмафон“.

Аммо, эй фарзанд, яхши юзлик¹ куёв талаб қил ва қизингни хунук юзли одамга бермағил, нединким, қиз бадрўй йигитга кўнгул қўймагусидур ва сенга ҳамда куёвга бадномлик ҳосил бўлғусидур. Куёвнинг юзи, сўзи пок бўлсун. У номусли ва кадхудо бўлмоғи керакдур, аммо куёв неъмат ва ҳашаматда сендин пастроқ бўлсун, у сен била фахрлансун, аммо сен у била фахрланмагил, токи қизинг иззат ва роҳат била зиндагонлик қилсун. Бундек бўлғондин сўнг куёвдин кўп нарса талаб қилмагил.

Қизингни канизакдек сотмагил, токи унинг ўзи муруvvват ва ҳамият² қоидасин кўлдин бермағусидур. Сен

¹ Яхши юзлик — хушрўй.

² Ҳамият — оп-номусни сақлаш.

ҳар нарсани қабул қилиб, қизингни күёвингнинг бўйнига банд қилғил ва шунинг била қизингнинг ҳам меҳнатидин қутулғил.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ ДЎСТ ТУТМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, то киши тирикдур, дўстсиз бўлмағусидур. Кишининг дўстсиз бўлғонидин биродар-сиз бўлғони яхшидур. Бир ҳакимдан сўрдилар: „Дўст яхшироқдурму ё биродар?“ Ҳаким айтди: „Дўст бўлса яхшидур“.

Демак, дўстнинг иши ҳақида ўйлағил, уларга ҳадялар бермоқ, муруватлар қилмоқ била дўстлик қоидасин маҳкам қилғил. Нединким, ҳар киши дўстларни ёд қилмаса, дўстлар ҳам ёд қилмағусидур ва ул киши ҳамиша дўстсиз қолғусидур.

Ҳамма вақт дўст тутмоқни одат қилғил, зероки, ҳар кишининг дўсти кўп бўлса, айблари шунча сир тутилур ва фазилати кўпаюр. Лекин ҳар вақт янги дўст топсанг, кўхна дўстларни тарқ этмағил ва улардин юз ўтурмағил, токи ҳамиша дўстинг кўп бўлсун, дебдурларки, яхши дўст кишига улуғ ганждур. Одамлар ҳақида ўйлаб кўрки, улар сен била дўстлик йўлига кирарлар, аммо ярим дўст бўлурлар. Шулар била соз муносабатда бўл ва улар била ҳар турлук яхши ва ёмонда муттафиқ¹ бўлғил, токи улар сендин кўп яхшиликларни кўрса, тадриж² била кейинроқ яқдил дўст бўлурлар. Бир кун Искандардин сўрдиларки: „Бунча оз сармоя била бу мардикор кўп мулкни қандай хислат била қўлга киргуздинг?“ Искандар жавоб бердиким: „Талаттуф³ била душманларни қўлга киритдим ва тааҳҳуд⁴ йўли била дўстларни йўлга солдим. Бу жиҳатдин шунча мамлакатни қўлга олдим“.

¹ Муттафиқ — дўст, бирлашган.

² Тадриж — аста-секин.

³ Талаттуф — раҳмдиллик.

⁴ Тааҳҳуд — аҳд қилиш, сўз бериш.

Яна билғилки, дўстларнинг дўстлари ҳам дўстларингдур. Эҳтимолки, унинг ўша одамга дўстлиги сенинг дўстлиғингдин кўпроқдур. Агар дўстинг сенинг душманингни севса, бундай дўстдин эҳтиёт бўл, нединким, бундай дўст душман тарафидин сенга ёмонлик қилишдин ҳам андиша қилмағай. Сенинг дўстингга душман бўлғон дўстдин ҳам парҳез этғил.

Ҳар дўстким, сендин ҳеч сабабсиз гинали бўлса, унинг дўстлиғидин тамаъ қилмағил ва жаҳонда ундин айблироқ ва ундин ҳам ёмонроқ бўлмағай.

Билғилки, жаҳонда айбисиз одам бўлмас, аммо сен салоҳиятлиғ, мурувватлиғ бўл, нединким, бундайларнинг айби кам бўлур. Мурувватсиз, фазилатсиз кишини дўст тутмағилки, бундай кишининг хосияти бўлмас ва уларни нон дўстлари зумрасидин тутғил, нединким, улар нон дўстидурлар, ор ва номус дўсти эмасдурлар.

Яхши, ёмон одамни билғил ва икковига ҳам дўстлик қилғил. Яхшиларга кўнгул била ва ёмонларга тил била дўстлик қилғил, токи икки тоифанинг ҳам дўстлиғи сенга нисбатан ҳосил бўлсун, нединким, кишининг ҳожати танҳо дўстига тушмагусидур. Бир вақт бўлурки, кишининг ҳожати зарурат юзидин ёмонларга ҳам тушгусидур. Демак, бу икки тоифанинг ҳам дўстлигин ҳосил қилғил.

Ақлсиз одамлар била ҳаргиз дўст бўлмағил. Ақлсиз дўст ақлли душмандин ёмонроқдур, чунки ақлсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақлли душман уни қила олмас. Мурувватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ кишиларни дўст тутғилки, то сен ҳам ул фазилатлар била янада машҳур бўлғайсан. Бемуруват, меҳр-شاфқатсиз, хунарсиз (илмсиз) кишилар била ўлтурмағил. Беҳунар била ўлтурғондин танҳолиғ яхшироқдур. Ҳаргиз дўстларнинг ҳақин зоеъ қилмағил, то сендин маломат қилмасунлар.

Одамлар икки гуруҳ бўлурлар: бири — дўстларнинг ҳақин зоеъ қилғувчи ва бири — яхшиликни яхши билғувчи. Билғилки, дўстликка лойиқ одамни икки нарсадин билса бўлур: бири улки, дўстига танғдастлик етишғон вақтда құдрати етгунча молин дўстидин дариг қилмас ва қашшоқлик вақтида ундин юз ўтирамас, яна бири

улки, дўсти бу жаҳондин ўтғондин сўнг ҳам ул дўстининг фарзандларин, қариндошларин ва дўстларин талаб қилгай, уларга яхшилик кўргузгай. Гоҳ-гоҳ дўстининг мозори зиёратига борғай ва ҳасрат чекиб, дуолар қилгай.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Суқрот ҳакимни ўлдириш учун олиб бораётган чоғда унга „Бутпараст бўл!“ — деб кўп айтдилар. Ул деди: „Бундоқ сўзни айтурдин тил чекингларким, мен ҳаргиз ул ишни қилмасман!“ Уни ўлдиришга олиб борар эдилар. Шогирдларидин бир жамоа унга ҳамроҳ бўлиб борар эдилар. Улар йиглаб, зорлиғ қилиб сўрапдилар: „Эй ҳаким, энди ўлимга кўнгил қўймишсан, айтғил, сени қайси ерга дафн этайлик?“ Суқрот табассум қилиб деди: „Қай жойни кўнглунгиз тиласа, ул жойга дафн қилинг, яъни менинг жасадим қайда бўлса, сўнгакларим унда бўлғай, фақат мени ёд қилсангиз бас!“

Эй фарзанд, одамлар била дўстлигинг ўртача бўлсун. Дўстим кўп деб барчасига умид била кўнгул боғламағил, илгари ва кейинга қарағил. Дўстларингнинг эътиқодидин ғофил бўлмағил. Агар сенинг мингта дўстинг бўлса, зоҳирда барчасига сендин дўстроқ киши бўлмағай. Дўстликни фароғлиқда ва тангдастликда имтиҳон қилғил, фароғлиқда роз ва таом била, тангдастликда суд ва зиён била.

Ҳар дўстки, сенинг душманингни душман тутмас, уни дўст демагил.

Агар қашшоқ бўлсанг, молдор дўст талаб қилмағил, нединким, қашшоқни ҳеч киши дўст тутмагусидур, хусусан, молдорлар ёмон кўргусидур. Ўзингга лойиқ дўст ахтарғил. Агар сен молдор бўлсанг ва қашшоқ дўст тутсанг бу раводур. Аммо халқнинг дўстлиғига кўнглингни рост тутғил, токи барча ишларинг тўғри бўлғай.

Агар дўстингнинг кўнгли ҳеч гуноҳсиз сендин қолса, уни қайтиб келурга машғул бўлмағил, нединким, тамаъгир, кекчи дўстдин узоқ бўлғил, унинг дўстлиғи ҳақиқий эрмасдур, балки тамаъ учундур. Ҳасадлиғ кишиларга ҳаргиз дўст бўлмағил, чунки ҳасадлиғ киши

дүстлиққа лойиқ әрмасдур, чунки ҳосиднинг¹ ҳасади ҳаргиз кетмағусидур ва ҳамиша сендин озурда² ва ги-надор бўлғусидур.

Эй фарзанд, сен чин дўст тутмоқ ҳолидин огох бўлдинг, энди душман ҳолидин ҳам огоҳлик топғил.

ЙИГИРМА ТҮҚҚИЗИНЧИ БОБ ДУШМАНДИН АНДИША ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, жаҳд³ қилиб ҳаргиз ҳеч кишини ўзингга душман тутмағил. Аммо бир киши ногоҳ сенга душман бўлса, асло қўрқмағил, лекин унинг ошкор ва ниҳон ишларидин ғофил бўлмағил ва ҳамиша унинг тадбирида бўлғил. Ҳар вақт унинг ҳийласидин хабардор бўлғил. Ҳамиша душманнинг ҳолин ва фикр-хаёлин билмакнинг ҳаракатида бўлғил, то бир бало ва оғатга гирифтор бўлмағайсан. Ишинг ривож топмаса, қувватинг бўлмаса, душманга душманлик кўргузмағил. Ўзингни душманга улуғ кўргузғил. Агарчи ожиз бўлсанг ҳам файрат қил, ўзингни ожиз кўргузмағил.

Душманнинг хуш сўзига кўнгул қўймағил. Агар душман ҳар қанча яхшилик кўргузса, ундин бегумон бўлмағил. Қувватлик душмандин ҳамиша ҳушёр ва эҳтиёт бўлғилки, дебдурлар: икки кишидин қўрқмоқ керакдур: бири қавий⁴ душман ва бири ғаддор⁵ дўст.

Кичик душманни камкуч ва хор деб ўйламағил. Унга улуғ душмандин кўпроқ душманлик қил ва уни кичик, ожиз билмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Хурсонда Муҳаллаб отлиғ бир муҳташам иёр^{35*} бор эрди. У бир кун кўчада юриб борур эрди, йўлда ётғон бир қовуннинг пўчогига суруниб йиқилди. Дарҳол пичогини чиқариб

¹ Ҳосид — ҳасадчи.

² Озурда — озор чеккан.

³ Жаҳд — астойдил ҳаракат қилиш.

⁴ Қавий — кучли, қувватли.

⁵ Ғаддор — алдамчи, бераҳм, золим.

ҳалиги пўчоқни пичноқлади. Унинг чокари деди: „Сарҳанг¹, бунча иёр ва муҳташам бўла туриб пўчоқقا пи-чоқ урдинг, бунинг боиси недур, шарм қилмасмусан?“ Мухаллаб деди: „Мени-ку йиқитғон пўчоқ бўлғоч, хўш, кимга пичноқ урай? Ҳар ким мени йиқса, ул душмандур“.

Демак, (душман) ҳар қанча хор бўлса ҳам, уни хор ва ҳақир билмагилким, ҳар ким душманни хор тутса, тезроқ ўзи хор бўлур.

Бас, душман сени ҳалок этмасун, балки сен унинг ҳалокати тадбирида бўлғил. Аммо душманга голиб бўлсанг, фахрланиб, ҳамиша ожизлигин ва манкуб² лигин ҳалқа зоҳир қилмағил ва „шундай голиблиқ била унинг ожизлиғига тараҳхум қилдим“, демагил. Агар ул сенга голиб бўлса, улуғ ору номусдурки, бир ожиз душманга мағлуб бўлмиш бўлғайсан. Агар душман бир кичик подшоҳ бўлса, ногоҳ бир улуғ подшоҳга голиб бўлса, шоирлар унинг отига зафарномалар айтурлар, котиблар фатҳномалар ёзурлар ва уни улуғ подшоҳдин баландроқ таъриф этурлар, унинг лашкарларини, пиёда ва суворийларини шердин, аждаҳодин зиёдароқ тавсиф қилурлар, шаън-шавкат ва фавқулодда ҳодисаларни мадҳ қилишни вужудга келтиурлар, нединким, агар ул мағлуб бўлғон улуғ подшоҳни ожизлик била мазаммат³ қилсалар, зафар топғон кичик подшоҳга ҳеч қандай ифтихор ва номдорлиғ бўлмағусидур.

Ҳикоят. Бир вақтда бир хотин подшоҳ бор эрди. Уни Сайида^{36*} дер эрдилар. (У хотин) Подшоҳ бағоят афи-фа, зоҳида⁴ ва маликзода⁵ хотин эрди. Сайида менинг онамнинг амакисига қиз эрди ва Фахруддавланинг хотини эрди. Фахруддавла вафот қилди, ундин бир ўғил фарзанд қолди. Унга Миждуддавла деб от қўйиб, подшоҳлик отин бердилар. Аммо ўттиз йилгача онаси подшоҳлик қилди. Миждуддавла катта бўлди, аммо кўп

¹ Сарҳанг — лашкарбоши.

² Манкуб — баҳтсиз, азобда қолган, хароб.

³ Мазаммат — ёмонлик, тубанлик, хўрлик.

⁴ Зоҳида — диндор.

⁵ Маликзода — подшоҳзода.

ярамас эрди, оти подшоҳ, лекин ҳамиша канизаклар била ишрат сурар эрди. Онаси Рай, Исфаҳон ва Қўҳистон вилоятларида ўттиз йилдин кўпроқ подшоҳлик маснадида ўлтуриб, ҳукумат сўради.

Эй фарзанд, бу сўздин менинг мақсадим улдурким, сенинг бобонг султон Маҳмуд Фозий бир вақт ул хотиннинг олдиға элчи юбориб дедики: „Хутба ва сикка¹ни менинг номимга музайян қилғил ва хирож берғил. Йўқ эрса бориб вилоятингни олиб, сени неснобуд қилурман ва кўп таҳдид, тахвиғ² кўргузиб, вайрон қилурман“, — деб нома юборди. Элчи номани ва пайғомни³ Сайидаға топширди. Сайида элчига деди: „Султон Маҳмудга айтғил, менинг эрим тириклиқда сен биз томонга йўл солмасанг ва Райга ҳужум қилмасанг деб кўнглумга келур эрди. Менинг эрим ўлди, сўнг бу андиша менинг бошимга тушди ва дер эрдимки, Султон Маҳмуд улуғ ва оқил подшоҳдур ва ўзи яхши билурки, шунингдек улуғ подшоҳ менингдек бир ожиз хотиннинг урушига келмоғи бағоят номуносидур. Энди шунча сўз била ҳам келмак тиласа, келсун. Ҳақ гувоҳ бўлғайки, мен ҳаргиз қочмағумдур ва уруш майдонида барқарор турғумдур, нединким, уруш икки ишдин ташқари бўлмағусидур; икки лашкарнинг бири шикаст ва бири зафар топғусидур. Агар мен унга шикаст берсан, барча оламға: „Жаҳон подшоҳларига шикаст берғон султонга шикаст бердим!“ — деган мазмун била нома ёзарман. Яна шуаро⁴ ва фузалолар⁵ ҳам фатҳнома ёзарлар ва қасидалар айтарлар. Бу иш бутун оламга машҳур бўлур. Агар ул зафар топиб, менга шикаст еткурса, на сўз ёза олғай, чунки бир хотиннинг шикасти унингдек улуг подшоҳга фатҳ ва фарҳ бўлмағусидур“.

Султон Маҳмуд бу сўздин сўнг то ул хотин ўлмагунча унинг мулкига шикаст бермакка қасд этмади.

¹ Сикка — олтин, кумуш ва чақа пул устига урилган тамфа.

² Тахвиғ — қўрқитиш.

³ Пайғом — дарак, хабар.

⁴ Шуаро — шоирлар.

⁵ Фузало — олимлар, донишмандлар, фозиллар.

Демак, эй фарзанд, ҳеч душманни кичик тутмагил ва унинг ҳолидин ғофил бўлмагил. Хусусан, уйдаги душмандин кўпроқ қўрқилики, унинг қилғон ишини бегона душман қила олмагай. Ул сендин хижолатманд бўлғондин сўнг ҳаргиз кўнглини сенинг фикрингдин холи қилмас. Сенинг барча аҳволингни билур, бегона душман эса уни билмас. Бас, ҳеч душманга яқдил, ҳақиқий дўстлик қилмагил ва лекин мажозий дўстлиғ қилғил. Эҳтимол, бундай дўстлик ҳақиқатга айлангай, нединким, кўп дўстликнинг охири душманликка ва кўп душманликнинг охири дўстликка айланур. Сўнгги бўлғон дўстлик ёки душманлик маҳкам ва қаттироқ бўлур. Душмандин кўра дўстни кўпроқ қилмоқча жаҳд қилғил. Лекин мингта дўстинг бўлса, бирисини ҳам ўзингга душман қилмагил, нединким, мингта дўстинг сени ҳимоя қила олмас ва ул бир душман сенга бад-феълик била қараашдин бир нафас ғофил бўлмас.

Халойиқнинг иссиқ ва совуғин кўтармакни ҳамиша ўзингта ор билғилки, ҳар киши ўз қадрин билмаса, ўзига нуқсон қилур. Душман сендин қувватлироқ бўлса, унга душманлик изҳор қилмагил ва ҳар душман сендин ожизроқ бўлса, унинг макридин осуда бўлмагил. Агар душман омонлик тиласа, гарчи у бадкирдор ва қаттиқ душман бўлса ҳам, унга омонлик берғил ва буни улуғ давлат ва яхши ғанимат кўргил. Дебдурларки, душманнинг қочғони ва омонлик тилағони (унинг) ўлғони била баробардур. Лекин бир душман сенинг илкингда ҳалок бўлса, унга шодлик қилмоғинг раводур ва агар ул ўз ажали била ўлса, бунга шодмон бўлмагил. Агар ўзингни ўлмаслиғингни таҳқиқ¹ билсанг, ундин сўнг шодлик қил. Ҳакимлар дебдурларки, ҳар киши душмандин бир нафас сўнг ўлса, бу ўлимни ғанимат деб билмак керақдур. Аммо барчамиз ўлмоғимизни билмағонимиздин сўнг душманнинг ўлимига шодмон бўлғонимиз муносаб эрмасдур. Барчамиз сафар қилурмиз ва ҳеч қаҷон ўзимиз била бирга яхшиликдин бошқа озуқни олиб кета олмасмиз.

Ҳикоят. Эштибманки, Искандар Зулқарнайн^{37*} оламнинг атрофин айланиб, жаҳоннинг барча мамо-

¹ Тахқиқ — бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш.

ликин¹ мусаххар² қилди. Үндин сүңг ўз уйига келмак қасди била қайтиб, Домған вилоятига етғон эрди, ажали етди, умаросига васият қилиб деди: „Мени бир тобутга қўйинг ва тобутнинг бир тарафин тешиб, ул тешикдин илкимни чиқариб, кафтимни очиб қўйинг, ундин сўңг тобутни кўтаринг, то барча халойиқ кўрсунларки, гарчи бутун жаҳон мамоликин олмишман, аммо охири холи (бўш) илик³ била жаҳондин борурман“.

Бас, эй фарзанд, хоҳ дўстлиғ бўлсин ва хоҳ душманлиғ бўлсин, барча ишни андозада эътидол⁴ била қилғил, нединким, эътидол ақлнинг бир жузъидир. Бадҳоҳ⁵ларга бадҳоҳ бўлғил, гарданкаш⁶ларга гарданкаш бўлғил, нодон ва жангжўйларга сабр қилғил. Қаҳринг келғон вақтда қаҳрни ютғил ва дўст, душман била оҳиста сўзлашғил, яхши ва ёмон ҳар сўзким айтсанг, унинг жавобига кўз тутғил, ҳар сўзни халқнинг юзига айта олмасанг, изидин ҳам айтма. Сенинг айбингга тил оча олмағудек кишининг айбига ҳам тил очмагил, ҳаргиз икки юзлик бўлмагил ва икки юзлик одамдин йироқ бўлғил. Фаммоз⁷ кишидин кўрқил, нединким, унинг бир соатда бузғон ишин бир йилда тузатиб бўлмасуцидур. Ҳар қанча улуғ ва муҳташам бўлсанг ҳам сендин кучлироқ киши била урушмагил. Фашёурс^{38*} ҳаким дебдурки, ўн хислатни ўзингга пеша қилғил, то балолардин қутулғайсан: бири шуки, ўзингдин зўр киши била урушмагил; тундхўй⁸ кишининг олдида сўзга лажож⁹ бермагил; ҳасуд¹⁰ одам била мажлисда ўлтурмагил; нодон киши била мунозара қилмагил; риёй¹¹ одам

¹ **Мамолик** — мамлакатлар.

² **Мусаххар** — фатҳ этилган, бўйсундирилган.

³ **Илик** — қўл.

⁴ **Эътидол** — ўрта даражага, мўътадиллик.

⁵ **Бадҳоҳ** — бирорвага ёмонлик соғинувчи.

⁶ **Гарданкаш** — бўйин товловчи, итоатсиз.

⁷ **Фаммоз** — чақимчи, сир очувчи.

⁸ **Тундхўй** — бир гаплик, ўжар.

⁹ **Лажож** — бир иш ва талаб устида қаттиқ туриш.

¹⁰ **Ҳасуд** — ҳасадчи, кўрломовчи.

¹¹ **Риёй** — риёкор, иккιюзламачи.

била дүст бўлмағил; ёлғончи одам била муомала қилмағил; баҳил киши била суҳбат тутмағил; фаюр, тамкин киши била шароб ичмағил; хотинлар била бир ерда кўп ўлтурмағил; кишига сирингни айтмағил, токи обройинг тўкилмасин.

Агар бир киши сенинг айбингни айтса, жаҳд ва саъй била ул айбни ўзингдин йироқ қилғил; ҳеч одамни ул миқдор таъриф қилмағилки, бир вақти келиб уни маззмат қила олмағайсан ва ҳеч одамни ул соҳада маззмат қилмағилки, яна бир вақт келса, уни таъриф эта олмағайсан. Ҳар киши сенга муҳтоҷ бўлса, уни гила, қаҳр била қўрқутмағил, нединким, ҳар киши сендин мустағний¹ бўлмаса, сенинг гила ва қаҳрингдин қўрқмагусидур. Ҳар киши сенга муҳтоҷ бўлса, уни бирдан забун² этмағил ва агар улуғ гуноҳ қилғон бўлса ҳам афв этғил ва ўзингдин кичиклар била ободон, меҳрибон бўлғил, нединким, кичиклар сенинг зироатгоҳингдурлар ва сенинг барча ишингни улар битказурлар. Агар мазраа³ вайрон бўлса, баргу⁴ навосиз⁵ ва ҳосилсиз қолгунгдур.

Бир ишни икки кишига буюрмағил. Бу сенинг амрингдур, амринг халал топмасун. Нединким, дебдурлар: „Икки киши шерик бўлса, қозон қайнамагусидур“.

Агар бир киши сенга иш буюрса, ул ишни бажаришда ўзингга шерик тиламагил, токи ул ишда халал зоҳир бўлмағай ва ул ишда обрўлиғ бўлғайсан. Аммо дўст ва душманинг ҳақида карим⁶ бўлғил. Гуноҳи учун халқни қаттиқ тутмағил ва ботил учун халқнинг уқубатига кўнгул боғламагил. Карам ва лутф тарафин илгари тутғил, токи барча яхшига яхши кўринғайсан.

¹ Мустағний — риёкор, иккюзламачи.

² Забун — ожиз, бечора, кучсиз.

³ Мазраа, (мазраъ) — экинзор.

⁴ Барг — япроқ, бойлик.

⁵ Навосиз — мевасиз.

⁶ Карим — карамли, олийжаноб.

ҮТТИЗИНЧИ БОБ

АФВ ВА УҚУБАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нарса учун ҳалқни уқубатга мустаҳиқ¹ билмағил. Агар бир киши гуноҳ қилиб, узр айтса, қабул қилғил, нединким, ул одамдур ва гуноҳни барчадин бурун Одам қилибдур.

Қаҳр била уқубат қилмағил, токи бир бегуноҳни уқубатга сазовор қилмағайсан. Ҳар нарса учун кишига ғазаб қилмағил ва ғазаб вақтида қаҳрни ютмоқни одат қил. Бир гуноҳ учун сендин афв тиласалар афв қилмоқни ўзингга вожиб бил. Агар гуноҳкорнинг гуноҳин афв қилмай, унга уқубат қилсанг, сенинг ундин зиёдалиғинг қачон маълум бўлғай? Унинг гуноҳин афв қилғонингдин сўнг уни койимағил ва унинг гуноҳин асло ёдингта келтурмағил, йўқ эрса, гуноҳин афв қилмамиш бўлғайсан. Аммо ўзинг узр сўрагулик даражада гуноҳ қилмағил ва агар қилсанг узр қўлмоқдин² ор этмағил. Агар бир киши уқубатга лойиқ гуноҳ қилса, унинг гуноҳин ҳаддига қарагил ва гуноҳига лойиқ уқубат буюргил. Инсоғ аҳли дебдурларки, уқубатни гуноҳга лойиқ қилмоқ керакдур. Аммо мен айтурманки, бир киши гуноҳ қилиб, унга уқубат қилмоқ вожиб бўлғон бўлса, сен унинг гуноҳига лойиқ уқубат қилмоқчи бўлсанг, раҳм, карам ва ҳалим тариқин қўлдин бермағил. Бу ҳолда шундоқ қилғилки, бир дирам гуноҳига ярим дирам уқубатни буюргил, токи бу била ҳам сиёсат расмин бажо келтурмиш бўлғайсан ва ҳам мурувват ва карам шартин бажо келтурмиш бўлғайсан, ҳам каримлар хайлидин, ҳам сиёсат аҳлидин бўлғайсан, нединким, раҳмлик одамлардин раҳмсиз кишиларнинг иши пайдо бўлмоғи номуносидур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Муовиянинг^{39*} замонида бир жамоа гуноҳ қилдиларки, уларга ўлим вожиб эрди. Муовия уларни ўз олдида ўлдурмакка буюрди. Уларнинг орасидин бир кишини ўлдурмак учун

¹ **Мустаҳиқ** — муносиб, ҳақли.

² **Қўлмоқ** — сўрамоқ.

келтурдилар. Ул киши деди: „Эй амир, бизлар ўз гуноҳларимизга муқаррардурмиз. Ҳар уқубат қилсанг, бизларга сазовордур. Аммо Худо учун мендин икки қалима сўз эшит ва жавобин берғил“. Муовия деди: „Айт-ғил!“ Ул гуноҳкор деди: „Барча оламда сенинг ҳалим-қараминг, муруваттинг ҳақидаги сўз машхур ва мунташирдур¹. Агар бизлар бу гуноҳни бирорта бераҳм ва золим подшоҳнинг олдида қилсак, ул подшоҳ бизларнинг ҳақимиизда на иш қилур эрди?“ Муовия деди: „Мен сизларга на иш қилмоқ бўлғон бўлсам, ул ҳам ушбу ишни қилур эрди“. Ул киши деди: „Сенинг шунча ҳалим, раҳим ва каримлиғингдин бизларга на фойда бўлғайки, гарчи сен бераҳм ва бемурувват подшоҳнинг қилғон ишин қилғайсан!“ Муовия деди: „Агар бу сўзни бурунги ўлғон киши айтса эрди, барчасин озод қилур эрдим, энди қолғонларин афв қилдим“.

Бас, эй фарзанд, агар гуноҳкор афв тиласа, қабул қилғил. Агар ҳар киши сенга ҳожатманд бўлса, бақадри ҳол уни маҳрум қўймагил ва у ҳожатмандни ўз ҳақингда ёлғончи гумон айтмагил. Агар у сени яхши гумон этмаса эрди сендин ҳожатин тиламас эрди. Ҳожатманд ҳожат тилар вақтда сенга асир бўлғусидур, асиirlарга эса раҳм қилмоқ керакдур, нединким, асир бўлмоқ осон эрмасдур ва кўп мушкул ишдур. Бас, ушбу ишда тақсир² кўргузмагил, то икки жаҳон некном³лигин топгайсан.

Агар сенинг бир кишига ҳожатинг тушса, бурун кўргулки, ул киши каримму ё лаимму⁴. Агар карим бўлса, ҳожатингни тилагил, агар лаим бўлса тиламагил. Аммо каримдин ҳожат тиласанг ҳам кўп тиламагил, то қабул умиди кўпроқ бўлгай. Ҳожат тиламакда яхши андиша қилғил ва кўп талаттуф⁵ била ҳожатингни изҳор этгилки, ҳожат тиламоқдин талаттуф кўргузмак ҳожатни биткармакда улуф шафеъдур⁶. Нединким, агар ҳожат

¹ Мунташир — ёйилган, тарқалган.

² Тақсир — камчилик кўрсатиш, сустлик қилиш.

³ Некном — яхши ном чиқарган.

⁴ Лайм — хасис, нокас.

⁵ Талаттуф — меҳрибонлик, мулойимлик, юмшоқлик.

⁶ Шафेъ — воситачи, ҳимоячи.

тиламоқ қоидасин билсанг, ҳеч жойдин ҳожатингни битказмай қайтмассан. Ҳар кишигаки муҳтох бўлсанг, ўзингни унинг чокари, бандаси деб билғил.

Яна бурунги ҳожат қабулига шукр қилмоқ сўнгги ҳожат қабулининг умидидур. Агар ҳар киши ҳожатингни раво қилмаса, ўз баҳтингдин кўргил ва ул одамдин гила (гина) қилмағил. Сенинг гила қилмоғингдин унинг парвоси йўқдур, чунки агар унинг парвоси бўлса эрди, ҳожатингни раво қилур эрди. Агар ҳожатинг тушғон киши лаим бўлса, хушёр вақтида ундин ҳеч нарса тиламағил, бул вақтда у ҳаргиз ҳеч нарса бермагусидур. Аммо мастилик ҳолида тилағил, баҳиллар ва лаимлар мастилик вақтида сахий бўлурлар, гарчи сўнгти кун пушаймон бўлсалар ҳам, мастилик чоғида карам қилурлар. Агар бир лаимга ишинг тушса, ўзингни раҳм жойида билғил, нединким, уч кишининг ҳолига раҳм қилмоқ керакдур: бири соҳиби ақл одамки, ақлсиз одамнинг зердасти бўлғай; бири ожиз одамнинг бўйни қавий одамга ҳам бўлғай; яна бири, карим киши лаим одамга муҳтох бўлғай.

Эй фарзанд, агар бундин зиёдароқ илмни биладигон донишманд бўлсанг эрди, сенга ўргатур эрдим ва оламдин кетар вақтимда беғам кетар эрдим. Аммо на қилайки, донищдин пиёдамен. Шундоқ бўлса ҳам мендин нимаики сўз эшитғон бўлсанг, қабул қилғил. Аммо сен хоҳ қабул қилғил, хоҳ қабул қилмағил, мен ҳар бир илм, хунардин билғонимча бир неча сўз айтдим, сўзда баҳиллик қилмадим.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

ИЛМ ТАЛАБИ ВА ҚОЗИГАРЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, аввал пеша¹лардин сўз айттурман, пешадин мақсад дўкондорлик эрмасдур. Ҳар киши ҳар ишни қўлига олса, ул ишни яхши билсин ва уни кўп варзиш² қилсин, токи ул ишдин кўп наф кўргай.

¹ Пеша — хунар, касб.

² Варзиш — машқ, одат.

Бироқ одам наф ва ҳунарни талаб қилур. Пеша бафоят күпдур, ҳар бириң бошқа-бошқа шарҳ қилмоқ мумкин эрмасдур ва сўз узолғусидур. Илмнинг сифати уч важх-дандур: ё бир пеша била боғланғон илм; илм била боғлиқ пеша; хайр ва далолатга тааллуқли одат.

Бирор пеша била боғлиқ ишлар: табиблиқ, мунахжимлик, муҳандислик, массоҳлик¹, шоирлик ва буларга ўхшаш ишлардур. Илмга тааллуқи бор пешалар: ҳунёгарлик², байторлик³, бинокорлик, коризкунлик ва булардин ташқари ишлар ҳам бордур. Буларнинг ҳар бирисида шундоқ қоида бордурки, агар сен унинг расмин ва тартибин билмасанг, ҳар қанча уста бўлсанг ҳам, ул бобда серрайғон кишидек бўлурсан, яъни таажжубланиб турғайсан.

Ақлга маълум бўлғон пешани шарҳ қилмоққа ҳожат йўқдур. Лекин мен билғонимча айтurmан ва ҳар бирининг тартибин сенга баён қилурман. Булар икки ишдин ташқари эрмасдур: ё бир вақтда рўзгор ҳаводисидин шундай бир вақт келурки, замон ҳодисалари била ул пешага муҳтоҷ бўлурсан. Муҳтоҷ бўлғон вақтда ҳар қайси пешанинг асроридин хабардор бўлғонинг яхшидур. Агар пешага муҳтоҷ бўлмасанг, ушбу улуғлиғингдин ўтириурсан, лекин улуғларга барча илмни билмак лозимдур.

Фасл. Шариат илмининг пешаси қозилиқ, муфтилик ва музаккирликдур. Барча пешаларнинг орасида илми толиб бўлсанг, парҳезкор ва қонеъ⁴ бўлғил. Илмни дўст, бекорчи турмушни душман тутғил. Соҳиби тамакин ва сабук руҳ⁵ бўлғил, кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга ҳарис⁶ бўлғил, ишдин малул⁷ бўлмағил, ҳифз⁸ этғил, такрор қилғил, ҳақшунос⁹ бўлғил, ҳарна эшитсанг, ёд қилғил, тақлидга рози бўлмағил, ажзо¹⁰,

¹ **Массоҳ** — ер ўлчовчи, танобчи.

² **Ҳунёгарлик** — мусиқа асбоблари устаси.

³ **Байторлик** — отларни даволовчи.

⁴ **Қонеъ** — қаноатли.

⁵ **Сабук руҳ** — шод-хуррам, ҳаракатчан.

⁶ **Ҳарис** — бирор нарсага берилиш.

⁷ **Малул** — қайгули, ғамгин, хафа.

⁸ **Ҳифз** — сақлаш, ёдлаш.

⁹ **Ҳақ** — тўғри, рост, адл, лаёқат.

¹⁰ **Ажзо** — бир нарсанинг бўлаклари.

китоб, қалам, қаламтарош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингда сақлағил, булардин ўзга нарсани ёдинингга асло келтурмағил. Оз сўзлағил ва узоқни ўйлағил. Чунки ҳар бир толиби илм агар бу сифатда бўлса, тез фурсатда замоннинг ягона кишиси бўлур.

Фасл. Эй фарзанд, муфти бўлсанг, диёнатлиғ бўлғил. Ҳифзинг ва дарс ўқишинг кўп бўлсун, икки юзли бўлмағил, тан ва либосингни пок тутғил ва ҳозиржавоб бўлғил. Ҳеч масалага то андиша қўлмағунча жавоб бермағил. Ўз тақлидингга қонеъ бўлмағил ва кишининг тақлиди била ҳам иш қўлмағил. Ўз раъйингни баланд билғил. Қандайдур икки изоҳга қаноат қўлмағил, мұтамад¹ одамларнинг хати бўлмағунча ҳеч сўзга эътимол этмағил. Ҳар китобни ва жузвни (дафтарни) муқаддас тутғил. Агар рост сўз эшитмак тиласанг, сўз ва ўйларга қарағил. Ҳар одамнинг ноаниқ сўзин эшитмағил.

Хабари мутавотир²га қарағил ва ундин қочмағил. Жонкуярлик била сўзламағил. Агар мунозара қўлмоқ тиласанг, ҳасм³га қарағил, агар унинг била тортишмоққа қувватинг бўлса ва сўз узайсан десанг, далиллар ва мисоллар била мунозара қўлғил. Йўқ эрса, сўзни муқуф⁴ қўйғил ва бир мисолга қаноат қўлғил, бир исбот била тур, рад қилма, эҳтиёт бўлғилки, кейинги сўзинг аввалгисини тескари баён қўлмасин, яъни бурунги сўзни кейинги сўз вайрон қўлмасин. Агар фақиҳлар мунозара қўлсалар, сўзни урф-одатдин бошлиғил ва урф-одатни қиёс, мумкинот била айтғил.

Мунозара усулида мужабот⁵ ва номужабот, мумкинот ва номумкинот бўлса, айб эрмасдур. Охири мақсадни аниқ маълум қўлғил ва сўзни зийнат била деғил. Бағоят қисқа ва бағоят узун сўз айтмағил, бемаъни сўз демагил.

Фасл. Эй фарзанд, агар музаккир бўлсанг, ҳофиз бўлғил ва кўп нарсани ёд қўлғил. Ҳеч киши била жадал⁶

¹ Мұтамад — эътиқодли, ишончли.

² Мутавотир — оғиздан оғизга кўчган хабар, аён бўлган.

³ Ҳасм — душман, рақиб.

⁴ Муқуф — сўзни қисқартириш.

⁵ Мужабот — сабаб, баҳона.

⁶ Жадал — тортишув, мунозара, жанжал.

ва мунозара құлмағил. Курсининг устида ўлтириб (минбарга чиқиб) күнглинг тилағон ишни даъво құлмағил, фасиҳ¹ тил била деғил, либосингни пок тутғил. Мажлисда ўлтурғон муридларинг орасида таъсирли сўз айтғил, токи ҳар сўзингни эшитиб, улар наъра урсунлар ва мажлисингни қиздирғил. Халқ йиғласа, сен ҳам гоҳо йиғлагил.

Курсининг устида суст ва совуқ сўзлик бўлиб ўлтурмағил, муридларинг ҳам суст бўлурлар. Ҳамиша мутаҳаррик² бўлғил. Сўз айтур вақтингда мажлис аҳлига қарашынгидан бўлғил, агар сўз эшиитмоқ тиласалар сўз айтғил ва агар афсона эшиитмоқ тиласалар афсона айтғил. Чунки авом сенга харидор бўлиб, барча сени қабул этғондин сўнг ҳеч нимадин хавф этмағил. Ёмонроқ сўзни яхшироқ баҳога сотғил, нединким, қабул вақтида ҳар нарсани сотсанг олурлар ва лекин қабул вақтида мудом қўрқинчда бўлғилки, музаккирларнинг хасми қабул вақтида пайдо бўлғусидур. Қабул топмағон жойда қарор тутмайғил. Курсининг устида вақтингда ким сендин бир саволни сўраса, билғонингча жавоб берғил, билмағонингга: „Курсининг устида бу масалага жавоб бермоқ муносиб эрмасдур ва уйга борғил, токи уйда бунга жавоб берурман“, — деғил. Агар кўп лажож била таъна қилсалар, вараққа ёзсалар, айтғилким: „Бу масала мулҳид³ ва зиндиқлар⁴ масаласидур ва буни сўрағон одам мулҳид ва зиндиқдур“. Ҳар сўзни бир мажлисда айтсанг, уни ёдингда сақлагил, токи уни яна қайтариб айтмағил ва беобрў бўлмағил. Хушзабон бўлғил. Шаҳарларда кўп ўлтурмағилки, музаккирлар ва фолбинларнинг ризқи оёқ устида юрса кўп бўлур. Бозорда авомуннинг орасида кўп сўзламағил, то уларнинг кўзига азиз кўринғайсан ва ёмон ишдин парҳез қилғил. Курсинишинлик⁵ одобин сақлагил, такаббурлиқдин, ёлгон сўзлаш-

¹ **Фасиҳ** — очик, равшан, равон.

² **Мутаҳаррик** — ҳаракатланувчи, қимиirlаб турувчи.

³ **Мулҳид** — дин аҳкомини бузгувчи, даҳри дин, маслакка қарши турувчи.

⁴ **Зиндиқлар** — худосизлар.

⁵ **Курсинишинлик** — минбарда туриш.

дин ва ришва¹дин йироқ бўлғил. Ва ўзинг қиласурғон ишни буюргилки, халқ ҳам қисин.

Олим беамал бўлмағай. Илмни яхши ўрганғил. Билғон илмингни яхши иборалар била баён қилғил, то бемаъни даъво била хижолатманд бўлмағайсан. Ваъз ва пандни хавф ва риҷо била айтғил. Шундоқ сўзларни кўпроқ айтғилки, ўзинг унга қодир бўлсанг ва сенга ул сўз яхши маълум бўлғон бўлса, токи бемаъни даъво била шарманда бўлмағайсан.

Фасл. Эй фарзанд, агар донишмандликда баланд даражага етиб, қози бўлсанг, оҳиста ва тамкин бўлғил ва тез фаҳм, соҳиби тадбир, пешбин², мардумшунос³ ва соҳиби сиёсат бўлғил, ҳар гуруҳнинг урф-одатидин, йўл-йўриғидин хабардор, ҳар қавмнинг мазҳабидин огоҳ бўлғил. Керакдурким, қозилик ҳийлалари сенга маълум бўлғай. Агар бир вақт бир мазлум олдингға келса, унинг гуноҳи бўлмаса ва зулм етиб, унинг ҳаққи бекор кетар бўлса, ул мазлумнинг фарёдига етғил ва тадбир юзидин ул мустаҳиққа ҳаққин еткурғил.

Ҳикоят. Табаристонда бир қуззот шахс бор эрди. Бу шахсни Абул-Аббос Рӯёй қозиуол қуззот деб атар эрдилар. Бу одам ниҳоятда олим, маствур, пешбин ва соҳиби тадбир эрди. Бир кун бир киши унинг олдига: „Мендин юз тилло олди“ деб бошқа бир кишининг устидин даъво қилиб келди. Қози унинг рақибидин сўради, у инкор қилди. Қози ул инкор этгон одамга: „Онт ичармусан?“ — деб сўради. У киши: „Ичаман“, — деб жавоб берди. Қози даъво этгон кишига: „Гувоҳинг борму?“ — деб сўради. У одам: „Йўқ“, — деб жавоб берди. Қози: „Гувоҳинг бўлмаса, унга онт берурман!“ — деди. Ул чоғда муддай⁴ зор-зор йиглаб деди: „Эй қози, унга онт бермағил, ул ёлғон онт ичмоқдин асло қўрқмағусидур ва онт ичарга бағоят далирдур“.

¹ Ришва — пора.

² Пешбин — олдиндан кўрувчи.

³ Мардумшунос — одамларни текшира олувчи.

⁴ Муддай — даъвогар.

Қози деди:

— Мен шариатдин чиқа олмағумдур. Ё сен гувох топғил, ё у онт ичсин.

Муддаий қозининг олдида ўзин тупроққа ташлаб, зор-зор йиглаб деди:

— Эй қози, менинг гувоҳим йўқдур. У, албатта, онт ичар ва мен мазлум бўлиб қолурман. Зинҳор бир тадбир қилғил, йўқ эрса, мени мазлум ва мағмум¹ қилурсан.

Қози унинг зорланғонин кўриб билдиким, унинг сўзи ростдор. Унга деди: „Эй хўжа, на важҳ била у кишига юз тилло қарз бермиш эрдинг?“

Мазлум деди: „Бу киши неча йилдин бери мен била дўст эрди. Иттифоқо бир канизакка ошиқ бўлди. Канизакнинг баҳоси юз эллик тилло эрди ва бу кишининг эллик тиллодин зиёда нақдга қудрати етмас эрди. Ҳеч илож топмай, оқшом-кундуз девоналардек ҳар тарафга юрар, йиглар, фарёд чекар эрди.

Бир кун икковимиз томоша учун саҳро сайрига чиқдик ва икковимиз танҳо бир дашт ичинда ҳар тарафга югурдик. Бир замон икковимиз бир жойда ўлтурдик. У киши менга канизак ҳақида айтиб, зор-зор йиглаб деди: „Мен сенга йигирма йилдан бери дўст эрдим. Энди менинг ҳолимга тараҳхум кўргизғил“. Ноилож унинг ҳолига кўнглум куйиб дедим: „Эй дўст, сенда канизакнинг баҳосига етуклик ақчанг йўқдур. Бу ишда фарёдингта етиб, мадад бергудек ҳеч бир кишинг борму?“

У киши деди: „Йўқ, агар менинг фарёдимга сен етмасанг, ҳолим мушкулдур!“ Мен дедим: „Бори менинг юз тиллом бордурким, уни неча йилдин бери кўп меҳнатлар била жамъ этдим. Ушбу юз тиллони сенга берурман. Сен буни ўзингнинг эллик тиллонгнинг устига кўшиб, ул канизакни олғил ва бир ой муддат унинг била турғил, бир ойдин сўнг сотиб, менинг заримни берғил“. Бу киши мендин бу сўзни тинглагандин сўнг ўзин тупроққа ташлаб онт ичдики: „Бир ой-

¹ **Мағмум** — фамли, фамгин.

дин зиёда сақламасман. Бир ойдин сүнг хоҳ зиён бўлсин, хоҳ суд бўлсин, сотиб, сенинг тиллонги берурман“. Шундин сүнг мен ҳам ул юз тиллони белимдин ечиб олиб, унга бердим. Ул жойда мен ва унинг ўзидан бошқа киши йўқ эрди. Мана, тўрт ой бўлибдур, канизакни ҳам сотмайдур, менинг тилломни ҳам бермайдур“. Қози деди: „Сен тиллони унга берғон вақтда қайси ерда ўлтурмиш эрдинг?“ Ул деди: „Фалон дарахтнинг остида ўлтуриб эрдук“. Қози деди: „Унда нечун гувоҳим йўқ дерсан?“ Ул хасмға деди: „Сен бу ерда ўлтурғил!“ ва муддаийга деди: „Сен тезроқ дарахтнинг остига бориб, дарахтга айтғилки: „Қози сени менинг олдимга келиб гувоҳлик берсун, дер“. Хасм бу сўзни эшитиб пинҳоний табассум қилди. Муддай деди: „Эй қози, дарахт менинг сўзим била келмаса на иш қиласай?“ Қози деди: „Менинг муҳримни олиб борғил ва дарахтга айтғилки, бу қозининг муҳридур, қози сени айтиб юборди, борар эмушсан ва бу бобда кўргон ишингга гувоҳлик берар эмушсан, дегил“.

Муддай қозининг муҳрин олиб дарахт томонга равона бўлди ва хасм қозининг қошида ўлтурди. Қози бошқа ҳукмга машғул бўлди ва хасмга асло қарамади. Кўп вақтдин сүнг ўзга ҳукмларнинг орасида бир мартаба хасмга қараб деди: „Фалон муддай дарахтнинг ёнига етишғонмукан?“ Ул деди: „Йўқ!“ Қози яна ўзга ишларга машғул бўлди. Муддай дарахтнинг остига бориб, муҳрни кўргузуб: „Эй дарахт, сени қози чақирадур“, — деди. Бир қанча замон ўлтуриб турди. Аммо дарахтдин ҳеч жавоб эшитмади ва фамгин бўлиб қайтди. Қозининг олдиға келиб деди: „Эй қози, дарахтга муҳрингни кўргуздим, лекин келмади“. Қози деди: „Сен билмадинг, дарахт келиб гувоҳлик берди“. Ундин сүнг қози хасмга қараб деди: „Агар заринг бор бўлса, бу кишининг ҳақин бер, йўқ эрса, канизакни сотиб берғил“. Ул киши деди: „Эй қози, мен бу ерда ўлтуурман, ҳеч дарахт келиб гувоҳлик бермади-ку!“ Қози деди: „Агар сен бу одамдин зарни олмағон бўлсанг, нима учун „Муд-

дай үл дараҳтнинг остига етдиму эркан ё йўқ“, — дея сендин сўрағонимда, сен „йўқ“ дединг ва ул вақтда нечун: „Қайси дараҳтдур ва ул муддайи қайси ерга кетибдур, мен уни ҳаргиз билмасман“, — демадинг“. Қози хасмни мулзам қилиб, ундин тиллоларни муддайига олиб берди.

Эй фарзанд, билғилки, барча ҳукмни китоб бўйича қилмаслар, ўз фикрлари била ҳам ҳукм қилурлар ва бундоқ тадбирлар била ҳам ишни билиб олурлар.

Үйингда мутавозеъ¹ бўл. Ҳукм мажлисида ҳайбатлиғ ўлтурғил. Лекин турушрўй бўлмағил, савлатлиғ бўлғил ва ҳар турли сўзни эшиитмоқда ва ҳукм қилмоқда малул² бўлмағил ва сабр қилғил. Муфтиларга машварат қил. Ҳар вақт очиқ фикр била сўзлағил. Ҳеч вақтда мазҳаблар, масалалар дарсидин холи бўлмағил, тажриба ва тадбирни ҳам қўлдин бермағилки, булар қози ва қонунлар раъйига баробардур ва кўп ҳукмни шариат раъийидин қилиш қийин бўлур, қози эрса уни осон ҳал қилур. Қози мужтаҳид³, доно ва порсо бўлмоғи лозим. Аммо у маълум вақтларда ҳукм қилмагай: очликда, ташналиқда, ҳаммомдан чиқиб турғон пайтида, дилтанг бўлғонида.

Маълумки, қозининг иши ҳукм қилмоқдур, аммо имтиҳон қилмоқ эрмасдур. Сўзни қисқа қилиш зарур. Тезроқ гувоҳга ё онтга ўтсин. (Қози) даъвода мол кўплигини билса, қила олғунча тафтиш қилсун, шунда у хатога йўл қўймагай. (Қози) ўз ҳузурига одил котиблар қўйсин. У ҳаргиз ўз илки била қарз ҳужжатлари ясамасин ва ёрлик ёзмасин, ўзининг сўзин ва хатин қадрласин, азиз тутсин. Қозига яхши ҳунар — илм ва мулоҳимликдир.

Эй фарзанд, бу ҳунарни билғонингдин сўнг тижорат йўлин ҳам олдингга олғил, токи ундин улуғ нафтопфайсан.

¹ Мутавозеъ — адабли, тавозели.

² Малул — фамгин, хафа.

³ Мужтаҳид — тиришқоқ.

ҮТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

ТИЖОРАТ ВА БОЗОРГОНЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар ҳолда тижорат ва бозоргонлик пеша ҳисобида эрмасдур, аммо уни яхши санъат деса бўлур, чунки ҳақиқатда унга назар қилсанг, унинг расм-русуми худди пешавар¹ларнинг расм-русумига ўхшацдур. Улуғлар дебдурларки, бозоргонлик ақлсизлик асосига, фойда топмоқ тартиби ақл асосига қурулмиш, бу — агар жоҳиллар бўлмаса эрди, жаҳон вайрон бўлур эди, деган гапдур. Бу сўздин мақсад улдурки, ҳар киши молини зиёда қилмоқ тамаъсида бўлса, бир танга учун мағрибдин машриққа борур, ўзин тоққа, дарёга урур, жонин, танин ва молин мухотарарага² солур, йўлнинг ноимнлигидин³, ҳайвонотдин (дарранда ҳайвондин) қўрқмас, шунинг учун мағрибдин машриққа, машрикдин мағрибга бориб, халққа неъмат келтирур. Ложарам⁴ жаҳоннинг ободлиги унинг била вожиб бўлур, бу иш бозоргондин бошқа халқдин зоҳир бўлмас. Бундоқ хавотирлиқ ишни ақлнинг кўзи кўр бўлғон киши ихтиёр қилур.

Бозоргонлик икки нав бўлур ва иккови ҳам хатарлидур: бири муомала ва бири мусофириликдур. Муомала муқимларга⁵ хосдурким, касод молларни фойда тамаъ била сотиб олурлар. Бундай мол хатарлидур ва бу ишда далир⁶, пеш⁷ бин⁸ киши керакдурким, касод матони суд⁹ умиди била олғай. Демак, ҳар тариқа йўл била бозоргон ўзининг моли ва танига далир бўлмоғи, бебок¹⁰ бўлмаслиги, ўзининг нафи учун ўзгаларнинг зиёнин тиламаслиги керакдур. Зердаст¹¹ бўлғон киши била му-

¹ Пешавар — хунарманд.

² Мухотара — қўрқинч, хатар.

³ Ноимн — хавфли.

⁴ Ложарам — чорасиз, ноилож.

⁵ Муқим — доимий турувчи.

⁶ Далир — шижаотли.

⁷ Пеш — илгари, олдин.

⁸ Бин — кўрувчи.

⁹ Суд — фойда.

¹⁰ Бебок — тортина мас, ҳәёсиз, бепарво.

¹¹ Зердаст — бироннинг кўли остидаги шахс.

омала қилгай, ўзидан улуғроқ одам билан муомала қилиши мумкинки, ул диёнатли ва муруватли бўлгай, фирибгар кишидин қочгай. Матонинг яхши, ёмонин билмағон одам била муомала қилмағай ва моли оз одам била ҳам муомала қилмағай. Агар муомала қилса, фойдадин тамаъ қилмағай, токим икковининг орасидағи дўстлик вайрон бўлмағай.

Фойдадин умид этса, насия била муомала қилмайдиким, оз суд кўп зиён келтиур.

Ушоқ (майда) нарсаларга назар солмагилки, паст назарлик улуғларга зарап еткарур. Бозоргонлик зарарининг асли — беҳуда харж қилмоқдур. Агар молдин суд қилсанг, суддин егил, то суд қилмағунча сармоядин олмагил, нединким, бозоргонликнинг катта зиёни сармоядин емакдур. Матонинг яхшиси улдурким, ботмон тош била олиниб, мисқол била сотилса. Аммо суд умиди била галла олмоқдин парҳез қилғил, нединким, галлафуруш ҳамиша бадном ва бадният бўлур.

Диёнат камоли савдода ёлғон сўз айтмамакдур, нединким, кофир ва мусулмоннинг орасида савдода ёлғон сўз айтмоқ кўп ёмон феълдур. Сотмагунча ҳеч молни қўлдин бермагил. Муомалада шарм қилмағилки, улуғлар дебдурлар, шармдин кўп умид ва орзулас ҳосил бўлмағусидур ва лекин кўп бемуруватлик ва бедиёнатлик ҳам бўлма, бу фойда бермас. Дебдурларки, бозоргонликнинг асли тасарруф ва муруватдур, нединким, булар молни омон сақламоқقا сабаб бўлур.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир бозоргон бўёқчининг дўконида юз тиллога мато савдо қилди ва савдодин сўнг унинг била бўёқчининг орасида ҳисоб қилурда бир танганинг устуда хилоф воқеъ бўлди. Бўёқчи муҳташам киши эрди, деди: „Эй тожир¹, сен бир танганинг устуда эрта тонгдин пешингача низо қилурсан, ўзга тожирлар бундоқ қилмас эрдилар“.

Алқисса (тожир) кўп сўзлаб, қичқириб, бўёқчининг бошин оғритди ва бўёқчи бирор тариқа йўл била бул фаводин қутулмоқ бўлди. Охири бўёқчи танг бўлиб,

¹ Тожир — савдогар.

унга бир танга берди ва тожир тангани олиб кетди. Бир киши бу ҳолни кўрди ва тожирни қўп мазаммат қилди.

Бўёқчининг шогирди тожирнинг изидан бориб, унга деди: „Эй тожир, менинг шогирдона ва ширинкомами берғил“. Тожир ҳалиги тангани унга берди ва ул тангани олиб қайтиб келди. Бўёқчи шогирдига деди: „Эй ҳаромзода, ул тожир эртандин то пешингача бир танга учун уришиб, халқдин ҳеч шарм қилмади, на тамаъ била унинг изидин бординг?“ Шогирд тангани устодига кўргузди. Бўёқчи ҳайрон бўлуб, ўзига дедики: „Субҳаналлоҳ, бу шогирд хушрой эрмасдур ва бағоят ёшдур, бошқа бир ҳеч гумон ҳам йўқдур. Ул тожир бунча баҳиллик била нечук бундоқ саховат қилди?“ Бу сўздин сўнг тожирнинг изидин бориб деди: „Эй хўжа, мен бугун сендин кўп таажжуб иш кўрдим. Бир танга учун бутун жамоанинг орасида мунозара қилиб, менинг бошимни оғритиб, ул тангани олдинг. Ундин сўнг ул тангани шогирдимга ширинкома учун бердинг. Менинг бошимни оғритмофинг надин эрди?“ Тожир деди: „Бу ишга таажжуб кўргумагил. Мен бир бозоргон киши дурман. Бозоргонликнинг шарти шундоқдурки, савдо вақтида агар киши бир дирам зиён қилса, гўё умрининг ярми кетғондек бўлғусидур. Муруват вақтида агар кишидин бемурувватлик зоҳир бўлса, ўз аслининг нопклифига далилдур. Демак, мен умримни кам қилғудек зиён этмадим ва аслимнинг поклифига гувоҳлик ҳам бердим“.

Бозоргоннинг сармояси оз бўлса, ўзгаларга баҳс қилиб, улуғ ишларга аралашмасун. Ўз ҳолига лойиқ мато олсун ва унинг била ўз баҳтин имтиҳон қилсан.

Бундай пайтда агар зиён қилса ҳам, сармоядин ортиқ зиён бўлмағусидур.

Агар бир киши фалон жойга еткурғил деб, нома топширса, бурун номани ўқиб кўрсин, ундин сўнг олиб кетсин, нединким, чирмаб топширилғон номада кўп балолар бўлғусидур ва нечук ҳол бўларин билиб бўлмағусидур. Ҳар бир одам нома топширса, бурун очиб ўқимоқ керакдир. Чунки бозоргон ҳар шаҳаргаким борса, ёмон хабар тарқатмасун, ҳатто таъзият, мотамли ха-

барни ҳам еткурмасун, шодлик хабарин айтурда нуқсон қилмасун. Йўлдошиз ҳеч йўлга қадам урмасун ва тажрибакор ҳамроҳ талаб қилсун ва молларни кўп одамнинг ўртасига қўйсун. Агар пиёда бўлса, отлиқлар била ҳамроҳ бўлиб юрмасун, бегона кишидин йўл сўрамасун. Агар яхши одам эканин билса, сўрсун, нединким, кўп нопок одамлар бўлурки, йўлни нотўғри қўрсатурлар. Ҳар кишиким йўлда йўлиқса, очиқ юзлик била салом берсун, ўзини мустар, фамнок қилиб кўргузмасун. Озуқсиз йўлга кирмасун ва ёзда қиши либосин олмай юрмасун.

Гарчи йўл бехатар бўлса ҳам, бадрақ¹ ва раҳдор²ни хушнуд қилсун. Бориб бир жойга тушfonда, амин (тўғри кўнгил) ва диёнатли одамнинг уйига тушсун. Уч тоифа била суҳбат тутсун: бири жувонмарди иёр киши била; бири мурувватлик одам била; бири йўл билатурfon ва ўзгаларнинг ҳақин ҳимоя қилатурfon киши била. Молни осойиш ва фароғат вақтида исроф қилмасун, токи бир вақт келиб зарур бўлса, ранж чекмасун. Ҳар ишни қила олса, ўзи қилсун ва бошқа кишига буюрмасунки, фирибгар кишилар кўп бўлур. Аммо ростлик ва диёнатликни бозоргонликка сармоя деб билсун. Олмоқ ва сотмоқда чаққон бўлсун, кўп олиб, кўп сотсун. Қила олса, кишига насия қилмасун. Ҳар кимга насия мато бермасун. Агар насия қилса, бир неча одамлар била қилмасун: андоқким, матоси оз одам била, янги бой бўлғон одам била, саййид била, ёш бола била, қозининг вакиллари, шаҳарнинг муфтилари ва ходимлари била. Ҳар одам бу тоифалар била насия муомала қилса, ҳаргиз пушаймонликдин ва дардисарликдин қутулмоғусидур. Имтиҳон қилмағон одамдин бехатар бўлмасун, имтиҳон қилғон одамни ҳали имтиҳон қилинмағон одамдин илгари тутмасун, нединким, умрида бир имтиҳон қилинмағон одамнинг қўлига тушгусидур. Масалда бордурки, имтиҳон қилинғон дев, имтиҳон қилинғон бўри имтиҳон этилмағон одамдин яхшидур.

¹ Бадрақ — йўл бошловчи, карвон бошлиғи.

² Раҳдор — йўл соқчиси.

Кишини киши орқали имтиҳон қил, ундин сўнг ўзинг имтиҳон қилиб кўр, нединким, бир одам бировга мувофиқ бўлмаса, бошқа бировга мувофиқ бўлиши мумкин. Аммо ҳар кишини текшириб кўриб, ишда имтиҳон қилғил, тўғридан-тўғри имтиҳонга ўтмағил ва сўзига ишониб қўймағил. Нақд чумчукни насия товусдин афзал бил.

Сафар қилсанг, дарё йўлининг ўн беш тилло фойдасидин қуруқлик йўлининг ўн тилло фойдасини илгари тутғил, нединким, дарё йўлининг суди тезлашар ва зиёни бошдин ўтар. Оз фойда учун барча сармояни барбод бермағил. Қуруқ йўлда агар хатар етса молга етади, аммо жон қолади. Молнинг иложи бўлур, дарёда эса ҳам молга, ҳам жонга зиён ва зарар етур. Дунёнинг ишини подшоҳнинг ишига ўхшатибдурлар: оз-оздин келур ва бирдин кетур, лекин таажжибот осорин¹ кўрмок учун бир мартаба кемага минсанг, раводур. Баҳо қўймасдин олмоқ ва сотмоқ қилмағил.

Савдо жадалида ишни ўзгаларнинг қўлига бермағил. Ўзингнинг суд ва зиёнларингни ҳамиша ўзинг ҳисоб қилғил, нединким, ҳисоб қилмоқ ва на чоғлик суд ва зиён бўлғонин билмоқ бозоргон учун кўп фойдали ишдур. Ҳамма вақт оз ва кўп фойдани, оз ва кўп зиённи фикр эт ва мутолаа қил, токи суд ва зиёнингдин ғоғил қолмағайсан. Кишига хиёнат қилмоқдин қочфилки, ҳар ким бирор кишига хиёнат қилса, ўзига хиёнат қилғонидур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир кишининг қўйлари бағоят кўп эрди. Унинг бир порсо ва диёнатли чўпонни бор эрди. У ҳар куни қўйларни соғиб, ҳар на ҳосил бўлғон сутни қўй эгасининг олдига келтирур эрди. Қўй эгаси ул сутга ярим ҳисса сув қўшиб, чўпонга сотғил деб берур эрди. Чўпон унга бундоқ насиҳат берур эрди: „Эй хўжа, мусулмонларга хиёнат қилмағилки, ўзингга зарар еткарурсан“. Ул киши чўпоннинг насиҳатини эшитмасдан ул ишни қилур эрди.

¹ Таажжибот осорин — ажойиботларни.

Бир кеча баҳор вақтида чўпон қўйларни осойиши учун бир сел оқадигон паст жойга қўймиш ва ўзи баланд жойга чиқиб уйқуга кетмиш эрди. Иттифоқо кўп ёмғир ёғиб, сел оқиб келиб, қўйларни оқизиб кетди ва барча қўйлар ҳалок бўлди. Сўнгра чўпон шаҳарга келди. Қўй эгаси унга деди: „Бугун нима учун сут келтурмадинг?“ Чўпон деди: „Эй хўжа, мен сенга неча бор: „Сутга сув қўшмагил, охирини ўйлагил“, дедим. Лекин менинг сўзимни ҳаргиз эшитмадинг. Охири сутга қўшғон сувларинг ҳаммаси йиғилиб, ўтган кеча бир сел бўлиб шундай оқдики, ҳамма қўйларни оқизиб кетди“.

Бас, эй фарзанд, хиёнатдин қочғилки, ҳар киши бир мартаба хиёнат қилса, унга ҳеч одам асло эътимод қилмас. Ростликни пеша қилки, норостлик улуғ қароқчиликдур. Олмоқ ва сотмоқда мулоийм бўлғил ва кишига ваъда қилмагил, агар ваъда қилсанг, хилоф этмагил. Олувчи одамга ёлғон сўз демагил ва агар сўз десанг, рост сўзни айтғил. Муомалада олмоқ ва бермоқ хужжатифа огоҳ бўлғил, хужжат бермоқ тиласанг, тики аввал ҳақни кўлга олмағунча хужжатни қўлдин бермали.

Ҳар жойга борсанг, ошно талаб қил. Билмағон киши, жоҳил ва нопоклар била сафар қилмагилки, дебдурлар: аввал рафиқ, кейин йўл.

Ҳар на олмоқ тиласанг, кўрмай, кўргузмай олмагил. Ҳар на сотмоқ тиласанг, бугунги нархидин огоҳ бўлғил ҳамда шарт ва паймон била сотғилки, охирида дардисарлиқдин қутулғайсан. Ҳукмронлик йўлини илгари тутғилки, улуғларга улуғроқ иш — уй асбобин ту затмоқ ва керак нарсаларни олмоқдур. Аммо бирор нарса олмоқ тиласанг қутлуғ (яхши) вақтда олғил. Ҳар турли керак нарсалардин бир йилга етадигон қилиб, икки ҳисса олғил. Ундин сўнг нархидин хабардор бўлғил. Нарх оғир бўлғон чоғда ул олғон нарсангнинг ярмини сотғил, тики бир йилга етадигон озуқинг муфт¹ бўлгай.

Бу ишдин ҳеч гуноҳ, бадномлик бўлмағусидур ва ҳеч одам бу бобда сени баҳил одам деб ўйламас, не-

¹ Муфт — текин.

динким, бу иш кадхудолик зарурати жумласидандур ва баҳилликдин эрмасдур, бу ишда ҳеч айб йўқдур. Кадхудоликка зарар етмасин десанг, шундай тадбир қилғилики, дахлинг харжингдин зиёда бўлсин, токи кадхудолифингга халал етмасун. Агар дахлингни зиёда қилмоқ тариқин билмасанг, дахлингдин зиёда харж этмакни тарк этгил.

Агар бозоргонлик пешаси сенга насиб бўлмаса, шарофатлиғ илм ўрганмоқ ва ундин шуҳрат қозонмоқ тиласанг, тиб илмидин судмандроқ¹ илм йўқдур.

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ ТИБ ИЛМИ РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар табиб бўлсанг, тиб илмининг усулини яхши билғил, нединким, бу илм яхши илмдур ва ул фойдали илмлар жумласидандур. Билғил, одамларнинг танасида нимаики бўлса, ё табиатга тегишли бўлади, ёки табиатдин ташқари бўлади. Табиатга дахллиги уч хил бўлади: биринчи хили таннинг барқарорлигини ва мустаҳкамлигини сақлайди, иккинчи эргашувчи (тавобеъ)дурки, тани бу ҳолдин бошқа бир ҳолга айлантиради, учинчи хили эса, табиатдин ташқари бўлиб, бевосита ёки билвосита танага зарар етказади.

Инсоннинг танасин ушлаб турғувчи нарсалар ё моддий, ёки сурати ҳиссий бўлур. Моддадин узоқ бўлғон унсур тўрттадур: ўт, сув, тупроқ ва ҳаводур. Ёки мижоз — ул унсурга яқин бўлур. Уларнинг миқдори тўққизта бўлур: бири мўътадил, саккизтаси номўтадиллурки, уларнинг тўрттаси содда, тўрттаси мураккабдур. Ана шуларнинг барчаси мижозга яқиндур. Бундин ахлот² миқдори тўрттадур: қон, сафро, балғам, авдо (сариқ-яшил суюқлик). Ахлотнинг яқинлари ана шулар. Масалан, аъзонинг таркибий қисми бир таълимотга қараганда тўртта, иккинчи бир таълимотга қарагонда иккитадур. Бу баён қилғонларнинг маъноси шундайки, аъзонинг таркиби ахлотдантур, ахлотнинг тар-

¹ Судмандроқ — фойдалироқ.

² Ахлот — чиқиндилар, ахлатлар, қоришмалар.

киби эрса мижоздандур. Мижознинг таркиби унсурдан-дур. Унсур одам танасидин узокроқ моддадур, ахлот яқин моддадур.

Сурати ҳиссий уч турда бўлғусидур: қавий¹, ал-афъол² ва арвоҳ³. Қавий ҳам уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Нафсоний олти қисмдур: кўрмоқ, маза қилмоқ, эшитмоқ, ҳидламоқ, қувват, ҳаракат. Бу қисмлар аъзонинг сони била баробардур. Қувват-ҳаракат уч бўлимдин иборатдур. Булар: хаёл қилмоқ, фикрламоқ ва хотира. Ҳайвоний қавий икки хилдур: фаол, нофаол. Табиий қавий уч хилдур: ишлаб чиқарувчи, ташкил этувчи, сингдирувчи.

Ҳаракат-қувватнинг миқдори ҳам нафсоний, ҳайвоний ва табиий бўлғусидур. Нединким, ал-афъол қавий биринчидур ва ҳаракат-қувватнинг таъсиридур. Шундай бўлгоч, ал-афъол қавий миқдори била мос келғусидур.

Арвоҳ уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Шул боисдин ҳам арвоҳ қувватнинг ходимидур. Шу сабабдин ал-афъол миқдори қавий миқдори била мос келғай. Таннинг мустаҳкамлиғи ва барқарорлиғи бирон-бир нарсага боғлиқдур. Масалан, семизлик мижоз соvuқлигининг оқибатидур, қизиллик қоннинг, сариқлик сафронинг оқибатидур, қон томирининг ҳаракати ҳайвоний кучнинг оқибатидур ёки ғазаб ҳайвоний кучнинг, нофаол ҳаракатнинг оқибатидур, иффат мўътадил даражадаги шаҳват қувватининг оқибатидур, донишмандлик сўзловчи руҳий вазминлигининг оқибатидур.

Таннинг бир ҳолдин иккинчи ҳолга айланиши зарурий сабаб деб аталади. Бу олти хилдин иборат: биринчи — ҳаво; иккинчи — таом; учинчи — ҳаракат; тўртинчи — уйқу ва бедорлик; бешинчи — киши табиатининг хушнудлиги ва маъюслиги; олтинчи — тандаги ўзгаришлар, масалан, фам, ғазаб, хавф ва шунга ўхшаш руҳий

¹ Қавий — қувват.

² Ал-афъол — ҳаракат.

³ Арвоҳ — руҳ.

ҳолат. Буларни шунинг учун зарурий дерларки, одам булардан холи бўла олмайди, булардан ҳар бири инсон танасида ҳаракатга эга бўладилар. Агар инсон шуларнинг биридин нотўғри фойдаланса, касаллик ва иллат пайдо бўлгусидур. Табиатдин ташқари уч тур бордур; ўзаро ўхшаш аъзоларнинг касаллик сабаблари, ўзаро ўхшаш бўлмафон аъзоларнинг касаллик сабаблари ва боғланиш бўлмасликнинг сабаблари.

Аъзолар ўзаро ўхшаш касалликларининг сабаби ёки иситма касали беш хил бўлади: беморликка сабаб бўлувчи яра (бу ҳам беш қисмдур), bemorlikka сабаб бўлувчи намгарчилик ёки қурғоқчилик. Бунинг ҳам бири тўрт қисмдур. Ўзаро бир-бирига ўхшамафон аъзолар касаллигининг сабаблари ёки ноҳушликнинг сабаблари, яратилишда тушғон bemorliknинг сабаби ёки миқдори, ёки ададда тушғон bemorliknинг сабаби бўлур. Яратилишдаги bemorliknинг сабаби ё шакл bemorliginинг сабаби бўлади, ё қўркув касаллигининг сабаби бўлур ва бу етти қисмдур, бунга сержаҳлик сабаб бўлур. Бу икки қисмдур. Миқдор bemorliginинг сабаби уч хилдур, адад bemorliklарининг сабаби икки хилдур, аъзоларнинг бўғин-бўғин бўлиб ириши тўрт хил бўлур. Касаллик уч қисмдур: ўхшаш аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлғон аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлмафон аъзоларнинг касаллиги. Аъзоларнинг бўғин-бўғин бўлиб иришини муштарак касаллик дейилади. Бундай касаллик ўхшаш аъзоларга ва ўзаро ўхшаш бўлмафон аъзоларга тушади.

Ўхшаш аъзоларнинг касалликлари саккиз қисмдур: тўртгаси муфрад¹, тўртгаси мураккабдур. Тўртта муфради шулардин иборат: иссиқ, совуқ, нам, қуруқ; тўртта мураккаби шулардин иборат: иссиғу нам, иссиғу қуруқ, совуғу нам, совуғу қуруқ.

Ўзаро ўхшаш бўлмафон аъзоларнинг касалликлари тўрт хилдур: ташқи кўринишнинг касаллиги, миқдор касаллиги, аҳвол касаллиги, адад касаллиги. Ташқи кўринишнинг касаллиги тўрт хилдур: бу касаллик шакл-

¹ Муфрад — содда.

га, айрим аъзоларнинг нуқсонига, асабиятга, юмшатишга келиб тушади. Миқдор беморликлари икки хилдур: бир нарсани тортириш йўли била касаллик туфилади, бир нарсага зарар келтириш била касаллик туфилади. Аъзолар аҳволининг касалланиши ҳам икки хил бўлади: ё бир аъзо ўз жойидин йўқолади, ё бошқа аъзолар била фасодга мойил бўлади. Адад беморликлари ҳам икки хил бўлади: ё кўпайиш йўли била касаллик пайдо бўлади, ё камайиш йўли била касаллик туфилади.

Бўғин-бўғин ириш эса ё ўхшаш аъзоларга, ёки ўзаро ўхшаш бўлмағон аъзоларга, ёхуд ҳар икковига тушадур.

Ирз¹ уч қисмдур, ҳаракатга тааллуқли бўлғон ирз; касалнинг ташқи аломати ёки қайт қилишга тааллуқли бўлғон ирз; ёхуд отилиб чиқишида пайдо бўлғон ирз. Ал-афъолга тааллуқли бўлғон ирз уч хилдур; қайт қилишга тааллуқли бўлғон ирз уч қисмдур; отилиб чиқишида пайдо бўлғон ирз ҳам уч қисмдур.

Билиш керакки, тиб илми икки қисмдур: назарий ва амалий. Амалий қисмини баён қилдим. Энди буларнинг назарий қисмини қандай қидириб топиш кераклигини баён қиласман, токи ҳар бирининг изоҳини ва маҳсудини билгайсан, ўзинг китобдин излағайсан.

Юқорида сўзлағонларимни Жолинус^{40*} ҳаким „Ўн олти“ („Ситта ашар“^{41*}) номли китобида изоҳлайдур ва мукаммал баён қиладур, юқоридағиларнинг баъзиларини эса „Ўн олти“дан ташқарида изоҳлайдур. Аммо истиқсот илми қанча бўлмасин, табибга керакдур, (бу илмни) „Ўн олти“ мажмуасига кирғон „Истиқсот“ китобидин излағил. Мижоз илмини эрса „Ўн олти“ мажмуасига кирғон „Мижоз“ китобидин излағил. Ахлот илмини „Ўн олти“га кирғон „Куввати табия“ китобидаги иккинчи мақоладин излағил. Табиатнинг қуввати ҳақидаги илмни „Куввати табия“ китобидин излағил, бу китоб ҳам „Ўн олти“га кирғон. Ҳайвонларнинг қувватлари ҳақидаги илмни „Ўн олти“га кирғон „Ан-набз“

¹ Ирз — ташқи белги.

китобидин излағил. Нафсоният қуввати ҳақидаги илмни „Буқрот ва Афлотун қараашлари“ китобидин излағил. Бу китобни ҳам Жолинус тасниф қилғон, „Үн олти“ китобига кирмағон. Агар шу илм юзасидин күчли олим бўлишни истасанг ва ҳамма вақт изланишни давом эттирсанг, истиқсот ва мижоз илмини „Ал-қави ва-л-фасод“ ва „Ас-Самоъ ва-л-олам“ китобларидин излағил. Қувват ва ҳаракат илмини тиласанг, „Ан-Нафис“, „Ал-Ҳисс ва-л-махсус“ китобларидин излағил. Аъзолар илмини „ал-Илал ва-л-амроз ал-мараз“ китобининг биринчи мақоласи „Ал-Ҳайвон ва оқсому алал-мараз“ китобидин излағил. Бу китоб ҳам „Үн олти“ китобига кирадур.

Фасл. Ундин сўнг беморни шиша ичига бавл қилдириб кўргил, бавл¹ қилғонда сийдикнинг рангиға қарагил, агар сийдик оқ бўлса ва тиниқ бўлмаса, у киши бир фамдин касалдур. Агар оқ ва тиниқ бўлса, бир кароҳатдин касалдур.

Агар сийдик гуруч ранг бўлса, унда майдада нарсалар бўлса, ошқозон бузилиш касалидур. Агар сийдик ёёдек кўринса, шишанинг тубида бир чизиқ кўринса, бу ўлим яқинлиғи аломатидур. Агар заъфарон ранг бўлса, унинг касали иситма ва сафродур, қон сафро била ҳам қўшилғон бўладур. Агар сийдикнинг усти сарик, таги қора бўлса, ҳужайралар йиринглашидур, бунда дори қилмағил. Агар сийдикнинг усти қора, шишанинг ости сариқликка, кўк рангга мойил бўлса, бемор тузалади. Агар бемор алаҳласа ва сийдиги қизилга мойил қора бўлса ёки қон аралашғон бўлса, ундин эҳтиёт бўлғил. Агар сийдиги қора бўлиб, устида қон бўлса, бундай беморнинг яқинига бормағил, агар сийдиги қора бўлиб, унда кепакдек нарса пайдо бўлғон бўлса ёки устида қон турғон бўлса, ул касалдин умид узғил. Агар сийдиги сариқ бўлса, унда офтобдек бир нарса ярқираб кўринса ёки қизилга мойил сариқ бўлса, касали қондандур, бу бемордан қон олсанг тезроқ тузаладур. Агар сийдиги сариқ бўлиб, унда оқ чизиқлар кўринса, касаллик тузалиб кетадур. Агар сийдиги кўк рангга мойил сариқ бўлса, қора жигарнинг касаллиғидур. Агар

¹ Бавл — пешоб, сийдик.

сийдиги кўк рангта мойил бўлса, унда майда қуртдек нарсалар кўринса бавосил касалидур.

Сийдикни кўриб бўлғонингдин кейин касалликнинг турларини қидирғилки, касалликнинг турлари кўпdir ва ҳаммаси бир хил бўлмайдур.

Фасл. Энди гарчи сўз узоқ бўлса ҳам бу илмнинг илмий томонин баён этгумдур, чунки илм ва амал во-басталикда бир-бирига жисм ва руҳдекдур. Жисм руҳ-сиз, руҳ жисмсиз бўлмағусидур. Агар муолажа қилмоқ истасанг, шуни билғилки, беморнинг муолажаси икки хил бўлур. Шунинг учун табиб токи беморнинг қувватидин, мижознинг ҳолидин, иллатнинг сабабидин, беморнинг ёшидин, сўзидин ва табиатидин огоҳ бўлмағунча ҳеч қачон муолажага кўл узатмаслиги лозим.

Беморликнинг аломатлари турлича бўлуб, улар қуйидагичадур. Агар беморни кўрғон вақтингда уни уй-куда ётғондек хаёл этсанг ва сўз айтғонда жавоб берса, аммо сени танимаса, кўзин ярим очиб, яна юммаса, бу ёмон аломатдур. Агар хушсиз бўлса, қўлин силтаб тортиб урса ва ётғон жойида изтироб ва фифон қилса, ёмон аломатдур. Яна агар хушсиз бўлса ва ҳар вақт қичқирса, бармоқларини тишлаб, тишига қисса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор кўзининг оқи аввалгисига нисбатан кўпроқ оқариб кетса ва қароси бурунгидан зиёда қаро бўлса, тилини оғзининг атрофида айлантирса, қаттиқ-қаттиқ нафас олса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор ҳамиша қайт қилса, ранг қизил, сарик, қаро, умуман, ҳар турли рангта айланса, бу ҳам ёмон аломатдур.

Бу айтилғон аломатлар қайси беморда зоҳир бўлса, унга муолажа қилмагил, чунки фойдаси йўқдур. Қайси беморда бу аломатларни кўрмасанг, унинг тузалишига умид боғлагил.

Фасл. Шундин сўнг беморнинг томирига кўл урғил. Агар томири қаттиқ урса, билғилки, қон голибдур. Агар қўлининг кичик бармоғининг остидаги томири қаттиқ урмаса, яъни суст, мулоийим урса, балғам голибдур. Агар қўлдаги катта бармоқнинг томири мухолиф урса ҳам унинг майли қайси тарафга кўпроқ бўлса, ўша тарафга ҳукм қилғил.

Буни билғонингдин кейин, касаллик овқат била ки-фояланса, дори ва малҳам била тузаладиғон бўлса, маъжун¹ ишлатмагил ва дори беришга журъат қилмагил. Бемор тинчлик ва оромдин тузалса, қайт қилдиришга ортиқча ҳаракат қилмагил, агар иш ҳаддин ўтса, дори қилишга ва тинчлантиришга машғул бўлғил. Касални асло қўрқитмагил, касаллик ўтиб кетмасдин илгари даволагил. Қорин бандаси ва беканоат bemорга қаттиқ парҳез буормагилки, у қабул қилмайдур. Сен унинг еган таомини йўқ қилишга ҳаракат қил.

Тиббиётнинг энг яхши нарсаси дорини ва касални билишдур. Бу илм ҳақида кўп гапирдимки, баъзи кишилар узоқ сўзлашни яхши кўрурлар.

Бундин сўнг фойдали илм — илми нужумдурки, уни ўрганишга ҳаракат қил ва бу илм кўп фойдалидур.

ЎТТИЗ ТҮРТИНЧИ БОБ

НУЖУМ (ЮЛДУЗЛАР) ВА ҲАНДАСА (ГЕОМЕТРИЯ) ИЛМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар мунахжим² бўлмоқ истасанг, ҳаракат қилиб риёзиёт³ илми устида кўпроқ мashaқат чекғил, чунки илми аҳком⁴ яхши илмдур, уни батамом билиб бўлмайдур ва уни тўғри билғон, хато қилмағон одам йўқдур. Аммо, ҳар ҳолда, аҳком илмининг самараси бордур. Ҳаракат қил, токи унинг усулини яхши билғил, нужумларнинг тақвим⁵ муқаддимасини тўғри тузғил. Нужумларнинг толеини дуруст билғил. Агар нужум толеини яхши билсанг, башоратнинг асли ҳам тўғри келғусидур, тахминий толега эътимод қилмагил.

¹ **Маъжун** — дори, маъжун.

² **Мунахжим** — юлдузшунос, астроном.

³ **Риёзиёт** — математика.

⁴ **Аҳком** — ҳукмлар, қонунлар, фалсафа.

⁵ **Тақвим** — сайёralарнинг ҳол ва ҳаракатларини кўрсатувчи йиллик жадвал.

Намудорот¹ ҳисоби тўғри чиқғондин сўнг нужумлар ҳолатидин чиқорғон ҳукминг ҳам тўғри бўлғусидур.

Масалан, толе (юлдузнинг) чиқиши ва толе дараҷасидин, ой ва ойнинг бурж²ларидин ва нужумларнинг ойга қандай қилиб яқинлашувидин хабардор бўлғил. Яна шундай нужумлар ҳам борки, уларнинг чақнаб туришидин огоҳ бўлғил. Булар шундай нужумларки, улар худди оқ нарғис гулига ўхшайдур ва худди нарғис янглиф бўйсунғондек кўринурлар. Улар юксак мартаба, баҳт-саодат нишонлари била тўлғон — буларнинг ҳаммаси офтоб била намоён бўлур. Буларнинг ҳеч биридин ғоғил бўлмағил.

Сен башорат қилишга оид жадвални тузғон вақтингда нужумларнинг ҳолатини, шунингдек, намудоротни, ой ва унинг чамбар йўлини, хўжангга тегишли бўлғон ой чамбарининг белгисини, чамбар белгиси ва нужумлар ҳаракатини, қачонғача бу белгиларнинг ҳар бир чамбарда мавжуд бўлишини ва қай хилда бўлишини, хўжанинг хонадонида муҳтоҷликни ва бу муҳтоҷликдин кутулишни кўрсатувчи ой ва нужумларнинг силжишини, уларнинг намудорот даражалари устидин баланд кўтарилишини, ҳаракатсиз нужумларга ҳаракатли нужумларнинг яқинлашувини ёки даражага ва ҳаракат бўйича юлдузларнинг тутилишини, даражанинг заарали таъсирини, чақнаб турувчи даражани, яъни қуёш даражаларининг кўтарилиши, пасайишини билмасдин туриб жадвал тузмагил, яширип сирларни очмагил, буларнинг ҳеч бирини унутмагил.

Ўн икки белги ва даражалар, учбурчаклар, чегара, шакл, баландлик, фуруб³, фамхона, шодлик, оғат, авж ва энг паст (қуий) кабиларни билғонингдин кейин баҳт ва толедин хабар берувчи хилма-хил нужумларга, бу-

¹ **Намудорот** — гороскоп — ўрта аср мунажжимларининг юлдуз қарайдиган асблари.

² **Бурж** — қадимги астрономияда Күёшнинг йиллик доирасидаги ўн икки нуқта.

³ **Фуруб** — куннинг ботиши.

лутсиз осмонга қарагил, ой ва нужумларнинг ҳолига назар ташлағил, масалан, бахтли ва бахтсиз, эзгулик ва ёмонлик, интилиш, яқинлашиш ва тармоқланиш, нурдин узоқлашиш, яқинлашишдин узоқлашиш, яқинлашув ва итариб ташлаш, нур бериш, фикр бериш, куч бериш, табиий хоссани бериш, келишувнинг бузилиши, қаршилик, яратиш, қўшилиш, уларни зиёда қилиш, сайдера ҳаракатининг беш тури каби буларнинг ҳаммасидин огоҳ бўлғондин сўнг ҳукмлар тўғрисида сўзлағил, шунда сенинг ҳукминг тўғри бўлгай. Бу жадвалнинг ҳукми эътиимодли устодлар томонидин шундай меҳнат била юзага келмишки, булар ёзув била машхур бўлмиш эдилар. Унинг ўртасига қарағонлар, кенг жойнинг йифиндисини кўргонлар. Сен унинг тартиби ни яхшилаб ўйлаб кўргил, яъни бир хато рўй бермасун. Шунча эҳтиёт қилғонингдин кейин ҳам ҳар қандай ҳукм этсам, шундай бўлади, деб эътиимод қилмагил ва сўзга ишонмагил.

Яширин фикрларни сўрасалар, айтилиши мумкин бўлғон ҳамма масалани айтаверма, шунда ҳукмингнинг кўпи тўғри чиқиши керак.

Туғилишга келғонда, мен буни ўз устозимдин эшитғонманки, ҳақиқатда одамнинг туғилиши анодин туғилғон вақти бўлмайди. Эрнинг уруғи анонинг бачадонига тушади ва бачадон қабул қиласди. Буни аслий туғилиш дейилади, яхшилик ва ёмонлик у била боғланур. Бола анонинг бачадонидин тушғон соатидаги кўринишига буюк таҳвили кубаро¹ дерлар, таҳвилнинг йилдин йилга ўтишини ўрта таҳвил дерлар. Эркак уруғида нимаики кўринса, анонинг қорнига ҳам ўша ўтади.

Буюк таҳвили кубародаги тулуъни² ўтғон устодларнинг йўли бўйича баён қилғил, шундин кейин қандай ҳукм қилсанг, юқорида айтғонимдек қил. Агар вақт масаласини сўрасалар, аввал вақт намудоротига ва унинг

¹ Таҳвили кубаро — энг улуг нарсанинг бир ҳолдан бошқа бир ҳолга кўчиши, ўзгариши.

² Тулӯй — кўриниш, қўёш ёки ой.

соҳибига қарагил, ундин кейин ойга ва ойнинг буржига, унинг соҳибига ҳамда ойга яқинлашиб борадигон нужумга, ойга тескари бўлғон нужумга қарагил, буни ё тулуъда ёки тиккада топурсан. Агар тиккада бир нужумдин кўпроқ нужум кўрсанг, ким устун турғонлигин, кимнинг баландлигин ўшал нужумга қараб гапирғил, шунда сен тўғри гапирғон бўлгайсан.

Фасл. Мен аҳком шартларидан бир қанча сўзни баён қилдим. Энди, агар, эй фарзанд, муҳандис ва танобчи бўлсанг, ҳисобни яхши билғил. Зинҳор бир соатни ҳам ҳисобни такрорлашдин холи ўтказмагил, чунки ҳисоб шиддатли илмдур. Агар ҳар вақт ер ўлчасанг, бурчакларни аниқла, қовурғалари хилма-хил бўлғон шаклларни хор қилмагил, „буни ўлчайман, бошқаларни тахмин била биламан“ демагил, чунки ўлчафон вақтда кўп фарқлар вужудга келади. Бурчакларни яхши билишга ҳаракат қилғил, чунки менинг устодим ҳамма вақт менга: „Эй фалони, ҳисоблашда бурчаклардин ғоғил бўлмасликка ҳаракат қил, чунки қавссимон бурчаклари бўлғон кўпёкли шаклларни, ўтмас бурчакларни ўлчашда катта фарқ қилиб қолади“, — дер эрди.

Агар бир шакл сенга қийин бўлиб кўринса ва маълум бўлмаса, унинг ўлчовини тахмин била қилмагил. (Бундай шаклнинг) ҳаммасини мусаллас ёки мураббаъга бўлғил, чунки ҳар бир шаклни шундай қилса бўлади, шундин кейин ҳар бирини дуруст ўлчасанг, ҳисоб тўғри чиқади. Бу бобда айтмоқчи бўлғон сўзим кўпдур, аммо зарурларини айтдим.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ ШОИРЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар шоирлик қилмоқчи бўлсанг, ҳаракат қил, токи сўзинг осон ва фойдали бўлсун, ғомиз¹ ва мушкул сўздин парҳез қилғил ва ўзинг билиб, ўзгалир унинг шарҳига муҳтоҷ бўлғудек сўзни айтмагил,

¹ **Ғомиз** — тушунилмайдиган ва ноаниқ.

нединким, шеър айтғон киши халқ учун айтур ва ўзи учун айтмас. Бир хил вазн ва бир хил қоғияга қаноат құлмағил, санъатсиз ва тартибсиз шеър айтмағил. Шеърда зарб, яъни оҳанг, яхши садо, мунг бўлса ва шаклда алъал бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлур. Шоирларнинг расми одатига кўра уларнинг санъатлари-дин ғофил бўлмағил, чунончи, шоирларнинг зарур усуулари шулардин иборат: музавваж (бирлаштирувчи)¹, мужонис (ўхшаш), мушокил (шаклдош), мукаррар (такрор), мусаммат, муставий (тенг), мушобех (ўхшаш), музмар (яширин), мулаввян (бўялган), мувассал (уланган), муқаттаъ (кесик), мустазод (қарама-қарши), мустаор (кўчма маъноли), муздавваж (бирлашиш), мувозана (баробарлик), музмин (эскирган, ҳаракатдан қолган), мусажжаъ (қоғиядош), мувашшаҳ (зийнатланган, безалган), мавсул (қўшилган), мухаллаъ, мустаҳиёт (бўрттироқ), мустаҳил (мумкин эмас), зуқоғиятайн (кўш қоғияли), ражази мақлуб (ҳарбий мазмундаги шеърларни тантанавор ўқиш), мақлуб (тескари), мутобиқ (уйғун), муташобиҳ (ўхшатиш), мураддаф (радифли) ва буларга ўхшашлар.

Аммо сўзингнинг баланд² бўлишини истасанг, ўт, олов³ сўзларни ишлатмағил, лекин бошқача қилиб, яъни мумкин қадар сўзни истиорот шаклида ишлатғил ва кишилар тушуниши мумкин бўлғон тил била баён қилғил. Мадҳда истиоротни ишлатғил, агар ғазал ёзмок бўлсанг, осон ва равон ва латиф сўзлар била ёзғил ва машҳур қоғиялар била музайян қилғил, совуқ ва фарид вазнлар, қоғияларни қўлламағил, ошиқона, латиф сўзларни илкингдин бермағил ва яхши масалаларни ҳам унутмағил. Шундай ёзсанг, токи хос ва авом⁴га хуш кўриниб, шеъринг машҳур бўлғай.

Оғир вазн ва аruz била айтмағил, нединким, аruz ва оғир вазн совуқ (табиатли), латиф лафз ҳамда за-

¹ Қавс ичидаги таржималар нашрға тайёрлашда киритилди (У. Д.).

² Баланд — таъсирчан.

³ Ўт, олов — киноя, истеҳзоли.

⁴ Авом — умум, оддий кишилар.

риф маънидин ожиз бўлғон одамларга яхшидур. Агар бирон киши аruz вазнига талабгор бўлса, бу вазнда шеър ёзишинг мумкин. Аммо яхши шеърни шоирлик, алқоб¹ ва нақд илми била ўрганғил. Токи агар шоирларнинг орасида мунозара бўлса, ё сенинг била бир киши фикрини очиқдин-очиқ сўзласа, ёки сени синаб кўрса, ожиз бўлмагайсан. Арузнинг доираларини ва уларнинг номларини, доираларда пайдо бўладигон баҳрларнинг отларини билғил.

Ҳар сўзники шеърда айтмоқ бўлсанг, мадҳия, ғазал, ҳажв ёки марсия ёзмоқ бўлсанг, сўзни батамом ва муқаммал ишлат, ҳаргиз сўзни нотамом айтмағил. Насрда айтилғон сўзни назмда айтмағил, нединким, насррий сўз раият манзиласидандур, назм эса подшоҳ мартабасидандур. Агар бирор нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшоҳга ҳам лойиқ эрмасдур.

Ғазални гўзал ва равон айтғил, мадҳ айтишда қавий дил ва баланд ҳиммат бўлғил. Ҳар одамга лойиқ сўзни ва ҳар кишининг қадрига мувофиқ шеърни билиб ёзғил. Ҳар одамда диловарлик² бўлмаса, уни шижаот ва баҳодирлик била тавсиф этмағил ва агар ҳар одамки белига ҳаргиз пичноқ осмағон бўлса, унга шамшир била шерни ўлдиурсан, найза била Бесутун тогин гардун³-дин ошиурсан, ўқни мўр⁴ кўзидин ўткаурсан, демагил. Ҳар одамки эшакка минмәғон бўлса, унга сен Дулдулни, Буроқ⁵ни ва Раҳш⁶ни яхши сурарсан, демагил ва ҳар кишига муносиб сўзни айтғил. Аммо шоирга мамдуҳ⁷нинг табиатидин огоҳ бўлмоқ ва унга қандай сўз хуш келишин билмоқ вожибдур. Унинг хоҳишига

¹ Алқоб — лақаблар, номлар.

² Диловарлик — қаҳрамонлик.

³ Гардун — фалак, осмон.

⁴ Мўр — чумоли.

⁵ Буроқ — диний ривоятларга кўра Мұхаммад пайғамбар „Меърож“ кечаси кўкка миниб чиққан учар от.

⁶ Раҳш — жуда югурик от.

⁷ Мамдуҳ — мақталаётган киши.

лойиқ мадҳ қилғил. Шундин сўнг унинг инъомидин қанча миқдор дилхоҳинг бўлса, шунча кўз тутғил ва ҳимматингни паст тутмағил, ҳар қиссада ўзингни бандада ва ходим деб кўп айтмағил, агар мадҳ қилғон кишинг шул сўзга лойиқ бўлса, айтғил. Ҳажв қилмоқни одат қилмағилки, ёмон бўлур. Гарчи шеърда муболага ва дуруғни яхши дерлар, лекин ундан оширмағил, дўстларнинг, муҳташамларнинг баланд мартабали эканини айтмоқни вожиб билғил. Аммо фазал ва марсияни бир тариқда, ҳажв ва мадҳни бир услубда ёзмағил. Ҳар вақт бир кишини мадҳ ва ситоийиш¹ қилсанг, мадҳнинг зидди ҳажв бўлур. Фазал ва марсияда ҳам шундоқдир.

Ҳар на ёзмоқ бўлсанг, ўз таъбинг била ёзғил ва ўзгаларнинг сўзини такрор қилмағил. Агар шундоқ қилмасанг, ундин кейин табиатинг очилмағай, шеър майдони сен учун кенг бўлмағай ва шеър ёзишда аввалги аҳволингда қолурсан.

Таъбинг очилиб, шоирликка қодир ва моҳир бўлғонингдин сўнг агар бир ердин бирон гаройиб маънили сўз эшиксанг ва ул сўз сенга хуш келса, уни олиб бошқа бир ерда истеъмол этмак тиласанг (ул сўзни истеъмол қилдим деб) мукобара² қилмағил, яъни баланд парвоз гапни истеъмол этмағил. Агар одамларнинг сўзи ўзини мадҳ қилиш билан боғланса, сен уларнинг мақташларига қарши ул сўзни ҳажвда келтирғил. Агар у фазалда бўлса, сен марсияда келтирғил, токи киши бу сўзларнинг қайси ердин олинғонин билмай қолсин.

Агар мақтаниш, мамдуҳ талаб бўлсанг ва бозор ишин қилсанг, мудбиррўй³ ва палид жома⁴ бўлмағил. Ҳамиша тоза рўй⁵ ва хандон бўлғил. Нодир ҳикоятларни ва кулгили сўзларни эсда сақлағил, чунки мамдуҳнинг олдида шоирнинг бундин бошқа чораси йўқдир.

¹ Ситоийиш — мақташ.

² Мукобара — кибрланиш.

³ Мудбиррўй — толесиз.

⁴ Палид жома — ифлос, кир кийим.

⁵ Тоза рўй — очиқ чехрали.

ҮТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

ХОФИЗ ВА СОЗАНДАЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар ҳофиз бўлсанг, хушфеъл, қувноқ бўл, ҳамиша пок, мутайяб¹ ва хуш забон бўлғил ва ўз ишингга машғул бўлғил, ярамас хулқ, қўпол башара бўлмағил. Ҳамма вақт оғир йўл²ларни чертмагил, чунки барча машқ ва оҳангни бир хилда чертиш шарт эрмасдур, нединким, одамларнинг барчаси бир хилда бўлғон эрмаслар, таъблари ҳам бир-бирига мувофиқ эрмас, яъни халқ мухталиф³дурлар. Шул важдин бу фаннинг устодлари санъатга шундоғ тартиб бермишларки, аввал подшоҳлар мажлиси учун хисравона дostonлар тузмишлар, ундин сўнг вазнсиз бир оғир йўл тузмишларки, уни икки суруд⁴ била айтса бўлур ва унга оғир йўл деб от қўймишлар. Бу йўл қариларнинг ва хирадмандларнинг таъбига мос келмуш эрди ва бул йўлни мазкур қавм учун туздилар. Ундин сўнг эрса кўрдиларки, халқнинг барчаси қарилар ва хирадмандлар эрмасдурлар. Шундин кейин ложарам йигитлар учун бир йўл тузатдилар. Ундин кейин енгилроқ вазнлик шеърлар учун енгил йўллар тузиб, уларга хафиғ⁵ деб от қўйдилар, оғир йўлдан сўнг бу хафиғ йўлни чертдилар. Мутриблар⁶ қарилар ҳам, йигитлар ҳам ундан баҳраманд бўлсинлар, дедилар. Ундин кейин ёш ўғлонлар ва латиф⁷ татъб одамларнинг баъзилари бебаҳра қолдилар. Мазкур қавм учун тарона айтмоқни пайдо қилдилар, токи мазкур қавм ҳам баҳра ва роҳат топғайлар, чунки барча вазнларнинг орасида таронадин латифроқ вазн йўқдур. Демак, буларнинг барчасини бирдек қилиб чертмагил ва бир хилда куйламагил, менинг баён қил-

¹ Мутайяб — хушрой.

² Йўл — мақом, оҳанг.

³ Мухталиф — ҳар хил.

⁴ Суруд — ашупла, қўшиқ.

⁵ Хафиғ — вазни енгил.

⁶ Мутриб — созанда.

⁷ Латиф — юмшоқ, мулойим, гўзал.

ғонимдек чертиб айтғил. Бас, барча улус сенинг созингдин, овозингдин баҳраманд бўлсин.

Бир мажлисда ўлтурсанг, мажлис аҳлига қарагил, агар эшитгувчи қизил юзлик ва мош-биринч¹ соқоллик бўлса, пайвас² зер³ тор била чертғил: агар сариқ юзлик бўлса, бўш тор била чертғил; агар қора юзлик, наҳиф⁴ ва савдои бўлса, кўпроқ уч тор била чертғил агар оқ семиз ва мартуб⁵ бўлса, кўпроқ бам⁶ била чертғил, нединким, бу рудни⁷ одамнинг тўрт таъби учун муҳайё қилмишлар. Бу айтғонларимда мутриблиқ, яъни шеър айтмоқ шарти ва расми йўқдур. Ҳофизлик қилсанг, шеър ёзмоқни ҳам билсанг, ўз шеърингни айтмоққа ҳарис⁸ бўлмағил, нединким, сенинг шеъринг ўзингта хуш келса ҳам, бошқага хуш келмаслиги мумкин, чунки ҳофизлар халқ шеърининг ровийси^{42*}дур, ўз шеърининг ровийси эмас.

Агар сени бир мажлисга олиб борсалар, унда икки киши нард ўйнаб ўтиргон бўлса, гарчи сен нарdbоз бўлсанг ҳам, ҳофизликни тарқ этиб, уларнинг таълим ва томошасига машғул бўлма, чунки сени ҳофизлик учун келтирмишлар, нарdbозлик учун келтирғон эмаслар.

Ҳар сурудни ўрғонсанг, вазндин ғофил бўлмағил, вазнсиз тарона айтмағил ва фазал ёзмағил. Куйлар вақтингда сурудинг бошқа жойдин, созинг бошқа жойдин бўлмасин. Агар бир кишига ошиқ бўлсанг, бутун куни бошидин охиригача ўзингга хуш келғон фазални айтмоқ била ўткармағил, (бундай фазал) ўзингга хуш келса ҳам, ўзгаларга хуш келмағусидур. Ҳар сурудни бошқа бир маънида айтғил.

¹ **Мош-биринч** — мошгуруч.

² **Пайвас** — тулаш, доимий, узлуксиз.

³ **Зер** — мусиқийда энг ингичка ва нозик овоз.

⁴ **Наҳиф** — озгин.

⁵ **Мартуб** — рутубатли, ҳўл, нам.

⁶ **Бам** — мусиқадаги баланд тон.

⁷ **Руд** — мусиқа асбоби.

⁸ **Ҳарис** — берилиб кетмоқ, ҳирс қўймоқ.

Шеър ва газални кўп ёд билғил ва ҳар турли шеър ёзишни ўзингга лозим билғил. Ҳар вақтнинг ўзига муносиб газалларни ўқифил: баҳорда хазонга муносиб, хазонда баҳорга муносиб, қишида ёзга муносиб ва ёзда қишига муносиб газалларни ўқимагил.

Агар назирсиз¹ устод бўлсанг ҳам мажлис ичидаги ҳариф²ларга қарагил, агар мусиқийдан завқ олфувчи қарилар ва хос одамлар бўлса, мутриблик қил, яхши йўлларни ва наволарни чертгил. Қарилик ва дунёнинг мазаммати³дин кўпроқ суруд айтгил. Агар мажлис аҳли ёш йигитлар бўлса, енгил йўлларни кўпроқ чертгил ва осон суруд айтгил. Агар мажлис аҳли сипоҳий ва баҳодирлар бўлса, уруш қилмоққа, қаҳрамонликка ва иёрлик қилмоққа оид маҳсус шеърларни ўқифил. Бундай вақтда улуф йўллардин — ироқ, наво, фарёд ва буларга ўҳшашларни чертаман деб мажлисни совутмагил. Яна диққат қилиб қарагилки, мазкур базмда ҳар киши қайси йўлни яхши кўради, шу кишига коса етғон чоқда уни айтгил. Ундай вақтда ул одамлардин бирор нарса умид қилсанг, шуни топасан, нединким, ҳофизлик яхши хунардирки, эшитғон одамларнинг кўнглини олурсан.

Ҳар мажлисдаки бўлсанг, бодани ва набизни оз ичфил, чунки сен танга олишинг лозим. Тангадин эса қанча берсалар, рози бўлғил. Ҳаргиз умматларга⁴ истиза⁵ қилмагил ва ишрат аҳли маст бўлғон пайтда сен ўз дўйстларинг била сўзлашмакка машғул бўлғил, нединким, танга бу ишдин ҳосил бўлур.

Ҳофиз бўлсанг арбада⁶ қилғувчи бўлмагил, токи арбада сабабидин ҳофизлик тангаси қўлингдин кетмасин ва бошинг ёрилиб, тўнинг йиртилиб, танбууринг синиб, уйингта қайтиб бормагил, нединким, ҳофиз-

¹ Назирсиз — беназир, мислсиз.

² Ҳариф — улфат.

³ Мазаммат — ёмонлик, хўрлик, тубанлик.

⁴ Уммат — бир тилда сўзлашувчи инсонлар.

⁵ Истиза — жанжал, кураш.

⁶ Арбада — тўполнон, қий-чув.

лар мастларнинг муздури¹ бўлурлар. Арбада ва густохлик² қилғон муздурга музд бермаслар.

Агар мажлисда бир одам сени мақтаса, таъриф қиласа, сен унга меҳрибонлик кўргазғил ва у қайси сурудни хоҳласа шуни айтғил, токи ўзгалар ҳам сени таъриф қилсунлар, маст бўлғонларидин сўнг ул таърифга лойиқ танга берсунлар. Агар мастлар бир йўла суруд айт десалар, уни айтмоқ сенга малол келмасин, ҳар на буюрсалар, шуни чERTҒИЛ ва шуни айтғил, нединким, мутибларнинг улуг ҳунари мастларнинг ишига сабр қилмоқдур. Агар сабр қилмасалар, муздурлик инъомидин маҳрум бўлурлар. Яна дебдурларки, ҳофиз кўр, кар ва соқов бўлмоғи керакдир. Агар ҳофиз бир мажлисга борса, унда кўрғон ва эшитғон нарсаларни ўзга жойга бориб айтмасун. Бундай мутириб ҳамиша азиз ва аржу-манд бўлур.

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ ПОДШОҲГА ХИЗМАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, иттифоқо, подшоҳ хизматига ўтиб, хослар жумласига қўшилсанг, подшоҳ ҳар қанча сени ўзига яқин тутса ҳам, унга фарра³ бўлмағилким, унинг яқинлигидин узоқлигини яхши кўргил. Аммо ҳар турли хизматдин қочмагил, нединким, подшоҳга яқин бўлишнинг охири узоқликдур. Агар подшоҳ сени ҳар қанча имн⁴ қиласа, сен ундин ноимроқ бўлғил ва ўз ҳаддингдин асло ошмагил, нединким, сенинг семиромоғинг унинг қурби⁵ била ва ўлиминг ҳам унинг тифи била бўлғусидур. Ҳар қанча азиз бўлсанг ҳам, ўз ҳаддингни билмақдин ғофил бўлмағил. Подшоҳнинг муородидин ўзга сўзни айтмағил, ҳар бир сўз устида у била мунозара қилмағил, нединким, ҳар одам подшоҳ била

¹ Муздур — ёлланиб ишловчи, мардикор.

² Густоҳ — андишасиз, тортиңмайдиган.

³ Фарра — мағурланиш.

⁴ Имн — омон, хавфсиз.

⁵ Қурб — яқинлик.

мунозара қылса, ажалидин бурунроқ ўлғусидур. Ўткир тифнинг дамига мушт урмоқ ниҳоятда аҳмоқликдур.

Подшоҳга яхшилик қилмоқнинг йўлини тузғил, токи ул ҳам сенга яхшилик қилғай. Агар подшоҳга ёмонликни ўргатсанг, у ёмонликни олдин ўзингга қилур.

Ҳикоят. Дебурларки, амир Фазлун Биссувор ибн Ҳомоннинг^{43*} Ганжада подшоҳлик қилғон замонида Дайламий халқининг улуғларидин бир муҳташам одам унинг муқарраби¹ ва мушовари² эрди. Ул ҳамиша подшоҳга ёмонлик ўргатур эрди. Мамлакатнинг муҳташам³ одамларидин ҳар ким бир гуноҳ қылса, уни банд қилиб, зинданга солур эрди. Подшоҳга дер эрдиким: „Озод одамга озор бермағил ва озор берғондин сўнг уни ўлдирғил“. Мана шул дайламийликнинг машварати⁴ била қўп одам подшоҳнинг қўлида ҳалок бўлди.

Иттифоқо, бир кун шу дайламийлик кенгашдор бир гуноҳ иш қилди. Подшоҳ буюрди, уни банд этиб, зинданга солдилар. Дайламийлик подшоҳнинг олдига киши юбориб дедиким: „Мен минг тилло берурман, мени подшоҳ ўлдирмасун“. Подшоҳ деди: „Мен сенинг ўзингдин ўрганмиш эрдим, сен ўзинг озодга озор бермағил ва агар озор берсанг ўлдирғил, деб ўргатар эрдинг“. Дайламийлик ёмонлик ўргатмоқнинг шумлиғидин ўз жонидин айрилди.

Эй фарзанд, барча орзуларнинг охирини нуқсон билғил, давлатга фарра бўлмағил. Подшоҳнинг хизматида ҳурматли бўлғил, нединким, неъмат ҳашаматидин сўнг зиёдароқ бўлур, подшоҳ хизматининг иззати тавонгарликдин зиёдадур. Агар подшоҳнинг амалида ҳар қанча семирсанг ҳам ўзингни ориқ кўргизғил, токи имн бўлгайсан. Кўргилки, ориқ қўй ўлимдин имн бўлур.

Дирам учун подшоҳнинг хизматин тарқ этмағил. Нединким, дирам гулдек хушранг, хушбўй, машхур ва азиздур ва лекин умри гулнинг умридек бебақодир ва яроқсиздур. Подшоҳнинг хизматида ҳар қанча ди-

¹ **Муқарраб** — яқин дўст.

² **Мушовари** — маслаҳатгўй.

³ **Муҳташам** — ҳашаматли.

⁴ **Машварат** — кенгаш.

рамни кўп жам этсанг, унинг бақоси йўқдур. Подшоҳнинг хизмати дирам судининг сармоясидур¹. Бас, судтилаб сармояни қўлдин бермағил, нединким, сармоя ўз жойида турса, ҳамиша суд умиди бордур. Аммо сармоя қўлдин кетса, суд умиди йўқолур.

Ҳар одам дирамни ўзидин азизроқ тутса, азизликдин хорлиқларга тушгусидур. Азиз одамнинг мол жамига рағбат этгони ўзин ҳалок қилғонидур.

Молни ўлчов ва андаза била жам этғил ва ўзга халққа ҳам ундин насиб берғил, токи халойиқнинг тили сенинг мазамматинг била боғлиқ бўлғай. Подшоҳнинг хизматида улуғ мартаба топғондин сўнг ҳаргиз подшоҳга хиёнат қўлмағил. Агар хиёнат қўлсанг, ул мартабадин тушғонингдур ва хорлик домига етишғонингдур, нединким, подшоҳ бир кичик кишини улуғ қўлса ва у бунинг эвазига хиёнат кўргузса, бу иш ул кишининг иззат ва улуғликдин маҳрум бўлмоғига сабабчидур, нединким, агар у кишига меҳнат ва хорлик етишмаса эрди, ўз валинеъмати баробаринда яхшилик қилғон кишига ёмонлик қилмас эрди.

Ҳикоят. Амир Фазлун Биссувор бир кун ўзининг ҳожиби Абу Асирни Бурдаъ вилоятига сипаҳсоларликка юбормоқчи бўлди. Абу Асир ҳожиб деди: „То қиши фасли бўлмағунча бормасман, нединким, Бурдаънинг обу ҳавоси ниҳоятда ёмондур“. Унга амир Фазлун деди: „Бундоқ эътиқод яхши эрмас, нединким, ҳеч киши ҳаргиз беажал ўлмағусидур“. Ҳожиб деди: „Айтғонинг дурустдур, лекин то кишининг ажали етмаса, Бурдаъга бормағусидур“.

Эй фарзанд, дўст ва душман ишидин ғоғил бўлмалики, сенинг нафинг дўстга ва зааринг душманга етсин. Улуғликка муносиблик улдурки, дўстга яхшилик, душманга ёмонлик била жазо еткургайсан.

Давлатга, неъматга молик бўлғонингдин сўнг халойиққа наф еткурғил, саховатни халқдин дариф қилмағил. Давлати камолга етғон одамнинг хизматига бормағил, чунки камолга етиш — залолат²га яқиндор.

¹ Сармоя — давлат, бойлик, асос, дастмоя.

² Залолат — ҳақирилик, гумроҳлик, пастлик.

Қарифон давлатманднинг атрофига яқин бормагил, чунки қарининг умри узоқ бўлса ҳам, халойиқ уни йигитларга қарафонда ўлимга яқинроқ тутарлар. Агар подшоҳнинг хизматида ҳамиша барқарор бўлмоқ тиласанг, Расул алайҳиссаломнинг катта амакиси ҳазрати Аббос ўз ўғли Абдуллоҳга айтғондек бўлғил. Ул ўз ўғлига деди: „Эй фарзанд, билғилким, бу киши, яъни Умар сенга эътимод қилди ва барча халқдин илгари тутди. Энди, агар (сенга) душман голиб бўлмасин десанг, беш хислатни маҳкам тутғил, шунда сен ҳамиша имн бўлгайсан. Биринчиси шуки, ҳаргиз ёлғон сўзламагил, иккинчиси, подшоҳ олдида ҳеч кишининг айбин айтмагил, учинчиси, подшоҳга ҳеч важҳ била хиёнат қилмагил, тўртингчиси, подшоҳнинг фармонига хилоф иш қилмагил, бешинчиси, подшоҳнинг сири, ҳасрати, кучсизлигини ҳеч бир одамга айтмагил, нединким, киши бу беш хислат била ўз мақсадига етса бўлур“.

Подшоҳнинг хизматида нуқсон қилмагил. Агар багогоҳ нуқсон қилсанг, ўзингни нодонликка солғил ва ул нуқсонни билмағондек кўргизғил, токи сенинг қасд била қилғонингни подшоҳ билмасин ва билмағонингга ишонсин.

Ҳамиша хизматга машғул бўлғил. Агар буюрмаса ҳам ўзгалар қилмоқчи бўлғон хизматни сен қилишни тилагил ва бажарғил. Ҳамиша хизматда ҳозир бўлғил, сени ҳар вақт сўраб қолсалар (тезда) топсунлар, нединким, подшоҳлар ҳамма вақт хизматкорларини имтиҳон қилурлар ва сени ҳамиша муқим кўрсалар, улуф ва нофеъ¹ ишларни сенга эътимод қилиб буюрурлар, токи кичиклик ранижин чекмагунча улуғлик роҳатига ета олмагайсан.

Ҳамиша подшоҳнинг ғазабидин қўрқғил. Икки нарсани ҳаргиз хор ва саҳл² тутмагил: бири подшоҳнинг қаҳри, яна бири донишманднинг панди. Ҳар одамки, бу икки нарсани саҳл ва хор тутса, ўзи хор бўлур ва агар сен бу даражадин илгари ўтиб, подшоҳ надим³-ликларига восил бўлсанг, надимлик шартларини билмогинг керакдур.

¹ Нофеъ — фойдали.

² Саҳл — енгил, қулай.

³ Надим — яқин дўст, маҳрам, хизматкор.

ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ
ПОДШОҲГА НАДИМЛИК ҚИЛМОҚ
ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сени подшоҳ ўз надимлиғига талаб қилса ва сенда надимлик хислатлари бўлмаса, қабул қилмагил, нединким, ҳар киши подшоҳнинг надимлигини қабул қилса, ул дастлаб ўзида надимликка қанчалик хислати борлигини аниқламоги лозим. Чунки подшоҳ хизматида жулус¹ рухсатин топғондин сўнг аввал беш сезгиси ҳиссиёти унинг фармонида бўлиши керакдур ва яна одамларга жирканч кўрингудай бадрўй бўлмаслиги керак, токи бу кўринишдин подшоҳга маалол етмасин ва яна форсий, арабий тил била иншо ёза билсин, токи агар бир вақт подшоҳ иншога ҳожатманд бўлса, надим шу ишни биткара олсин. Яна керакдурким, надим шоирликни ҳам билсин ва форсий, арабий байтларни кўп ёд ўқисин, токи бир вақт подшоҳга шоир керак бўлса, бошқа жойларга киши юбориб шоир талаб қилиб юрмасин, шоирлик хизматини ўша надимнинг ўзи бажарсин. Бундин бошқа, надим илми тиб ва илми нужумни ҳам билсин, токи табиб ва мунахжим керак бўлса, сен бу бобда ҳам билғонингни баён қилгайсан, бу била надимлик шартин бажо келтиурсан. Подшоҳ эрса сенинг ҳамма илмдин хабардор эканингта эътиимод қилғай ва хизматинг маъқул бўлғай. Яна созандалиқдин ҳам хабардор бўлғайсан, токи подшоҳ бир хилват қилса, мутриб бундай хилватга кира олмаса, сен соз чертиб вақтини хуш қилгайсан, шу муносабат била подшоҳ сенга муҳаббат пайдо қилғай. Яна керакдурким, муҳоки муҳоко² бўлғайсан. Яна кўп кулгили ҳикояларни, ажойиб сўзларни, нодир қиссаларни ёд билғайсан, нединким, ҳикоят билмағон надим ноком³ бўлур. Яна керакдурким, нардбозликни ва шатранжбозликни ҳам билғайсан, лекин қиморбоз бўлмағайсан. Яна Куръон,

¹ Жулус — мажлис.

² Муҳоки муҳоко — бир-бири билан сўзлашиш.

³ Ноком — истагига етмаган.

тафсир илмидин хабардор бўлгайсан ва ҳадис, шариат илмининг ҳар туридин зуфунун¹ бўлгайсан. Агар подшоҳнинг мажлисида бу илмлар ҳақида орага сўз тушса, сен жавоб бергайсан, шунда қози, муфтиларни талаб қилишга ҳожат бўлмағай.

Яна ўтган подшоҳларнинг қиссаларини кўп ўқифон бўлишинг лозим. Сен барча подшоҳларнинг хислатларини ўз подшоҳнинг олдида сўзлаб бергайсан, токи шу сўзларинг подшоҳнинг кўнглига таъсир этғай.

Ҳар сўзнинг истеъмол вақтини билгайсан, вақтга номуносиб сўз айтмағайсан. Мардона ва баҳодир бўлгайсан, нединким, подшоҳ ҳамиша ҳам ишрат ва томошага машғул бўлғусидур. Баъзи вақт подшоҳ муҳораба² ишига машғул кўргизгусидур. Бундай вақтда баҳодирлик кўргизғил, токи агар ўлсанг, яхши от била ўлгайсан ва сенинг қабила, фарзандларингнинг ҳақини тўлаб туриш подшоҳга вожиб бўлғай. Агар ўлмай қутулсанг ишинг улуғ бўлгай ва подшоҳга мұтамад³, мўътабар бўлурсан. Бу айтилғонларнинг ҳаммаси сенда бўлса, шундин кейин подшоҳнинг надимлиғига лойиқ бўлгайсан.

Агар мақсаднинг нон емоқ, шарбат ичмоқ, ҳазил айтмоқ бўлса, бу надимлик эмасдур, балки насимлик⁴ дур.

Надимликнинг барча тадбирин билгил, токи хизматинг бекор кетмағай. Мажлисида подшоҳнинг ҳолидин ҳаргиз ғофил бўлмағил ва подшоҳнинг гуломларига қарамағил. Соқий сенга коса берса, олғил, аммо унга назар қилмағил ва ўзингни сақлағил, токи подшоҳ сени унга мойил кўрмасин ва қози Абдумалик Ақайрийнинг бўйнига тушғон иш сенинг бўйнингга ҳам тушмасин.

Ҳикоят. Эшитдимки, халифа Маъмун қози Абдумалик Ақайрийни^{44*} ўзига надим қилди. Қози набизни кўп ичар эрди, шунинг учун подшоҳ уни қозилиқдин маҳрум этғонди. Бир куни мажлисида бир гулом соқий

¹ Зуфунун — билимли, донишманд.

² Муҳораба — уруш, жанг.

³ Мұтамад — ишончга сазовор.

⁴ Насимлик — разиллик.

бўлди ва ул қозига набиз берди. Қози набизни олур вақтида гуломга қараб бир кўзи била унга ишорат қилди, бир кўзини юмди. Унга Маъмун халифанинг кўзи тушди. Қози халифанинг кўргонин билиб қолди. Қози гуломга қилғон ишоратини халифадин яширмоқ учун бир кўзини ишорат қилғондек юмуқ тутди. Халифа бир соатдин кейин қасд била: „Эй қози, кўзингга нима тушди?“ — деб сўради. Қози деди: „Эй халифа, билмадим, ушбу соат кўзим юмуди“. Шундин кейин қози ҳам хоҳ йўлда кетаётғон бўлсин, хоҳ уйга кетаётғон бўлсин, одамлар била кетаётғон вақтда ҳам, якка ўзи бўлғон вақтда ҳам, ҳатто зиёфатга кетаётғон вақтда ҳам асло кўзини очмади, токи халифанинг кўнгли шубҳадин холи бўлмагунча.

Демак, ҳар киши подшоҳга надим бўлмоқ тиласа, келажакни кўргувчи, ақлли ва огоҳ бўлиши лозим. Шунда подшоҳ хизматида кўп вақт яхши от била умр кечиргай ва ишни охирига етказгай.

ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ ДАБИРЛИК ВА КОТИБЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар дабир¹ ва котиб бўлсанг, ёзма нутқни яхши эгаллағил, хатни яхши билғил ва кўп ёзмоқни одат қилғил, токи яхшироқ моҳир бўлгайсан.

Ҳикоят. Ундоқ эшишиб эдимки, ҳожиб Исмоил^{45*} шанба куни девонхонада^{46*} ўтириб, бир нарса ёзар эди. Котибларга қараб деди: „Ҳар шанба куни ўзимнинг котиблигимда нуқсон кўраман, бунинг сабаби шу жиҳатданки, мен ҳар жума куни девонхонага келмайман ва ҳеч нарса ёзмайман. Бир кун то пешингача хат ёзиши тарқ этғонимнинг нуқсони менга таъсир қилур ва хатимда нуқсон кўурман“.

Бас, эй фарзанд, ҳамиша хат ёзишга машгул бўлғил, номада кўп арз ёзишни одат қилғил ва номани истиоралар, ибратли ҳикоялар, масаллар, шеърлар, иб-

¹ Дабир — иш юритувчи.

ратли фикрлар била бойитғил. Агар ёзув форсча бўлса, бу сўзларни форс тили била ёзиб ўтирмағил, чунки бундай сўзларни халқ тушунмайдур, у яхши эмас, хусусан, қадимғи форс дарий тилини кўп халқ тушунмайди, шунинг учун дарий тил била ёзилмағон маъқул.

Араб ёзувидағи қофия — бир санъаттур, у ёқимли эштилур, аммо форс тилидағи қофия ёқимсиз эштилади. Энг яххиси форсча қофияни татбиқ этмаслик керак. Аммо сенинг ўзинг қадимғи дарий тилида гапирмаслиғинг керак, энг юксак услугуб била, нозик ва қисқа сўз била гапирғил.

Номада сажънинг ўзи бир ҳунардур, лекин сажъ форсча номада нохуш кўринур. Ҳар сўзниким ёзсанг ширин, мустаар¹ ва мухтасар² ёзғил. Котибга соҳиби идрок бўлмоқ ва котиблик сирларин яхши билмоқ, рамзли сўзларни англамоқ лозимдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитғонманки, эй фарзанд, сенинг бобонг султон Фазнавий (Маҳмуд) Бағдод халифаси Алқодир биллоҳга^{47*} нома ёзиб юборди ва дедиким: „Мовароуннаҳрни менга берғил, йўқ эрса қилич била олурман ва раият³ менга мутиъ бўладилар. Агар сен Мовароуннаҳр тасарруфининг ёрлигини юборсанг, мен у ёрлиқни халойикқа кўргузарман, токи сенинг фармонинг била раият менга мутиъ бўлғайлар“.

Алқодир биллоҳ элчи юбориб деди: „Оlamda менга Мовароуннаҳр раоёсидин⁴ мутиъроқ қавм йўқдур, ҳаргиз бермасман. Агар сен мендин фармон етмай туриб уларга қасд қилсанг, барча оламни сенга душман қилурман“.

Султон Маҳмуд бу сўздин танг бўлиб, халифанинг элчисига қараб: „Менинг ҳақимда бу сўз муносиб эмас эрди. Энди Қодирга айтғил, мен икки минг фил била бориб, халифани филларнинг оёғи остида вайрон қилурман ва Бағдод тупроғини филларга юклаб, Фазнинга

¹ **Мустаар** — ўзлаштирилган.

² **Мухтасар** — қисқача.

³ **Раият** — бир ҳукмдорга тобе халқ.

⁴ **Раоё** — тобе халқлар.

олиб келурман ва филларни восита қилиб, катта таҳдид¹, тахвиф² кўргузурман“.

Халифанинг элчиси қайтиб келиб, халифага мазкур хабарни еткурди. Халифа бунинг жавобини элчига топшириб юборди ва элчи султон Маҳмуднинг вилоятiga етди. Султон Маҳмуд таҳт устида ўтириб эрди. Ҳожиблар³, муқарраб⁴лар, амирлар, сипоҳийлар атрофида саф тортиб турардилар ва маст филларни келтириб, улуғ ҳайбат била кўчаларда қатор қилиб қўймиш эрдилар. Шундин кейин элчини кўринишга келтирдилар. Элчи номани султон олдига қўйиб деди: „Амиралмўминин юборғон номасин ўқидим, унга лойиқ жавоб ёзиб юбордим“, — деб мени сизга йўлламиш“. Хўжа Абу Наср Мешкон^{48*} султоннинг муншийси эди. У номани олиб очиб ўқиди. Номанинг бошида „Бисмиллаҳир роҳманир раҳим“ деб ёзилғон эрди. Ундин кейинги сатрда „алиф, лом, мим“, „ва раббил оламин...“ деб ёзилғон эрди, бошқа бирорта сўз ёзилмағон эрди.

Султон Маҳмуд ҳамма котиблар била ўйлашиб кўриб „Бу қандай сўздур, — деб Куръондаги ҳар байтники алиф, лом, мим бўлса ўқиб, тафсир қилди. Ҳеч бири унинг сўзига жавоб эмас эрди. Ниҳоят, Абу Бакр Қаҳновоний^{49*} (у ўтиргонича йўқ эрди, аёқ устида турғон ёш йигит эрди) шундай деди: „Эй худованд, халифа сизга алиф, лом, мимни ёзиб юборгани йўқдур. Сиз уни фил била кўрқитиб ва хавф бериб нома юбормиш эрдингиз ва Бағдоднинг тупроғини филларга юклаб Фазнинга келтурурмиз, деб эрдингиз. Шу жиҳатдин халифа: „Худо филбонларинг бошига не кўйларни солғонин наҳотки тушумамишсан?“ — деб ёзмишдур. Сизнинг фил юришингизга жавоб ушбуудур“.

Султон Маҳмуд бағоят диёнатлиғ одам эрди. Бу сўзни эшитгач, ҳайратда қолиб, кўп вақтга қадар ҳуши қочди ва йиглаб зорлиқлар қилиб, халифадин узр ти-

¹ Тахдид — дўқ қилиш.

² Тахвиф — кўрқитиш.

³ Ҳожиб — дарвозабон.

⁴ Муқарраб — яқин дўст.

лаб, унга мактуб йўллади. Абу Бакр Қаҳнонийга хильат бериб, тарбият қилди ва надимларнинг орасидин ўрин берди. Кўрмасмусан, Қаҳноний бир сўзнинг сабаби била шунингдек улуф даражага етди.

Ҳикоят. Эшитибманким, Сосонийларнинг салтанати замонида Абу Али Самжур^{50*} дегон шахс Нишопурда ҳоким эрди. Айтур эдиким, мен Хурносон амирининг сипоҳсолари дурман, лекин амирнинг даргоҳига бормас эрди. Бу замон Сосонийлар давлати замонининг охири эрди. Уларнинг Абу Алини зўр била қўлга киргизгудек қуввати йўқ эрди. Абу Али уларнинг отига хутба ва сикка ўқиб, ақча чиқаради ва бир оз ҳадя юборарди. Улар Абу Алидин ложарм рози бўлардилар. Ўша замонда Абдужаббор Хўжоний дегон бир одам бор эрди. У одам Хўжонда хатиб эрди. Ул фикҳ¹ ва одоб илмини яхши билур, эс-хушлик ва доно котиб эрди. Абу Али уни Хўжондин чақириб келтириб, ўзига котиб қилиб олди ва баланд мартабага кўтарди. Абу Али ундин бемашварат ҳеч иш қилмас эрди, нединким, ул бағоят кифоятлиф² одам эрди.

Аҳмад Рофеъ Хурносон амирининг котиби эрди, кўп фозил ва муҳташам одам эрди. Мовароуннаҳрнинг жами иши унинг қалами остида эрди. Ул Абдужаббор Хўжоний била қаттиқ дўст эрди. Хусусан, фазли илм муносабатидин бир-бирига дўстлик қилур эрдилар. Бир кун Хурносон амирининг вазири амирга деди: „Агар Абдужаббор Хўжоний Абу Алини осонлик била қўлга киргизса бўлур эрди, нединким, Абдужабборнинг тадбiri била Абу Али шундоқ густоҳлиқларга иқдом³ кўргузадур. Абу Алига шундоқ нома ёзмоқ қеракдурки, агар сен менга чокарлик⁴ қилиб, итоатимда бўлсанг, ушбу нома етишгач, Абдужабборнинг бошини кесиб, тўрвага солиб, боргон қосид⁵га топшириб, даргоҳга юборғил.

¹ Фикҳ — диний илм.

² Кифоятлиф — етук.

³ Иқдом — қадам.

⁴ Чокар — хизматкор.

⁵ Қосид — элчи.

Шундин кейин сенинг итоатингнинг ростлиғини би-
лурман, нединким, ҳарнаки қилурсан, унинг тадбири
била қилурсан. Агар юбормасанг, менким Хурасон ами-
ридурман, сенинг устингга бостириб борурман, уруш-
га омода¹ бўлғил“.

Бу тадбирни иттифоқ қилишғондин сўнг ҳамма деди:
„Бу нома Аҳмад Рофеънинг хати била ёзилсин, недин-
ким, Аҳмад Абдужабборнинг дўстидур. Ул одам юбо-
риб Абдужабборни хабардор қилур ва Абдужаббор бир
тарафга қочиб кетур“. Бу маслаҳатдин сўнг Хурасон
амири Аҳмад Рофеъни чақириб деди: „Абу Алига ушбу
тариқа нома ёзғил ва номани ёзғонингдин сўнг уч кечакундуз
ушбу маконда бўлғил, ҳеч жойга кетмагил. Се-
нинг мутобе²ларингдин ҳеч одам қошингга келмасин,
нединким, Абдужаббор сенинг дўстингдур. Агар у қўлга
кирмаса, сен унга хабар юбориб, қочишга йўл кўрсат-
гон бўлурсан“.

Аҳмад ҳеч чора қила олмади ва ўз-ўзига деди: „Кош-
кийди, мен ҳаргиз котиб бўлмасам ва шундоқ фозил,
донишманд дўстим менинг хатим била ўлмагай эрди“.
Ниҳоят, „ан юқотталу“, яъни „агар ўлдирсалар, оёқ-
қўлни михласалар“, — деғон араб ибораси ёдига тушди.
Аҳмад ўз-ўзига деди: „Бу рамзни Абдужаббор билур ва
ўзга киши бу сўзнинг сирига тушунмас. Энди мен
дўстлик шартини бажо келтирай“.

Номани ёзиб бўлғондин сўнг номанинг охирига,
яъни унвон³нинг бир тарафига нозик қалам била бир
алиф, иккинчи бир тарафига бир нун ёзди, яъни „ан
юқотталу“га ишора қилди. Номани Хурасон амирининг
қўлига берди. Амир номанинг унвонига қарамай, ўқиб
муҳр босди, хатни Жаммозабон отлиқ бир ишончли
кишига топширди, лекин уни хат мазмунидин огоҳ қил-
мади ва деди: „Бу номани Абу Алига элтиб берғил, у
сенга бир нима берса олиб келғил“. Аҳмад Рофеъни эса

¹ Омода — тайёр.

² Мутобеъ — тебе.

³ Унвон — мактубдаги манзилгоҳ.

уч кунгача уйдин чиқармадилар, уч кундин сүнг қўйиб юбордилар. У дилтанг бўлиб уйига келди.

Жаммозабон Нишопурга келиб, мазкур номани Абу Алига топширди. Абу Али номани олиб ўпди ва Хуро-сон амирининг ҳоли-саломатлигин сўради. Абдужаббор ҳам бу мажлисда ўтиргон эди. Абу Али номани унга бериб деди: „У муҳрни йиртиб, хатни олиб ўқигил. Фармонда ҳар на хабар бўлса маълум қилғил“.

Абдужаббор номани олиб унвонга қаради: бир тарафда бир алиф ва бир нун кўрди. Дарҳол „ан юқотта-лу“ ояти ёдига тушди. Билдики, бу нома унинг қатли бобида келмишдур. Муҳрини очмай, номани ерга қўйиб, бир қўли била бурнини ушлаб: „Бурнимнинг қонини ювиб келаман“ деб ташқарига чиқди ва бир жойга бо-риб пинҳон бўлди. Абу Али унга мунтазир бўлиб бир оз вақт ўтиргондин кейин деди: „Ташқари чиқиб Абду-жабборни чақириб келтиринг“. Аммо ташқари чиқиб уни топмадилар. Бир кўргон киши деди: „Абдужаббор маж-лисидин чиқиб, бир отга миниб кетди“.

Абу Али бошқа бир котибга номанинг муҳрини очиб ўқишни буюрди. Ул котиб номани ўқиди, Жаммозабоннинг олдида аҳвол маълум бўлди. „Бу номада не сўз ёзилғонин ким айтдики, ул чиқиб қочди“, — деб барча таажжуб қиласарди. Абу Али гарчи би ишга шодмон бўлса ҳам, аммо Жаммозабоннинг олдида кўп хижолатлиғ бўлиб кўринди ва шаҳарга муноди¹ қилди. Абдужаббор пинҳоний бир одам юбориб дедиким: „Мен фалон жойда ўтирибман“. Абу Али бунга хушҳол бўлиб, унинг омонлигига шукр қилиб айтиб юборди: „То Жаммозабон кетгунча ўша жойда бўлғил“. Бир неча кундин сўнг Жаммозабонга хилъат бериб, бутун бўлғон ҳолининг мазмунини бир номага ёзиб: „Бизларнинг бу ҳолдин ҳеч хабаримиз йўқдур“, — деб онт ичди ва кўп узрлар била номага зинҳор жавоб ёзишни тилади. Хуросон амири ҳам бу ҳолнинг сиридин ҳайрон бўлиб, тезда нома юборди ва деди: „Гуноҳини бу шарт била афв қилурманки, бу номада на сўз ёзилғонин қандай қилиб бил-

¹ Муноди — хабар бериш.

ғонини айтсин“. Шу аснода Аҳмад Рофеъ айтди: „Менга омонлик берғил, токи у розни мен сенга айтайин“.

Кейин унга омонлик берди. Аҳмад барча аҳволни айтиб деди: „Мен унга хабар бердим“. Шундин кейин Хурсон амири Абдужабборнинг гуноҳин афв қилди ва ўзининг юборғон номасини қайтаришни талаб қилди. Шу рамузни¹ ўз кўзи била кўрмоқ истади. Номани қайтариб келтирдилар, шу рамузни амир ўз кўзи била кўрди, у Аҳмаднинг айтғонидек эрди. Абдужабборнинг донишлиғига ва унинг идрокига таажжуб қилдилар.

Эй фарзанд, котибликнинг яна бир шарти улдурки, котиб бўлғонингда ҳамиша подшоҳ ҳузурида ҳозир бўлғил ва ҳар ишнинг отини билғил. Барча ишни имтиҳон қилғил, бир ишдин фаромуш бўлмағил, ҳамма ишни ёдингда сақлағил ва барча девоннинг² ҳолидин огоҳ бўлғил. Ҳамма омилнинг³ муомалаларин билғил ва ҳар турли ишни билмакда тажассус⁴ қилғил. Мазкур изланишларнинг суди сенга ҳозир кўринмаса ҳам, кейинчалик киши мазкур изланишларга муҳтоҷ бўлиб қолади. Лекин билғонингни бирорга айтмағил, агар ноилож бўлсанг ва айтсанг ихтиёр ўзингда. Зоҳирда⁵ вазир ишининг имтиҳонига машғул бўлмағил ва лекин ботинда барча ишдин огоҳ бўлғил. Барча ҳисобга қодир бўлғил ва ҳар дақиқа иш била машғул бўлғил. Бу ишлар котиблнинг ишидур. Подшоҳнинг сирини айтмағил ва ҳар бир ишдин подшоҳни огоҳ қилғил.

Хаттотликка қодир бўлиб, ҳар турли хатни ўқиб, ёзмоқни билсанг улуғ ҳунардур. Лекин буни бошқа бир кишига зоҳир қилмағил, токи ҳар қандай хатни ҳаммага машҳур қилмағил ва сендин подшоҳнинг эъти-моди⁶ кам бўлмасин. Алдамчилик била шуҳрат қозонма-

¹ Тамуз — имо-ишорат.

² Девон — давлатнинг кирим-чиқимлари ёзиладиган дафтар ва шу ишлар олиб бориладиган маҳкамама.

³ Омил — амалдор.

⁴ Тажассус — қидириш.

⁵ Зоҳирда — очиқдан-очиқ.

⁶ Эътимолд — ишонч, таянч.

фил, агар киши одамлар орасида ёлғон-яшиқларни сўзловчи бўлса ва буни ким сўзлағонин билмасалар, балки сенинг бўйнингта тушар. Ҳар қандай таҳқирланғон, паст ишни қилмағил. Бекор қолғон чоғларингда хатингни уйдирма қилмағил. Ҳожат вақтида бир нав ишни бажарғилки, у бир кун ишингта яраб, улуг ишларга сабабчи бўлсин ва ҳеч одам сендин даргумон бўлмасин. Нетайким, кўп муҳташам ва фозил кишилар хато қилишдин ҳалок бўлдилар.

Ҳикоят. Эшитибманки, Рабеъ ибн Мутаҳҳар ал-Кусвий ҳожиб Исмоилнинг девонхонасида бағоят улуг ва муҳтарам котиб эрди. У музаввар¹лик хатини ёзарди. Бу хабар ҳожиб Исмоилнинг қулогига етди. Ҳожиб Исмоил ҳайрон бўлди ва шунингдек фозил ва доно кишини музавварлик журми² била ўлдириб юборишга андиша қилур эрди. Ҳожиб энди нима иш қиласини билмасди, унинг ўзига бу розни ҳаргиз изҳор қила олмас эрди.

Иттифоқо, бир кун соҳиб (ҳожиб Исмоил) касал бўлди. Ҳамма ҳалқ уни кўргани борди. Ҳатто Рабеъ ҳам соҳибининг олдига бориб ўтириди ва сўради: „Эй соҳиб, касалингиз нечукдир, қайси шаробни ичарсиз ва қайси таомни ерсиз?“ Соҳиб деди: „Шаробдин фалон шаробни ичарман ва таомдин сен ейдиган таомни танаввул қиласанки, у музавварлик таомидур“. Котиб билдики, ҳожиб Исмоил унинг ишидин огоҳ бўлибдур. У деди: „Эй худованд, сенинг бошинг ҳақи, энди бу ишни қилмасман“. Соҳиб деди: „Агар бундин сўнг қилмассанг, бурунги қилғон гуноҳларингни афв қилурман!“

Демак, музавварлик қилмоқ улуг гуноҳдур, ундин парҳез қилмоқ керакдур. Мен ҳар пешанинг сўзини айтиб тамом қила олмасман, ҳар бобдин сенга бир неча керак сўзни айтарман, бундин ҳар бир воқеа сенга маълум бўлгай. Агар котиблик даражасидин ўтиб, вазирлик мартабасига етсанг, ҳар сўзга вақти била амал қилғайсан.

¹ Музаввар — сохта, ёлғон.

² Журм — гуноҳ.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

ВАЗИРЛИКНИНГ ШАРТ ВА РАСМЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар вазирлик мансабига етсанг, турли ҳисобот йўлларини, муомала тариқини яхши ўрганиб олғил, подшоҳга ҳамма вақт тӯғри йўлларни баён қилғил, инсофлик бўлғил. Барча молни ўз уйингга жам этмағилки, кўп нарсага ҳирс қўйғон киши кўп нарсадин тезроқ ажралур. Агар сени ўз ҳолингга қўйсалар ҳам, кейинроқ қўймаслар. Сенга вақти била берсалар ҳам, кейин сендин талаб қилурлар. Подшоҳнинг молилини яхши сақлағил. Агарда есанг, икки бармоқ била егил, токи томофингда қолмасин.

Ўзга амалдорларнинг қўлини буткул боғламагил, нединким, ўтга ўтин солмасанг, кабоб хом қолур. Ўзгалирга ярим тангани едирмасанг, ўзинг бир тангани ея олмассан ва агар едирмай есанг, у амалдорлар барча хомуш ўтирумаслар ва барча пинҳон ишларни ошкора қилурлар.

Валинеъмат подшоҳ ҳақида инсофлик бўлғонингдек, лашкар ҳақида ҳам инсофлик бўлғил ва арзимас нарсаларга назар солмагил. Оз маблағ учун кўп лашкарни ўзингга ва подшоҳга душман қилмагил. Агар кифоят қилмоқ ва мол жам этмак тиласанг, вайрон мамлакатларни обод қилғил, токи чандон даромад ҳосил бўлғай ва ўзгага зааринг этмағай.

Ҳикоят. Бундоқ эшитибманки, форс подшоҳлари-нинг бири бир важҳ била ўзининг вазирини маъзул этиб,¹ вазирлик мансабини бошқа бир кишига берди. Маъзул бўлғон вазирга деди: „Сен қайси жойни ихтиёр этсанг, ўша жойни сенга берурман, то ўзингнинг хеш ва ақраболаринг била унда макон тутиб, ризқ-рўзингни еб, осойишта яшагил“. Вазир деди: „Менга ризқ-рўз даркор эрмас ва мен барча нарсамни подшоҳга бердим. Мен ҳаргиз ободон мулк тиламасман. Агар

¹ Маъзул этиш — ишдан бўшатиш.

менга тараҳхум қилсангиз, ўз мүлкингиздин бир вайрон кентни беринг токи мен ўзимнинг мутааллиқотим¹ била унга бориб обод қилиб ўтирай“. Подшоҳ буюрдиким: „Ҳар қанча вайрон кент вилоятимда бўлса, унга беринг!“ Подшоҳ фармонин бажармоқ учун кишилар мамлакатнинг бошидин аёғигача ахтариб, бир қарич вайрон ерни топмадилар. Охирада қайтиб келишиб: „Мамлакатда унга бергулик вайрон ер топмадик“, — деб хабар бердилар. Вазир подшоҳга қараб деди: „Эй худованд, мен билур эрдимки, менга бергудек вайрона йўқдур, аммо муддаом шулдурки, бу вилоятни мендин олдинг, энди уни шундоқ одамга берғилки, бир вақт ул одамдин қайтиб олур бўлсанг, менинг қайтиб берғонимдек бўлсин ва шу ободлик била яна сенга топширсин“. Подшоҳ бу сўзни эшитғондин сўнг мутаассир бўлиб, маъзул бўлғон вазирга узрлар айтди ва хилъатлар кийдириб, яна вазирлик мансабини унинг ўзига қайтариб берди.

Демак, вазир бўлсанг, ҳамиша вайроналарни обод қилғил ва додгар² бўлғил, токи ҳамиша подшоҳнинг олдида тилинг узун бўлсин. Деҳқонга парвариш ва ободонликка қўшиш кўргузиб, жаҳондорлик қилғил. Билки, жаҳонни лашкар била ва ободонликни адл-инсоф била қўлга киргузса бўлур. Демак, адл ва инсофдин ғофил бўлмағил. Агар ҳар нечаким рост ва бехиёнат бўлсанг ҳам ҳамиша подшоҳдин кўрқғил. Агар подшоҳ ёш ўғлон бўлса ҳам уни кичик деб ўйламағил, нединким, подшоҳзодалар сув қушларининг чоғасидек³ дурки, улар юзмакни ўрганишга муҳтоҷ эрмаслар. Демак, оз фурсатда сенинг яхши ва ёмонлиғингдан огоҳ бўлурлар. Агар подшоҳ улуғ ва балогатта етгон бўлса, икки хил хулққа эга бўлур: ё донодир, ёки нодондур. Агар доно бўлса, сенинг хиёнатингга ҳеч рози бўлмас ва бир важҳ топиб, сенинг қўлингни қисқа қилур ва агар худ нодон ва жоҳил бўлса, сени ёмонроқ важҳ била ишдин

¹ Мутааллиқотим — тааллуқли нарсаларим.

² Додгар — одил, адолатли, арз тингловчи.

³ Чоғасидек — боласи, жўжасидек.

маъзул этиб, ўлимга ҳукм қилур, донодин жонинг омон қолур, нодондин бирор важҳ била ҳам қутула олмассан.

Подшоҳ ҳар ерга борса, ундин ажралмағил ва уни танҳо юбормағил, токи душманлар сенинг ёмон сўзингни (подшоҳга) айтиб, подшоҳни сендин мутагайийир¹ қилмасинлар. Подшоҳнинг ҳолидан ҳаргиз ғофил бўлмағил, чунки подшоҳ даргоҳидаги акобирларнинг² барчаси жосусингдурлар ва аҳволингни подшоҳга айтурлар. Подшоҳнинг ҳар нафасидан огоҳ бўлғил, токи ҳамиша эминда бўлғайсан, яъни заҳарни заҳар тузатмишдур. Атрофингдағи подшоҳлар ҳолидан ҳам огоҳ бўлғил, не-динким, дўст ва душман подшоҳнинг не еғонин ва не ичғонин билғай. Сен уларнинг мамлакатидин ўз мамлакатингдин кўра ҳам яхшироқ огоҳ бўлғил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, Фахруддавланинг замонида Исмоил бинни Аббод икки кун уйидин ташқари чиқиб, девон маснадида³ ўлтурмади ва кўриниш бериб, девон ва халқ аҳволин сўрамади. Фахруддавланинг жосуслари бу аҳволни келиб айтдилар. Фахруддавла унга киши юбориб, ул орқали шундай нома йўллади: „Сенинг паришон ҳоллиғинг ва дилтанглиғингни эшитдим, қайси воқеага кўнглинг машғул бўлиб, паришонлиғ етишғонин айтғил, токи биз ҳам ўшал ишнинг маслаҳатин қилғаймиз. Агар биз тарафдин дилтанглик етғон бўлса, айтғил, токи биз сенга узр айтайлиғ“. Исмоил бинни Аббод деди: „Ул ҳазратдин бу бандага ҳеч бир дилтанглик етишғон эрмас ва мамлакатинг ҳоли тартиблиғ ва фароғатдадур. Ул ҳазратнинг давлатидин ҳамиша вақтим хушнуддур, бул банданинг кўнгли паришонлиғи тезда зойил бўлур“⁴. Учинчи кун хушҳоллик била Фахруддавланинг олдиға келди. Фахруддавла сўради: „На важҳ била кўнглингга паришонлиғ етди?“ Исмоил бинни Аббод деди: „Қаш-

¹ Мутагайийир — ўзгарган.

² Акобир — энг катталар.

³ Маснад — таҳт.

⁴ Зойил бўлмоқ — тарқалмоқ.

қарға юборган жосусларимнинг бири ёзиб юбормиш-ки, хоқон ўзининг сипоҳсоларининг қулоғига бир сўз айтибдур, аммо ул на сўз деғонин билмабдур. Бу сўзни эшиғонимдин сўнг, яъни Қашқарда хоқон сипоҳсоларига на сўз деғонлигин бул ерда туриб билмағонимдин жуда дилтанг бўлиб, томоғимдин нон ўтмади. Ушбу кун „Хоқон на сўз деғони менга маълум бўлди“, — деғон яна бир хабар келди. Шундин сўнг кўнглімга хуш-ҳоллик етишди ва дарҳол даргоҳингизга келдим“.

Бас, эй фарзанд, подшоҳларнинг ҳолидин хабардор бўлғил ва барчасининг аҳволин ўз подшоҳингга маълум қилғил. Сенинг ихлосмандлиғинг ва хайриҳоҳлиғинг ўз подшоҳингга зоҳир бўлсин, токи дўст-душман қўлидин омон қолгайсан.

Агар бирорвга амал берсанг, муносиб одамга берғил. Мол-дунёга тамаъгир бўлғон жоҳилларнинг ва бедодгарларнинг¹ қўлига ҳалқни топширмағил ва сармоясиз амалдорларга улуғ амал бермағил.

Бир кун Абу Зар Жамҳардин: „Сосоний авлодининг иши амал бобида нима учун тубанликка тушди?“ — деб сўрадилар. Абу Зар Жамҳар деди: „Шул жиҳатдинки, улар улуғ ишда кичик амалдорлардин мадад талаб қилдиларки, уларнинг иши бу ерга етди“.

Муфлис ва бенаво омилларга² амал бермағил, хусусан, улуғ амал бермағил, чунки у ўзининг қорни тўймагунча сенинг бебудингга³ қарамагай. Омилким кувватлик ва молдор бўлса, билки ул ўз ишига асло машғул бўлмас, тезда сенинг ишинг била ишғол бўлур. Чунончи, кўрғилки, экинга сув бермоқ тиласалар, экин солмаси⁴ сув ичib хўл турғон бўлса, сув тезроқ экинга етар ва агар солма қуруқ турғон бўлса, то солма ўзи сувдин тўймагунча экинга сув юбормас. Бас, бенаво омил ҳам қуруқ солмадекдурки, бурун ўзи тўяр, ундин кейин сенга берар.

¹ **Бедодгар** — зулм қилувчи.

² **Муфлис ва бенаво омиллар** — камбағал ва бечораҳол амалдорлар.

³ **Беҳбудингта** — ишингга (мъносида).

⁴ **Экин солмаси** — экин ариғи.

Үз сүзингни улуг тутғил ва фармонингни улуг ҳисоблағил, ҳеч одамга унинг хилофини қилдирмағил.

Ҳикоят. Эшитдимки, Абул Фазл Балъамий^{51*} Суҳайл Хўжонийни Самарқанднинг соҳиб девонлиғига буюриб, хилъат ва ёрлиқ берди. Суҳайл кетар куни хайрлашмоқ ва фармон тиламоқ учун Абул Фазлнинг олдига борди ва айтадурғон сўзин айта олмай хилват (жой) талаб қилди. Жойни холи қилдилар. Суҳайл деди: „Эй худованд, мен банда кетаман, маъмур бўлғон ишустига борғондин сўнг, албатта, сизнинг тарафингиздин неча фармонлар бандангизнинг олдига борур. Энди сиз мен қулингизга бир нишон қилсангиз эрдики, токи мен банда қайси фармонни айтарни ва қайси фармонни қилмаслиғимни билсам“. Абул Фазл деди: „Тўғри эй Суҳайл, яхши сўз дединг. Билурманки, бу сўзни сен кўп вақт андиша қилмишсан¹, бизга ҳам андиша қилмоқ керакдур, аммо дарҳол жавоб бериб бўлмагусидур. Сен бир неча кун таваққуф қилғил“². Суҳайл уйига кетди. Абул Фазл дарҳол Сулаймон бинни Яҳё ал-Маонийни соҳиб девон қилиб, унга ёрлиқ ва сарупо бериб юборди. Суҳайлга деди: „Сен бир йил уйдан чиқмай ўтиргил“. Суҳайл бир йил уйда ўтириди ва Абул Фазл бир йилдин сўнг уни олдига чақириб деди: „Эй Суҳайл, бизнинг икки фармонимизнинг бири рост ва бири ёлғон эканин қачон кўрмиш эдинг. Улуг жаҳонни биз шамшир била итоат қилишга ўргатурмиз. Бизнинг кичикларга беадаблик ва нофармонлик ўргатиб, фармон била иш қилмағил, деганимиз камоли аҳмокликдур. Бизнинг фармонимиз бирдур, дарҳол ул ишни қилурлар ва ҳар ишни қилмоқ тиламасак, ҳаргиз буюрмасмиз. Бизнинг ҳеч одамдин кўрқинчимиз йўқдур. Бизнинг ҳаққимизда шундоғ гумон қилибсан, бу сенинг ожизлиғингдур. Сен бу ишда бизни пиёда қилмоқчи бўлмишсан, биз ҳам сени амалдин пиёда қилдик, токи сен ушбу гумон била ҳеч бир амалга ярамагайсан“.

¹ Андиша қилмишсан — ўйлаб кўргансан.

² Таваққуф қилғил — тўхтаб турғил.

Бас, эй фарзанд, то ўлгунча ёлғон фармон ёзмағил. Агар қайсики амалдор сенинг фармонинг била иш қилмаса, унга қаттиқ уқубат қылғил, то ўзинг тириклиқда фармонингни муazzам тутмасанг, сендин сўнг ҳеч ким сенинг фармонинг била иш қилмас. Ундоқким, ҳали ҳам ўлғон вазирларнинг фармони била иш қилурлар. Бас, подшоҳ била вазирнинг сўзи бир бўлмоғи керакдур, то амр қатъий, хурмати барқарор ва давлати пойдор бўлмоғи зарур.

Набизни ичмағилки, ундин гафлат пайдо бўлур. Агар вазир ҳам, подшоҳ ҳам набиз ичишга машғул бўлса, мамлакатда ҳалал¹ пайдо бўлур.

Бас, ўзингни ва подшоҳингни омон сақлағил ва айтғонимдек бўлғил, нединким, вазир мамлакатнинг посбони бўлур ва посбонга посбон керак бўлғони ниҳоятда айбдур. Бас, агар вазир бўлмай, сипаҳсолар бўлсанг, унинг шартларини энди айтурман.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

СИПАҲСОЛАРЛИК ШАРТЛАРИ ВА ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сипаҳсолар бўлсанг, лашкарингга эҳсон кўргузғил, ҳам ўз тарафингдин, ҳам подшоҳ томонидин уларга яхшилик расмини тузғил. Ҳамиша ҳайбатлик бўлғил, лашкар чекмак ва уруш қилмак тарикин билғил. Уруш куни ўнг тарафга ва сўл тарафга кўп уруш кўрғон саркардаларни юборғил. Шиҷоатлироқ саркардани ёки баҳодирроқ қавмни лашкарнинг орқа жаноҳига² қўйғил, токи лашкарнинг орқаси қувватлик бўлсин. Агар душман қанчаки ожиз бўлса ҳам уни ожиз кўрмағил ва унинг ҳақида ҳам қувватлик душман ҳақида қилғон эҳтиётингни қилғил.

Урушда далирлик қилмағилким, далирлик сабабидин лашкарни барбод қилурсан ва баддил бўлмағил-

¹ Ҳалал — камчилик.

² Жаноҳ — қанот.

ким, баддиллик жиҳатидин ўз лашкарингга ҳазимат¹ еткарурсан.

Жосус юбориб, хасмнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқдин foғил бўлмағил. Кеча-кундуз тилла юборишдин тақсир қилмағил. Уруш куни лашкарга назар қилғил ва икки лашкар бир-бирига рўбарў бўлғон чоқда очиқ юзлик ва яхши сўзлик бўлғил. Лашкарингга деғилким, „Душман лашкари шундай бир итки, биз уни бир соатда қириб ташлармиз“. Лашкарни бирданига юбормағил, подшоҳнинг олдига фавж-фавж² лашкар юборғил. Сарҳанг ва саркардаларнинг отларини бир-бир тутғил, уларни тан-ҳо-танҳо тайинла ва буюргил. „Эй фалончи, сен ҳам ўз тобеъларинг била борғил“. Ҳар одамки аъло мурод маслаҳатчилар жумласидин бўлса, ўз қошингда сақлағил.

Ҳар бир киши уруш қилса, урушда бирор кишини йиқса, мажруҳ қилса ёки ўзи мажруҳ бўлса, бирор душман кишини тутса, ё отни тутиб келтурса, ё бош кесиб келтурса, ёки бошқачароқ яхши хизмат қилса, унга ўша хизмати учун икки чандон мукофот берғил, сарупо тақдим қилғил, иш ҳақини ва вазифасини бурунгидин зиёда этғил ва молингни худди шу вақтда сарф қилғил, токи мақсадинг тезроқ ҳосил бўлғай. Бу сабаб била ўзгалар ҳам марданаликка ҳаракат қилғайлар ва сен ғалаба қозонғайсан.

Агар шу билан ҳамма мақсадинг ҳосил бўлса, сен шошиб қолмағил, ўзинг шитоб қилмағил ва жойингдин тебранмағил, душманга от отмағил, нединким, сипаҳсолар шикаст топса улуғ ор бўлур.

Агар урушга кирсанг, мардана ҳаракат қилғил ва кўнглингга қочмоқ фикрини келтурмағил. Ўлимга кўнгул кўйғил, нединким, ҳар одамнинг муроди ўлим бўлса, уни ҳеч лашкар жойидин кўтара олмас.

Зафар топсанг, қочғоннинг изидин қувмағилким, бу ишда хатар кўп бўлади. Менинг отамнинг хулқ-атвори шундоқ эрди, Султон Маҳмуд ҳам шу хилдаги

³ Ҳазимат — чекиниши.

⁴ Фавж-фавж — гуруҳ-гуруҳ.

одатни кўзда тутиб, қочfon одамнинг изидин қувмасди ва дер эдики: „Қочfon киши жонини аямай ҳаракат қилур ва ҳар киши жон била саъй кўргузса, албатта, зафар топар“.

Урушда зинҳор бир қадамни кейин қўймагил. Агар бир қадамни кейинга қўйсанг, албатта ҳазимат топарсан. Ҳамиша жаҳд қилки, турfon жойингдин илгари юргил ва ҳаргиз бир қадам кейин юрмагил.

Ҳамма вақт лашкарга хуш сўз айтғил ва бир луқманон, бир коса сув топсанг, улар била баҳам кўргилки, бир парча ноннинг қилгон ишини кўп зар ва саруполар қила олмағусидур. Лашкарнинг кўнглини ҳамиша хушхол тутғил. Агар улар сендин жонини дариф тутмасин десанг, улардин сен нонингни дариф тутмагил. Агар сени подшоҳлик шарафига еткурса, подшоҳлик тариқин яхши тутғил.

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ

ПОДШОҲЛИК ШАРТИ ВА РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар подшоҳ бўлсанг, порсо бўлғил ва кўзингни, кўлингни халойиқнинг аёл ва атфолидин¹ йироқ тутғил. Пок ва имн бўлғилки, пок ва имнлик покдилликдур.

Ҳар иш қилсанг, ақл фармони била қилғил ва ақлдин бемаслаҳат иш қилмагил, нединким, подшоҳнинг вазирлари ақлдур.

Ҳеч ишда шитоб қилмагил. Ҳар ишгаки киришар бўлсанг, олдин ўша ишдин чиқмоқни яхши кўзлағил ва ишнинг охирига қарагил. Ҳар бир ишнинг ўлчоғин билғил ва барча ишни ўйлаб қилғил. Барча ишга, сўзга ақл юзи била қарагил, токи ботилни кўра олгайсан.

Ҳамиша ростгўй бўлғил, кам сўзлағил ва оз кулгил, токи кичиклар сенга густоҳ² ва далир бўлмасинлар, нединким, дебдурлар: „Подшоҳ учун энг ёмон иш халқнинг густоҳлигидур“.

¹ Аёл ва атфолидин — (аёллар) хотин ва бола-чақаларидан.

² Густоҳ — ибосиз, адабсиз.

Ҳар наки ато¹ қилсанг, мустаҳиқ қилғил ва ўзингни азиз тутғил, лашкар ва раиятнинг кўзига хор кўринмағил. Ҳеч одамдин зинҳор бир нарса тиламағил ва бандаларга раҳмдил бўлғил, аммо бераҳмларга раҳм қилмағил. Ҳамиша лутф ва қарамни одат қилғил, лекин сиёsatлик бўлғил. Барча ишни буткул вазирга таслим қилмағил, унинг раъийига ҳамиша муҳтоҷ бўлмағил. Вазир ҳар одамнинг ҳақида ҳар сўзни айтса эшитғил, аммо дарҳол қабул қилмағил. Вазирга айтғилки: „Ўйлаб кўурман, агар маъқул бўлса, у ишни қилмоқни сенга буюрурман“. Ўзинг бу ишни баҳшиш била имтиҳон қилғил, токи унинг наф ва зарари сенга маълум бўлғондин кейин ҳар наки ҳукм қилсанг қилғил. Агар хоҳ қари, хоҳ йигитликда подшоҳ бўлсанг, қари кишини вазир қилғил, йигит одамга вазирликни бермағил. Агар сен қари бўлиб, вазиринг йигит бўлса, номуносиб ишдур. Агар сен йигит бўлиб, вазиринг ҳам йигит бўлса, икки йигит бир ўт бўлиб, мамлакатни куйдирадур.

Вазир хушсуратлик ва узун бўйлик, кенг қоринлик, қари одам бўлса яхсидур. Қисқа бўйлик, бадрўйлик, таҳфиғ² суратлик киши бўлса, унда ҳеч ҳайбат ва шукуҳлик бўлмағусидур. Узун соқоллик одам вазирликка яхшироқ муносибдур.

Ҳикоят. Ундоқи бир куни султон Тўғрил^{52*} Хуросон фозилларидан бир кишини вазир қилмоқ тилаб, бир донишманд кишини вазирликка ихтиёр этди. Ул донишманднинг соқоли ниҳоятда қалин ва узун эрди. Шундоқ эдики, унинг соқоли бетидан ошоқقا тушарди. Уни келтуришиб, султоннинг пайғомини унга еткурдилар ва дедилар: „Биз сени ўзимизга вазир қилдик, нединким, сендин муносиброқ одамни топмадик“. Ул донишманд деди: „Султонга айтингларки, вазирлик кўп хусусият ва ҳунари бўлғон кишига яхши бўлур. Банданинг эрса соқолидин ўзга ҳеч хусусияти ва ҳунари йўқдур. Подшоҳ менинг соқолимга алданмасун, ушбу хизматни бошқа одамга буюрсун“.

¹ Ато — ҳадя қилиш.

² Таҳфиғ — енгил.

Эй фарзанд, агар бир кишини вазир қилсанг, уни тамкинлик била узоқ тутғил, токи мамлакатнинг ишлари тўхталиб қолмасин. Аммо вазирнинг хеш ва ақраболарига ҳеч амал бермағил.

Фуқаронинг ҳолидин хабардор бўлғилки, подшоҳлар — чўпон, фуқаролари қўй рама¹си манзарасида бўлур. Агар чўпон қўй рамасини сақлашга урунмаса, рама қисқа вақт ичидаги ҳалок бўлур.

Ҳеч одамдин хизматни дариф тутмағил ва лекин ҳар кишига иш буюрсанг, ўзига муносиб ишни буюргил, номуносиб ишни буюрмағил, ундоқким, фаррошлиқка муносиб одамга шаробдорликни буюрмағил, шаробдорликка муносиб кишини хазинадор қилмағил. Ал-қисса, ҳар кишига ҳар ишни буюриб бўлмас. Агар иш билмағон кишига бир ишни буюрсанг, у киши ўз манфаати учун бу ишни билмаслигин айтмаса, ул иш дуруст ва фойдали бўлмағусидур. Бас, ишни билғон одамга буюргил, токи дардисарлиқдин қутулғон бўлгайсен.

Агар бир чокарга иноят қилиб, уни улуғ ва муҳташам қилмоқ тиласанг, уни амалсиз ҳам ҳашаматлик ва неъматлик қилса бўлур. Агар бир нодонга хизмат буюрсанг, ўз нодонлиғингга гувоҳлик берғон бўлурсан.

Подшоҳлиғингда ҳеч одамнинг фармонингни хор тутишига йўл қўйма, сўзингни хор тутма — ўзингни хор тутғон бўлурсан, нединким, подшоҳликнинг роҳати амрини юритмоқдадур, йўқ эрса подшоҳ била раятнинг хулқи бирдек бўлиб қолур. Подшоҳ била раятнинг фарқи фармонбардорликдадур.

Ҳикоят. Эй фарзанд, эшитдимки, сенинг бобонг Султон Маҳмуд Фазнавийнинг замонида бир киши бор эрди. Уни Абул Фатҳ Бустий^{53*} дердилар. У Нисанинг омили² эрди. Султон бошқа бир омил юбориб, уни туттириб келтирди ва барча мол-мулкини хоса³ликка олди, ўзини қаҳр била зинданга солдурди. Бир неча муддатдин кейин у киши зиндандин қочиб, Фазнинга борди ва

¹ Рама — тўда, сурув.

² Омил — амалдор, ҳоким.

³ Хоса — подшоҳ моли.

султоннинг олдида кўп тазарруъ қилиб, зор йифлаб ўлтурди. Султон унга раҳм қилди ва ёрлиқ бериб юборди. У Нисага бориб, мазкур номани кейинги омилнинг қўлига берди. Омил ўйлаб туриб, ўз кўнглида деди: „У қайтиб яна Фазнинга кетғай“. Алқисса, номани ўқимади ва мазмунига амал қилмади. У киши (Абул Фатҳ Бустий) яна Фазнинга бориб, султоннинг боғдин танҳо чиқадигон йўлининг устида кутиб турди ва султонга ўйлиқиб, Ниса омилидин шикоят қилди. Султон яна нома берди. У киши деди: „Берғон номангизни омил эшитмагусидур“. Шу вақтда султоннинг кўнгли бошқа бир иш била машғул эрди. Шу жиҳатдан унга деди: „Мен худ нома бердим, бас, уни қабул этмасалар, бошингга тупроқ сочғил!“ У киши деди: „Эй султони олам, фармонингни эшитмасалар, энди тупроқни менинг бошимга сочиш керакму?“ Султон ўйлаб қолди ва деди: „Мен хато қилмишман, тупроқни менинг бошимга сочмоқ керакдур“. Дарҳол икки гуломни юбориб, Ниса вилоятидаги омилни дорға остирди ва жар солдири. „Ҳар ким подшоҳнинг фармонидин бош тортса, жазоси ушбудур“, шундин кейин ҳеч ким фармонга хилоф иш қилмади.

Хикоят. Эй фарзанд, сенинг тоғанг Султон Масъуд^{54*} салтанат тахтига минди, у шижаот ва мардоналик тариқин яхши билур эрди. Аммо мамлакатдорлик¹ тариқин ҳеч билмасди. Подшоҳликдин кўра канизаклар била айш-ишрат қилмоқни яхши кўтар ва барча молларини шу ишга сарф қиласди. Уммол² ва лашкарлар унинг шундай ишга машғул бўлғонин кўриб, нофармонлик³ йўлин тутдилар ва халойиқнинг ҳолига футур етди. Лашкар, раият густоҳ ва далир бўлдилар.

Бир куни Фаррова қалъасидин бир хотин келиб, омилнинг зулмидин доддоҳлик қилди. Султон Масъуд унга хат берди. Хотин у хатни олиб бориб омилга кўргузди. Омил хатнинг мазмунига амал қилмади. Хотин яна

¹ **Мамлакатдорлик** — мамлакатни бошқариш.

² **Уммол** — солиқ солувчи.

³ **Нофармонлик** — итоатсизлик.

келиб султондин адолат тилади. Султон унга яна хат бермоқни буюрди. Хотин деди: „Омил сенинг хатингни қабул қылмағусидур“. Султон деди: „Мен ўзим хат бердим, унга амал қылмасалар, мен нима қиласай!“ Хотин деди: „Эй султон, подшоҳ бўлсанг шундоғ бўлғилки, сенинг ҳукмнинг қабул этсинлар ва токи бандалар зулм ва балоға гирифтор бўлмасинлар, сен эрса ишрат тахтида ҳамиша барқарор бўлғил“. Султон бу хотиннинг сўзидин хижолатманд бўлиб, хотиннинг доғига етди ва у омилни тутиб дарвозага осди. Шундин кейин султон гафлат уйқусидин уйғонди ва ҳеч одам унинг фармони қабулида тақсир қылмади.

Бас, эй фарзанд, ҳар бир подшоҳнинг ҳукми юрмаса, у подшоҳ эмасдур ва подшоҳлик фармон раволикка вобастадур¹. Фармонни рано қылдирмоқ сиёсат била бўлур. Демак, сиёсат қылмоқда камчиликка йўл кўймоқ яхшимас.

Сипоҳийни раиятга мусаллат² қылмағил. Сипоҳийни на янглиф тарбият қилсанг, раиятга ҳам шундоқ меҳрибонлик кўргузғил, токи мамлакат обод бўлғай, нединким, подшоҳ офтобдекдур, офтоб бирорвга соя солиб, яна бирорвдин юз ўгирмас. Раиятни лашкар била мутеъ этса бўлур ва лашкарларни раият била хушҳол, ободон этса бўлур. Асло зулмни кўнглингга келтурмалики, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким, адл ободонликнинг нишонидур ва зулм вайронлик аломатидур. Ҳукамолар дебурларки, одил подшоҳ олам хурамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон хароблигининг селоба³сидур.

Мазлумлар дуосидин ғофил бўлмағилки, уларнинг дуоси, албатта, мустажобдур. Хилватда кўп ўтирмағил, лашкардин ва ўзга халойиқдин қочмағил, агар қочсанг, улар ҳам сендин қочурлар. Раиятнинг ҳолига қарашда

¹ Раволикка вобастадур — бажарилишга боғлиқдир.

² Мусаллат — қўлга олиш, молик бўлиш, голиб бўлмоқ.

³ Селоба — тўфон, тошқин.

тақсир қилмагилки, бу тақсириңг душманинг тавфиридур¹. Аммо лашкар тутсанг, барча лашкарни бир қабиладин тутмагил. Агар подшоҳ барча лашкарни бир қабиладин тутса, лашкари забун бўлур, нединким, улар ҳамиша бир-бирлари била иттифоқ бўлурлар ва ҳаммасига бирдек сиёsat қилиб бўлмас. Агар ҳар турли қабиладин лашкар тутсанг, у ҳолда бир тоифа иккинчи тоифадин бийм² қилур ва нофармонлик қила олмаслар, сенинг фармонинг эса лашкарингга раво бўлур. Шундоқки, сенинг бобонг Султон Маҳмуднинг тўрт минг турк ғуломи ва тўрт минг ҳинд ғуломи бор эрди. Туркларни ҳиндулардин кўрқитарди. Бу икки тоифа бир-бидрин кўрқиши натижасида мутеъ ва фармонбардор бўлур эрдилар.

Эй фарзанд, гоҳ-гоҳ лашкар улуғларини нон емак, набиз ичмак учун ўз мажлисингта чақириб, карам ва меҳрибонлик кўргузғил ва сарупо бериб, кўнгилларин хуш қилғил. Лекин кишига оз нарса бермоқ тиласанг, кўп халқнинг орасида бермағил, токи ҳимматинг пастлиғи маълум бўлмасин. Масалан, мен саккиз йил Фазнинда султон Мавдуднинг^{55*} надими³ бўлдим. Унда уч ишни ҳаргиз кўрмадим: бири улки, агар инъом икки юз тиллодин оз бўлса, уни кўп халқ орасида ҳеч кишига бермасди, хилватда парвоначисига⁴ буюриб берур эрди. Иккинчиси, ҳаргиз тиши кўрингудек қаттиқ кулмас эрди, учинчиси, ҳар қанчаки қаттиқ ҳаҳри келса ҳам ҳаргиз „бехамият“ дейишиндан бошқа дашном қилмасди. Бу одат бағоят яхши ишдур. Эшитғон эдимки, Рум сultonининг одати ҳам шу хилда экан. Бас, эй фарзанд, сахий бўлғил ва паст ҳиммат бўлмағил, йўқ эрса, кўпнинг орасида ҳимматингни кўргузмағил. Агар шундай қилмасанг, халқ сенга душман бўлур. Гарчи ҳатто сенга бирон-бир душманлик қила олмасалар ҳам, ҳар ҳолда сенга бир душман бўлса, хизмат қилмаслар ва душманингга дўст бўлурлар. Аммо жаҳд қилиб подшоҳ-

¹ Тавфир — орттириш, кўпайтириш.

² Бийм — кўркув.

³ Надим — яқин хизматкор, маҳрам.

⁴ Парвоначи — вазирнинг муовини.

лик шаробидин маст бўлмагил. Олти хислатдин воз кечмагил ва уларни маҳкам тутғил, масалан: ҳайбат, адл, саховат, муҳофазат, мулоҳимлик ва ростгўйлик. Ҳар подшоҳ бу олти хислатнинг биридин узоқ бўлса, подшоҳлик шароби мастилиғига яқин бўлур. Ҳар подшоҳ подшоҳлиғ шаробидин маст бўлса, подшоҳликдин жудо бўлғондин сўнг бу мастиликдин айрилур. Шунинг учун подшоҳ бўлсанг, бу ишларга эҳтиёт бўлғил ва олам подшоҳларининг ҳолидин шундоғ хабардор бўлиб турғилки, уларнинг нафас олғонларидин ҳам ҳатто ғоғил бўлмагил.

Ҳикоят. Мен отамдин эшитдимки, у шундай деди: Фахруддавла ўзининг биродари Азудуддавладин бир амаллаб қочиб, кўздин ғойиб бўлди ва ҳеч жойда мақом қила олмай, менинг бобом Қобуснинг даргоҳига омонлик тилаб келди. Бобом унга омонлик бериб, кўп лутғ ва қарам қилди, нединким, бобом Фахруддавланинг тогаси эрди. Фахруддавланинг отаси била бобом Қобус Ҳусн Фирузоннинг қизидин туғилмиш эрдилар. Шундин кейин Азудуддавла бобом Шамсулмаолий Қобуснинг олдига элчи юборди ва элчи келиб номани топшириди. Номада шундай дейилмиш эрди: „Биродарим у ерга борибдур. Сен била менинг орамизда дўстлик биноси маҳкамдур ва икки юрт бир юртдур. Биродарим менга душмандур. Уни тутиб менинг олдимга юборғил. Бу ишнинг мукофоти учун мен сенга вилоятимдин қайси шаҳарни тиласонг, ўшани берурмен, токи дўстлик бурунгидин зиёдароқ бўлғай. Агар бу бадномликдин қочсанг, унга заҳар бериб ўлдурғил, токи менинг муродим ҳосил бўлсин ва сенга бадномлик бўлмасин. Ҳар на тиласонг, уни қабул қилурман“.

Амир Қобус деди: „Шундоқ улуғ подшоҳ мандек кишига то қиёматгача бадном бўлғудек сўзни айтмаса керак эрди“. Шундин кейин элчига деди: „Азудуддавла бағоят ғоғил кишидур. Нечук бундоқ мумкин бўлмасон сўзни айтадур?“ Элчи деди: „Эй худованд, Азудуддавлани Фахруддавлага сотмагил, яъни Фахруддавлани Азудуддавладин илгари тутмагилки, Азудуддавла сени ўзининг тувишон биродаридин ҳам дўст тутар ва

айтарки, худди шу мактубни берғон куни эшитдим: „Бир кун дүстим Қобус ҳаммомга борди, ҳаммомда оёғи тойиб йиқилди. Мен дилтанг бўлиб дедим: „У қирқ ёшида қариб қолдимики, забун бўлиб, қуввати кетиб йиқилибди“. Элчининг бу сўздин мақсуди: „Менинг подшоҳим сенинг ҳолингни кўп яхши билур“, — демоқ эрди. Қобус деди: „Умри узоқ бўлсин, менга кўп шафқат қилибдур. Лекин унинг учун мен ҳам фам ерман: фалон ойнинг фалон кунида, сени бу тарафга юбормасдин бир кун илгари кечаси фалон уйда ўтириб шароб ичди ва фалон жойда ётиб ухлади. Нуштегин соқий ярим кечада унинг қошига келди ва у уйқудин туриб ичкари саройга бориб, учок¹ка чиқди. Шу чоғда қаттиқ шамол эсди ва у учокдин тушар вақтида оёғи дуруст тегмай, зангунинг² иккинчи тишидин йиқилди. У киши учун менинг ҳам кўнглум анчагина азобланди ва дедимки: „Қирқ икки ёшдағи подшоҳ шунча шароб ичиб, учокка чиқа олмайдигон ва ярим кечада ундин туша олмайдигон даражада ожиз бўлиб қолибдими, бундоқ ҳодисага гирифтот бўладур?“ Бу сўз билан Қобус элчига ўзининг ҳам уларнинг ҳолидин хабардорлиги ни билдириди.

Эй фарзанд, атрофдағи подшоҳларнинг ҳолидин огоҳ бўлғондин сўнг ўз вилояting, раият ва лашкар ҳолидин ҳам огоҳ бўлғил. Агар ўз шаҳрингнинг ҳолини билмасанг, бегоналар ҳолини қандай қилиб билурсан?

Ҳикоят. Эй фарзанд, тоғангнинг ўғли султон Мавлуд бинни султон Маъсұднинг замонида мен Фазнинг борғондим. Менга кўп эъзоз ва эҳтиром қилди. Бир неча муддатдин сўнг мени имтиҳон қилиб, ўзига хос надим қилди. У ҳамиша таомни менинг била бирга ерди. Хоҳ ўзга надимлар била бўлсин, хоҳ бўлмасин, мен унинг сухбатида ҳозир эрдим.

Бир кун субҳидамда надимлар била набиз ичиб ўтириғон вақтда лашкарга кўриниш берди ва барча лашкар

¹ Учок — том.

² Зангу — нарвон.

келиб, салом бериб қайтдилар. Хўжа Абдурраззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий^{56*} унинг вазири эрди. Бир мунҳий¹ бир хат келтириб хўжага берди. Хўжа ичкари кириб, у хатни Али ходимга берди ва Али ходим сultonга берди. Султон набиз ичиб ўтириб эрди, ўшал хатни ўқиди ва Хўжага қараб деди: „Буюргил, мунҳийга беш юз таёқ урсинлар, токи бундин бўён хабар келтурса, шарҳ била ёзиб келтурсин, нединким, бу хатда: ўтган кеча Фазнинда икки минг уйда ош пиширмамишлар, деб ёзмиш. Мен у уйлар кимларнинг уйлариidor, қайси кўчада, қайси маҳаллада эканин билмасман“. Хўжа деди: „Мунҳийнинг гуноҳин афв қилинг, бу жиҳатдин у мужмал гаплар ёзибдур. Аммо агар шарҳ била ёзса, бу сўз бир улуғ китоб бўлурки, уни бир мажлисда ўқиб тамом қилиб бўлмағусидур. Ноилож ошни зикр этибдур, аммо ошнинг рангин ва навин ёзмабдур. Энди тараҳҳум қилсангиз, бундин бўён ҳар сўзни мужмал қилмай, фалон киши, фалон маҳалла ва фалон ош деб шарҳ ва тафсил била ёзсин“. Султон деди: „Бу навбат афв қилдим. Агар яна шундоқ ёзса, гуноҳи ўз бўйнида-дур“.

Бас, эй фарзанд, ҳамиша лашкар ва раият ҳолидин хабар олғил, хусусан, вазирнинг ҳолига тафаҳҳус² қилғил ва шароб ичишга йўл қўймагил, нединким, сен барча аҳлу аёл ва хонумонингни унга топширгонсан. Агар унинг ҳолидин ғофил бўлсанг, ўзингдин, хонумон ва мол-мулқдин ғофил бўлғонингдур. Атрофинг-даги ўзингга баробар подшоҳлар била зоҳирда дўст бўлсанг ҳам, ботинда³ дўст бўлмагил ва агар ботинда душман бўлсанг, зоҳирда ошкор қилмагил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, Искандар Румий бир кун ўз душманига қарши урушга бормоқ бўлди. Унга дедилар: „Эй малик⁴, хасм ғофилдор, унга шабхун⁵ ур-

¹ Мунҳий — хабарчи.

² Тафаҳҳус — атрофлича текшириш.

³ Ботинда — ички томондан.

⁴ Малик — подшоҳ.

⁵ Шабхун — кечки хужум.

моқ керакдур“. Искандар деди: „Үғрилик била зафар топмоқ менга ордур!“

Бас, подшоҳликда улуг ишларни одат қилғил, нединким, подшоҳ барча кишидин улуғроқдур. Унинг гуфтор¹ ва кирдори² ўзгаларнинг гуфтор ва кирдоридин улуғроқ бўлмоғи керакдур ва бундоқ гуфтор ва кирдор била улуг ном ҳосил қиласа бўлур. Паст ҳиммат подшоҳнинг номи баланд чиқмағусидур.

Хўкмингни улуг тутғил ва ҳар муҳаққар³ нарсаға ҳукм қилмағил. Агар бирор нарсаға ҳукм қилсанг, унинг хилофини қилмағил, нединким, хилоф иш қилмоқ барча кишига ёмондур, хусусан, подшоҳга ёмондур.

Подшоҳлик пешасининг шартларини баён қилдим.

Агар деҳқончилик ё бозор пешалари насибинг бўлса, улар янада яхши пешадир. Сен ҳар бирининг шартларини бажо келтиргил, токи ишинг ҳамиша ривож топғай ва муродга етғайсан.

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА БОЗОР ПЕШАЛАРИ БАЁНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар деҳқон бўлсанг, барча деҳқондин шиностароқ⁴ бўлғил ва ҳар бир экинни эксанг, вақтидин ўтказиб экмағил. Агар вақтидин ўн кун бурун экканинг икки кун вақтидин сўнг эккандин яхшироқдур.

Хўқизни жуфт этиб, барча асбобни муҳайё қилғил. Зўравон, қувватли хўқизларни сотиб олғил, охурига алафни ва дон-дунларни солғил. Уни шу хилда тарбият қилғилки, хўқизларинг зўрликда ва семизликда барча халойиқнинг хўқизидин илгари бўлсин. Агар бир хўқизинг ишга ярамай қолса, тезликда яна бир хўқиз олишга ҳаракат қилғил, токи экин вақти ўтмасин. Агар

¹ Гуфтор — сўзлаш, сухбат.

² Кирдор — қилиқ, иш.

³ Муҳаққар — таҳқирланган.

⁴ Шиностароқ — билимдонроқ.

экиш ва ўриш вақти бўлмаса, ҳамма вақт ер суриб, шудгор қилишдин ғофил бўлмағил. Сўнгти йилнинг тадбирини ушбу йил қилғил. Экинни бақувват ерга эккилки, агар ернинг қуввати бўлмаса, ер сенга фойда бермас.

Ҳамма вақт ерни тарбият қилғил, деҳқончилик пешасидин бархурдор¹ бўлғайсан.

Агар ўзга пеша қилмоқ тиласанг, бозор пешалари ни қилғил. Ҳар бир пешани қилсанг ҳам чобук² бўлғил ва покиза иш қилғил. Шунда сенинг ишинг ҳамма пешаварларнинг ишидин яхшироқ бўлгай.

Ҳариф³ ва ошналаринг кўпайсин. Оз фойдага қаноат қилғил ва харидорни кўп лажож⁴ ва оғир баҳо била ўзингдин қочирмағил, токи мазкур пешада ризқинг зиёда бўлсин. Халқ сенинг олдингга бир нарсани олмоқ ва сотмоқ учун келса, дўстимсан ва биродаримсан демакдин тақсир қилмағил, токи сенинг бундоқ меҳри-бонлиғингни кўриб, улар молларига оғир баҳо қўйишдин шарм қилсинглар ва сенинг мақсадинг ҳосил бўлсин. Шунда ҳамиша пешаварларнинг орасида яхши отинг чиққай. Аммо рост сўзлағил, баҳилликдин парҳез қилғил. Савдонгни яхши ишга сарф этғил, қашшоқларга инъом берғил ва ўзингдин қавийларга ниёзманд⁵ бўлғил. Савдода кўп қаттиқ бўлмағил, фариблардин кўп фойда истамағил ва мустаҳиқни хушҳол қилғил.

Ўз подшоҳинг ҳақида ростлиғ қилғил, аммо подшоҳнинг хизматига ҳарис бўлмағил, сипоҳийларга аралашмағил. Бозор халқи била бозори бўлғил. Тош ва тарозини рост қилғил. Ўз ақчанг ҳақида икки дил ва икки ҳамён бўлмағил. Шерикларингга хиёнат қилмағил, ҳар пешаким қилсанг, унда ҳийла қилмағил ва ҳамиша ҳамма ишингни бирдек қилғил. Агар молдор бўлсанг, муҳтоjгага қарз бермоқни фанимат билғил.

Ёлғондин онт ичмағил ва киши била қаттиқ муомала қилмағил. Пок дил бўлғил, токи савдонгда, фойдангда баракат бўлғай. Ҳар бир пешадурки, менинг айт-

¹ **Бархурдор** — баҳраманд, хурсанд.

² **Чобук** — чаққон, илдам.

³ **Ҳариф** — ошна, дўст, улфат.

⁴ **Лажож** — маҳкам туриш, жиддийлик.

⁵ **Ниёзманд** — ҳожатманд.

ғонимдек бўлса, барча пешаварларнинг жувонмарди¹ бўлғайсан. Энди билғилки, жувонмардликнинг барча шартларини қудратим етгунча баён қилурман.

ҚИРҚ ТҮРТИНЧИ БОБ ЖУВОНМАРДЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сен жувонмардлардек ҳаракат қилмоқ тиласанг, дастлаб жувонмардлик нима эканлигин ва унинг қандоғ пайдо бўлурин аниқ билғил. Билғилки, одам уч хил сифатга эгадур. Барча шахс, у хоҳ доно, хоҳ нодон бўлсин, шу уч нарса била хушнуддур. Бу уч нарсанинг бири ақл, бири ростлик ва бири жувонмардликдур.

Халқнинг даъвосига ҳақиқат била қарасанг, ҳеч киши ақл, ростлик ва жувонмардлик била ёлғон даъво қилмағусидур. Нединким, бу уч сифатга эга бўлмағон ҳеч киши йўқдур. Аммо одатнинг тундлиғи (шиддатлиғи, газаби) ва хиралиғи (даҳшатли қоронгулик) халқнинг асли йўлини боғлаб қўяди. Инсон асли барча илмни ўргана олади. Одамнинг тани кўзга кўринадурғон ва кўзга кўринмайдурғон моддалардин тузилғон. Демак, инсоннинг баданида бир қисм табиий кучлар: осмон гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, нафас, шакллар, жонлар, ақллар мавжуддурки, уларнинг ҳар бири алоҳида бир оламдур, яъни мураккаб бир мажмӯъ бўлмишдур. Бас, кўрмасмусан, бу улуғ жаҳонда кўк гумбази ҳам, юлдузлар ҳам, табиий кучлар ҳам—буларнинг бари хилма-хил моддалар бўлсалар ҳам, табиат бандида бир-бирларига боғликдурлар, яъни ўт ва сув барча сифатда бир-бирига зиддур. Андоқким, ўт ва сув барча сифатлари била зиддурлар, тупроқ ва ел ҳам бир-бирига зиддур. Демак, Ер тупроқ, ўт ва сувнинг орасида воситачи бўлиб, уларнинг орасини улуғ банд қилиб боғлайдур. Шу тариқа ердаги курсоқчиликнинг олов била, совуқликнинг сув била боғланиши орасида банд пайдо бўлди, лекин қувват моддаси била мазкур банд

¹ Жувонмард — сахий.

узилди. Куч фалақдин, фалақ ҳаюло¹дин, яъни ҳар бир нарсанинг асл моддаси ва моҳиятидин, ҳаюло нафасдин, нафас ақлдин ушбу қиёс била жудо бўлди. Одам жисмида тириклик ва оғирлик табиат қуввати орқали жам бўлди. Сурат, чехра, ҳаё, қувват, ҳаракат фалақдин жам бўлди. Бешта жисмоний сезги, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, искамоқ, тотмоқ, сийпаламоқ ҳаюлодин, жам бўлди; ёд этмоқ, тафаккур қилмоқ, ҳаёл этмоқ, сўз айтмоқ, тадбир қилмоқ жон орқали жам бўлди. Одамнинг баданидафи шариф² нарсаларнинг манбай йўқдур ва уларнинг ўрнини кўрсатиб ҳам бўлмас. Нединким, жувонмардлик, донишлик, камолот, шариф — буларнинг ҳаммаси ақлнинг сармоясиidor ва олий ақл ташаббуси била баданда пайдо бўлдилар. Демак, тан жон била, жон нафас била ва нафас ақл била тириқдур. Ҳар кишини тирик кўрсанг, у жонсиз эмасдур, ҳар одамни жонли кўрсанг, у нафассиз эмасдур, ҳар кишини нафасли кўрсанг, у ақлсиз эмасдур. Бу аҳвол барча одамда мавжуддур. Лекин тан била жоннинг орасида беморлик пардаси бўлса, жондин танга модда, яъни қувват ва ҳаракат етишмас. Ҳар кишининг нафаси била жони орасида оғирлик ва нодурустлик пардаси бўлса, нафасдин жонга модда тамом етишмас. Ҳар бир одамнинг нафаси била ақли орасида жаҳл хирадлик пардаси бўлса, ақлдин жонга фикр, тадбир, жувонмардлик ва ростлик етишмас. Демак, ҳақиқатан, ақлли ҳамиятсиз бўлмагусидур. Лекин олий файрга руҳоний йўли боғланса, бундай ҳолда бемаъни фикрлар туғиладур.

Дунёда мардумлик, яъни жувонмардлик даъвосини қилмағон ҳеч одам йўқдур, лекин, эй фарзанд, сен жаҳд қилиб ўзгалардек бўлмағил ва бемаъни даъво қилмағил. Файзи олийни ўрганмоқ ва идрок қилмоқ зикринда руҳоний йўлни таълим ва тафҳим³ била очиқ тутғил, токи сендин маъно даъво қилмағайлар.

¹ Ҳаюло — модда.

² Шариф — тароватли.

³ Тафҳим — англатиш, тушунтириш.

Эй фарзанд, билғилки донишлар ақл ва жувонмардликдин алфоз¹ била жасадсиз бир неча сурат ясадбұрлар. Бу суратлар тан, жон, ҳавос² ва маоний³ суратидур. Дебдурларки, бу суратнинг тани — жувонмардлик, жони — ростлик, ҳавоси — донишмандлик, маонийси — сафодур. Бу суратларни халққа тақсим қылдилар: бир гурухга тан тегди, ўзга нарса етмади, бир гурухга тан, жон, ҳавос ва маоний тегди. Тан етғон гурух иёрлар ва сипоҳийлардурки, халойиқ уларга жувонмардлар деб от қўйдилар; тан ва жон етғон гурух зоҳирда маърифат соҳибидурларки, халойиқ уларга ёлғон маърифат деб от қўйдилар; тан, жон ва ҳавос етғон гурух хукамо, анбиё ва авлиёдурларки, халойиқ уларга фоят донишманд деб от қўйдилар; тан, жон, ҳавос ва маоний етғон гурух фаришталардур ва уларга жувонмардлик насиб бўлди.

Жувонмардлик асли уч нарсадур: бири улким, айтғон сўзингни ўзинг қылсанг, иккинчиси улким, ростликка хилоф қымасант, учинчиси улки, хайр ишини илгари тутсанг. Одамдағи қолғон барча сифатлар бу уч нарсанинг остидадур.

Эй фарзанд, агар сенга мушкул бўлса, мен бу уч сифатни тадбир била, бу қавмнинг ҳар бирига мартаба ва андозасига лойиқ тақсим қилурман. Билғил, жувонмардлик ва иёрлик шундай кишига сазовордурки, бир қанча ҳунари бўлсин. Бу ҳунарлардин бири: жасур, мард, сабр-матонат, ваъдага вафо қилмоқ, пок дил ва пок забон бўлмоқ бўлса, яна бири улким, ўз манфаатин кўзлаб асиrlарга озор бермаса, бечораларга мадад еткурса, ёмонларнинг ёмонлигини яхшилардин йироқ тутса, рост сўз айтса, ўз танидин дод берса, яхшига ёмонлик еткурмаса, зиёндин омон тутса, одамларга зиён-зарар еткурмаса, яхши қарағилки, бундай ишларнинг ҳам охири ул уч сифатга вобастадур.

Ҳикоят. Айтурларки, бир куни Кўҳистонданғи бир уйда иёрлар жам бўлиб ўлтирап эрдилар. Бир киши эшик-

¹ Алфоз — сўзлар.

² Ҳавос — сезгилар.

³ Маоний — маънолар.

дин кириб, салом берив деди: „Мен Марв иёрларининг элчисидурман. Улар сизларга салом юбордилар ва дедиларки, бизлар бир масалани сўрармиз. Агар бу масалага жавоб берсангизлар, сизларнинг улуғлиғингизга рози бўлурмиз. Агар тўғри жавоб бера олмасангизлар сизлар бизларнинг улуғлиғимизга икрор бўлингизлар“. Улар элчига дедилар: „У масалани сўрағил“. Элчи деди: „Улар сўраб юбордиларки, жувонмардлик недур ва жувонмардлик билан ножувонмардликнинг орасида фарқ недур? Агар бир иёр бир йўлнинг бошида ўтиргон бўлса ва бир киши унинг олдидан ўтиб кетса, бир оз фурсатдин сўнг унинг изидин ялангоч қилични қўлга олиб бошқа бир киши ўтса. У ўтиб кетғон одамни ўлдирмоқ учун йўл бошида ўтиргон иёрдан „фalon киши шу ердан ўтдими“ деб сўраса, қандай жавоб бермоқ керакдур? Ўтмади деса, ёлғон сўз айтғон бўлур, агар ўтди деса, фаммозлик қилғай. Бу икки иш ҳам жувонмардлик тариқидан эмас“.

Кўхистон иёрлари бу масалани ва бу сўзни эшитғонларидин сўнг ҳайрон бўлуб, бир-бирларига қарашдилар. Буларнинг орасида Афзал Ҳамадоний деғон бир киши бор эрди. У деди: „Жувонмардликнинг асли — айтғон сўзни бажармоқдур. „Жувонмардлик била ножувонмардлик орасидағи фарқ сабрдур. Йўл устидағи иёр ўтиргон жойидин бир қадам илгари ёки бир қадам кейинроқ ўтириб: „Мен бу ерда ўтириб эрдим, ҳеч киши бу ердин ўтғони йўқдур“, — деб жавоб берса, у шу тадбир била рост сўз айтғон бўлур“.

Демак, эй фарзанд, бу иёрларни эсга солса-да, сипоҳийлар ҳам бу расм била бўлмоқлари шартдурки, сипоҳийнинг иши иёрлик иши била тамом бўлур. Лекин каримлик, меҳмондорлик, сахийлик, тўғрилик, ҳақшунослик, пок жомалик, яхши яроғланиш сипоҳийга хосдур. Сипоҳийга тавозеъ ва сарафкандалик¹ бир ҳунардур, иёрга айбдур. Аммо бозор одамларининг жувонмардлигида ҳам анча шартлар бордурки, уларни мен ўзга пешаварларнинг бобида зикр қилдим, такрор қил-

¹ Сарафканда — боши эгик, камтар.

моққа ҳожат йўқдур. Жувонмардлик одоби шундоқ-ки, нифоқ жиҳатдин ҳеч одамнинг пардасин йиртмаслар; халойиқни бир ишда саҳв¹ этиб, омонлик тилаб келса, баҳиллик қилмаслар, халқнинг орасида кишига кўп панд² бермаслар. Кишининг ҳаргиз қони тўкилишига саъй этмаслар. Қатли вожибга ҳам фатво бермаслар, нединким, хато фатвони тузатса бўлур, аммо бегуноҳ ўлдирилғонни тузатиб бўлмас, ўлғон асло тирилмас, авомни гуноҳга далир қилмаслар.

Ахли тасаввупнинг жувонмардлигини ўтғон устодлар кўп китобларда зикр этибдурлар, мен уларнинг ҳаммасин баён қила олмағайман.

Эй фарзанд, менинг арзим бу китобда сенга панд бермоқдур. Агар сен ушбу гуруҳ била ҳаммажлис бўлсанг, сен уларга оғир тушмағил ва улар ҳам сенга оғир тушмасин. Бу тоифанинг жувонмардлигини сенга айттурман, нединким, яхши зиндагонлик қилмоқда бу тоифага ўзга тоифадан кўп ранж етишар ва ўзларин барчадин баландроқ кўрарлар. Жувонмардликнинг асосий фазилати манманликни бошидин чиқармоқ ва ўзага қасд қилмасликдур. Яна бу тоифанинг адаб ва жувонмардлиги икки нав бўлур: бири тасаввуп дарвешларига хос бўлур, бири муҳибларга мансуб бўлур. Мен иккала навини ҳам баён қилурман.

Билғил, дарвешликнинг шарти улдурким, у ҳамиша мужаррад³ бўлгай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир вақт икки сўфи йўлдош бўлиб, бир тарафга борур эрдилар. Бири мужаррад эрди ва бирининг ёнида беш тиллоси бор эрди. Мужаррад сўфи ҳеч хавфсиз борур эрди ва ҳамроҳ талаб қилмасди. Ҳар жойгаки борса, у жой қанчалик хавотирли бўлса ҳам, у ҳеч андиша қилмас ва ўтириб роҳат қиласар эрди. Беш тиллоси бор сўфи ҳам унинг била кетиб борарди. Аммо доимо бадбуруш, мутафаккир⁴ ва андуҳгин эрди. Бир вақт бир қудуқнинг бошига етди-

¹ Саҳв — хато, янглишиш.

² Панд — ўғит, насиҳат.

³ Мужаррад — холи, танҳо.

⁴ Мутафаккир — кўп фикрловчи.

лар. Бу ер ҳаддин зиёда хавфли ва ўғриси кўп эрди. Мужаррад сўфи мазкур қудуқдин сув ичиб, бехавотир ётиб роҳат қилди, аммо беш тиллоси бор сўфи хавфдин ухлай олмади ва ҳамиша ўзига дер эдики: „Оҳ, на қилай?!“ Бунинг овози мужаррад сўфининг қулоғига етиб уйғонди ва унга деди: „Эй фалончи, сенга нима бўлди, тинмай: „Оҳ, на қилай, — дерсан?“ У деди: „Эй биродар, менда бешта тилло бордур. Бу жой хавфлидур, сен бу жойда бехавотир ухларсен, мен эрса хавотирдин ухлай олмасман ва ҳатто ўтира олмасман ҳам“.

Мужаррад сўфи деди: „Тиллонгни менга берғил, токи мен бу тиллонгга бирон чора қилай“. Сўфи тиллони унга берди. У олиб тиллони қудуққа ташлаб юборди ва деди: „Мана энди, „Оҳ, на қилай“ ингдин қутулдинг. Энди тинчгина ўтиргил, фарогат била ухлагил. Билғилки, мужаррад кишининг ҳеч оғатдин хавфи бўлмагай“.

Эй фарзанд, билғилки, агар назаринг бир бўлса, барча оғатдин омон юргайсан. Агар биродаринг ҳақида жанжал қилсанг ҳам, ўзинг ҳақингда биродаринг била ҳеч вақт мукошафа¹ қилмагил. Манманликни бошингдин чиқарғил ва соҳиби бегараз бўлғил. Тасдиқ ва тажаррудга² назар қилғил ва ҳеч нарсага иккилиқ кўзи била қарамагил.

Эй фарзанд, билғилки, агар киши сидқидил била сувга оёқ қўйса, сув ҳам унинг оёғи остида қаттиқ бўлур. Агар бирон киши бу бобда сенга авлиё кароматидин бир ҳикоят қилса ва ул ҳикоят ақл тариқасидин йироқ бўлса ҳамда сенга номумкин кўринса ҳам унга рой, эътиқод қилғил. Дарвеш шундай кишиидурки, у ҳар бир нарсага сидқ кўзи била қарағай, унинг зоҳири ва ботини бир бўлғай ва кўнглини тавҳид фикридин холи қилмагай. Қаттиқ андиша ва оҳисталикни ихтиёр этғай, токим тафаккур ўтига куймагай, нединким, бу тариқат соҳиблари тафаккурни улуғ ўт деб билурлар, сидқ³ суви эса унинг тасаллиси бўлур. Демак, улар ишрат ва рақс,

¹ Мукошафа — фош қилиш.

² Тажарруд — ёлғизлик, тарки дунё қилиш.

³ Сидқ — тўғрилиқ, поклик.

самоъ¹ни тасаллига дом қилмишлар, агар дарвешлар са-
моъ оҳангига мойил бўлмасалар, ҳамиша тафаккур ўтига
куярлар, нединким, ҳар кишида тавҳид тафаккури
бўлмаса, унга самоъ қилмоқ маҳолдур. Дарвеш му-
лойим сўзлик бўлғай; тан ва жаомасин пок тутгай; са-
фарни дўст тутгай ва биродарларига ҳамма вақт хизмат
қилғай; сафарга ҳар одам ҳамроҳ бўлмоғ тиласа, ман
этмағай ва белини устидин боғлаб, ҳалқ орасига бор-
мағай; ҳар ердин жой берсалар, унда ўтиргай; ичкари
кирғон вақтида салом берғай; яхши одамлар била суҳ-
бат тутгай, бехуда сўзлашмағай: бир ерга чақирсалар
тезроқ борғай, токи азиз бўлғай. Бир иш қилмоқ бўлса,
кўпнинг ҳукми ва ризоси била қилғай. Агар ҳожат
юзасидин бир жойга кетмоқ, ё либос киймоқ, ёки ли-
босни тандин чиқармоқ тиласа, кўпдин рухсат олғай;
халқдин яширин равишда ҳеч нарса емағай ва халқ-
нинг олдида кўп сўзламағай. Кўп халқнинг орасида
шитоб била юрмағай.

Бу гуруҳ ранж била топғон нонни ганж билғай. Нон
емоқ вақтида суфра²дин фойиб бўлмағай, токи ўзгалар
уни келур деб интизорлик чекмағайлар. Халқнинг ол-
дидаги нонга қўлин урмагай. Агар бир иллат сабаби била
таом егуси келмаса, суфра ёйилмасдин бурун узр айт-
ғай.

Эй фарзанд, жаҳд қилки, ҳар қандай сифатга эга
бўлсанг ҳам олдинни кўрадигон бўлғил ва жувонмард-
ликка яқин бўлғил, токи жаҳон аҳлиниң яххиси
бўлгайсан.

Агар жувонмардлик йўлида юрмоқ тиласант, ҳами-
ша уч нарсани кўзда тутғил: кўзни ёмон назардин,
қўлни ёмон ишдин ва тилни ёмон сўздин сақлашни. Уч
нарсани дўст ва душманга очиқ тутғил: уй эшигини,
суфра бошини, ҳамёнингнинг боғичини.

Ҳаргиз ёлғон сўз демағилки, барча ножувонмард-
лар ёлғон сўз айтмоқдадурлар. Агар ҳар киши сенинг
жувонмардлиғингга эътиқод қилса, агар азиз киши

¹ Самоъ — ашула.

² Суфра — дастурхон.

бўлса ҳам, сенинг олдингда ўзини хор тутар, агар улуг душман бўлса ҳам сенга ўзини таслим қилур ва барча халқнинг орасида сенинг жувонмардлифингга эътимод этар.

Бас, жонинг борича кўшиш қилиб, жувонмардликни эгаллағил. Ва яна ҳаргиз ўтгон иш юзасидин интиқом қилмоқ¹ қа машғул бўлмағил, хиёнат қилмоқни асло ўйламағил, нединким, хиёнат қилмоқ жувонмардликнинг шарти эмасдур.

Эй фарзанд, огоҳ бўлғилки, сўз кўпдур. Агар ҳар тоифанинг жувонмардлигини айтсан сўз чўзилур, аммо сўзни муҳтасар қилурманки, айтғонларимнинг барчаси юқорида баён этилғон фикрларга тобедур.

Билғилки, камоли жувонмардлик шулдурки, ўз молингни аниқ билғил, киши молини киши моли билғил, халқ молидин тамаъ қилмағил. Ўз қўлинг била қўймағон нарсани олмағил. Халққа яхшилик қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмағил. Оламда жувонмардроқ киши ҳамиша менинг айтғонимдек тирикчилик қилғай, токи ҳам бу дунёни, ҳам охиратни топғай.

Эй фарзанд, билғилки, бу китобнинг неча жойида қаноатни зикр этдим ва яна такрор қилурман. Аммо ҳамиша дилтанг бўлмасликни тиласанг, қаноатлиғ бўлғил, ҳасадчи бўлмағил, токи вақтинг ҳамиша хуш бўлғай. Нединким, барча ғамнокликнинг асли ҳасаддур. Билғилки фалак гардишининг таъсиридин одамга нек² ва бад³ этар. Менинг устозим дердики: „Фалак таъсири била одам бўйини узатғай ва оғзини очғай. Фалакдин бир саъб⁴ етса, одам бўйнида кўтарғай ва агар бир луқма етса, оғзига олғай“.

Фалак таъсири ҳам шул икки ишдин ташқари эрмасдур. Бу тариқани илгари тутиб, қаноатга одат қилсанг, озод баданинг ҳеч кишининг бандаси бўлмас. Ҳаргиз тамаъни хаёлингга келтурмағил. Нек ёки баддин

¹ Интиқом қилмоқ — ўч олмоқ.

² Нек — яхши.

³ Бад — ёмон.

⁴ Саъб — мashaққат.

нимаки олдингга келса, рози бўлғил. Билғилки, одам тоифаси хилма-хилдур. Лекин уларнинг бир-биридан кам бўлмоғи ниёз¹ ва тамаъ жиҳатидиндур. Шунинг учун киши тамаъни тарқ этиб, қаноатни одат қиласа, барча жаҳон аҳлидин бениёз бўлғай. Демак, ҳеч кишидин тамаъ талаб қилмағон киши жаҳонда энг азиз, муҳташамдир. Ул ҳеч одамга ниёзи бўлмағай, тамаъигир ва ниёзманд паст ва хордир. Нединким, бундай киши ўз моли ва жувонмардлиғидин тамаъ қилгай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, шайх Шибли бир кун бир мачитга борди ва икки ракат намоз ўқиб, бир оз вақт осойиш топди. Ул мачитда ёш ўғлонлар жам бўлиб, китоб ўқир эрдилар. Ўғлонларнинг таом ейдифон вақтлари бўлиб қолди. Буларнинг орасида бир бойнинг ўғли ҳам бор эрди ва бир фақирнинг ҳам ўғли бор эрди. Бойнинг ўғли олдида ҳалво, фақирнинг ўғли олдида қуруқ нон эрди. Бойнинг ўғли унга деди: „Агар ҳалво емак тиласанг, менинг итим бўл, шундин сўнг ҳалво берурман“. Фақирнинг ўғли деди: „Мен сенинг итингман“. Бойнинг ўғли деди: „Шундоқ бўлса, итдек хурғил“. У бечора ит янглиғ ҳурди, шундин кейин бойнинг ўғли бир бўлак ҳалво берди. У ҳар вақт итдек ҳуради ва бир бўлак ҳалво оларди. Шайх Шибли ҳар вақт уларга қараб йиғлар эрди. Бир куни муридлари ундин сўрадилар: „Эй шайх, не важдин йиғларсан?“ Шайх деди: „Кўрингларки, беканоатлик ва тамаъгирилик одамнинг бошига на савдоларни солур. Агар бу ўғлон қуруқ нонга қаноатли бўлиб, ундин ҳалво тиламаса эрди, ўзидек бир ўғлоннинг ити бўлмасди“.

Бас, агар зоҳир² ва фосиқ³ бўлсанг ҳам, қаноатли бўлғил.

Эй фарзанд, билғилки, мен шу қирқ тўрт бобда ҳар хил ишлар тўғрисида сўз дедим ва ҳар боб ҳақидаги масалалар юзасидин панд-насиҳат қилдим. Аммо ақллилик бобини зўрлик била айта олмасман. Ақлни кишига зўрлик била ўргатиб бўлмас. Билғилки, ақл икки

¹ Ниёз — муҳтоҗлик.

² Зоҳир — очиқ, ёргу.

³ Фосиқ — фисқ ишлар қилувчи.

хилдур: бири туғма ақлдур, уни азалий дерлар, иккинчиси касбий ақл, буни мұктасиб¹ дерлар, касбий ақлға дониш ҳам дерлар. Бас, агар азалий ақл бўлмаса, мен ва сен ҳеч илож қила олмасмиз. Сен мұктасиб ақлни пеша қилмоқда камчил қилмағил, қурбинг етғонича ўрганғил. Ақллилар тоифасидин бўлмасанг ҳам, донишлар тоифасидинсан, иккисидин бирига эга бўлғонинг яхшидур, нединким, дебдурлар, агар ота бўлмаса, онадин яхши киши йўқдур. Агар оқил бўлмоқ тиласанг, ҳикмат² ўрганғил, ақл ҳикмат била камолга етар. Аристотолис донишдин: „Оқилнинг қуввати нимада?“ — деб сўрабдурлар. Донишманд: „Барча кишининг кучи овқатдандур, ақлнинг кучи эса ҳикматдандур“, — дея жавоб бермишдур.

Эй фарзанд, билғилки, ҳар неки иш менинг одатим эрди, ҳаммасини сенинг учун бу китобга ёздим, бу фақат сенинг учундур, яъни барча фикр ва тушунчаларимни сенинг учун китобга ёздим ва ҳар бир илм, ҳар ҳунар ва ҳар пешаким билур эрдим, ҳаммасини қирқ тўрт бобда баён этдим.

Билғилки, кичикликдин менинг одатим шундоқ эрди. Мен олтмиш уч ёшимни шу сират ва шу одатда ўткардим. Бу китобни сана тўрт юз етмиш бешда³ бошлидим. Агар бундин бўён ҳам Худо таоло умр бериб, тирик бўлсам, яна шу одат била бўлурман. Агар сен бундин яхшироқ хислатни билсанг, ўша била бўлғил. Шуларни ўзимга раво қўрдим, сенга ҳам раво қўрдим. Агар сен менинг бу пандларимни эшитмасанг ва булар била иш қилмасанг, сенга менинг зўрим йўқдур. Ҳар қандай киши бу китобни ўқир, тушунар ва шу китоб юзасидин иш кўрар, нединким, менинг ҳар бир сўзим баҳтнинг аломатидур.

¹ **Мұктасиб** — касб қилувчи, ишлаб топувчи.

² **Ҳикмат** — фалсафа.

³ 475 ҳижрий — 1083 милодий йилида ушбу асарни ёзишга киришган.

ИЗОХЛАР

1. *Мутаваккил* — 847 — 861 йиллар орасида хукмронлик қилган аббосийларнинг учинчи халифаси.

2. *Суқрот* — юонон олимларидан бўлиб, эрамиздан илгари 469 — 399- йилларда яшаб ўтган.

3. *Афлотун* — *Платон* — эрамиздан илгари 427 йилда туғилиб, 343 йилда вафот этган юонон олими.

4. *Мұхаммад Закариәйи Розий* — Эроннинг машҳур табибларидан бири. У Рай шаҳрида 240 ҳижрий йили (854 — 5 мелодий йили) да туғилди, 320 ҳижрий йили (932 мелодий йили)да вафот этди.

5. *Хисрав Парвез* — Ануширавон (Хисрав I) 579 йилда вафот этгандан кейин таҳтни унинг ўғли Ҳурмузд IV эгаллайди. Аммо 90- йилларнинг охирида Михран қабиласидан бўлган Ҳурмузднинг сипоҳсолари Баҳром Чубин бошлигига Ҳурмуздга қарши исён кўтарилади. Баҳром ўз яқинлари билан пойтаҳтга юриш қиласди. Бу вақтда пойтаҳтда Испахнат уруғидан бўлган Виндол ва Вистахм номли икки ака-ука бошлигидаги оқсусяк гуруҳи Баҳром Чубиннинг келишини кутмасдан мустақил равишда ҳарарат қиласдилар. Бу гуруҳ Ҳурмуздни кўлга оладилар ва унинг иккала кўзини ўйиб олиб кўр қиласдилар, кейин ўлдирадилар. Унинг ўрнига Ҳурмузднинг ўғли Хисрав II ни подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Хисрав II кейинроқ „Парвез“ лақабини олади, „Парвез“ сўзининг маъноси музaffer, галаба қилувчи, голиб демакдир.

Аммо Хисрав Парвез ўзини ўраб олган давлат кишиларига, кўшинларига ишонмайди ва Ктесифонни ташлаб, Византия императори даргоҳига боради, улар билан келишиб, яна ўз ватанини эгаллайди. Аммо Хисрав Парвезнинг душманлари уни зинданга ташлайдилар ва ўлдирадилар.

6. Абузуржмеҳр — Сосоний Нўширавоннинг афсонавий вазири бўлиб, асли оти Бузургмехрdir. Бу номга арабча тус берилиб, „Абузуржмеҳр“ дейилган.

7. Абу Сувор Шопур (Шовур) бинни Абу ал-Фазл. Абу Сувор Шовур бинни Абу ал-Фазл шаддодийлар сулоласидан саккизинчи амир Бус Сувор (ёки Абул Асовар) Шовур (ёки Шопур) ибн Фазл ҳақида сўз юритилади. Шаддодийлар тарихи кам ўрганилган. Улар курдлардан бўлиб, 340 ҳижрий (951 — 2 мелодий) йилида Арронда хукмронлик қилганлар. Амир Бус Сувор Двинанинг ҳокими сифатида эсга олинади. Маълумки, салжуқийлар 1021 йилданоқ Арманистонга ҳарбий юриш қилдилар. Арманистон Византиядан ёрдам сўрашга ҳаракат қиласди. Бу курашга шаддодийлар ҳам тортилган эди. Жумладан, Бус Сувор аввал византияликлар томонига ўтади, аммо улардан норози бўлиб, салжуқийларга қўшиласди, улар билан 1047 йилда муносабатни тиклади. Тўғрулбекнинг Арманистон билан бошланган урушини унинг валиаҳди Олп Арслон давом эттиради. Олп Арслон узоқ вақт Аня шаҳрини қамал қилгандан сўнг, уни забт этади (1064 й. 6 июнда). Аня шаҳри олингандан сўнг бир қанча вақт салжуқий ноиблари хукм сурадилар. 1072 йилда эса Абу Сувор бу шаҳарни ўз ўғли Манучага таг-туги билан сотиб олиб беради. Шу вақтдан бошлаб, шаддодийлар икки шажарага бўлингандар, улардан бири Ганжада хукмронлик қилдилар, иккинчи шажара эса Аняда яшадилар. Бу оддий маълумот тахминий бўлса ҳам, „Қобуснома“ муаллифининг Бус Сувор ҳузурига келганидан дарак беради. Афтидан, бу вақтда Ганжа шаддодийлар томонидан олинмаган, византияликлар қўлида бўлган бўлиши мумкин. Шундай тахмин қилиш мумкинки, „Қобуснома“ муаллифи Кайковуснинг Бус Сувор ҳузурига келиши 1021 — 1047 йилларнинг ўрталарига тўғри келади.

8. Гургон. Журжон вилоятининг маркази бўлиб, у Каспий денгизининг шарқи-жанубий қирғоғида Гургон дарёсининг ҳавzasидаги вилоятdir. Беруний Журжонда бўлган вақтда бу вилоятнинг ҳокими Кайковуснинг бобоси Қобус бинни Вушмагир эди.

9. *Фирузон Дайламий*. Дайлам вилоятининг хукмдори. 289 ҳижрий (901 мелодий) йилида Исмоил Сосоний кўшинлари томонидан жангда ўлдирилади.

10. *Хорун ар-Рашид*. Аббосийлар сулоласининг халифаларидан (786 — 809).

11. *Ануширавон*. Асли исми Хисрав I бўлиб, лақаби Ануширавондир. Баъзи манбаларда „Нўширавон“ деб ҳам юритилади. „Ануширавон“ сўзининг маъноси „абадий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси“ демакдир. Унинг отаси Қубод ўлгандан сўнг (531 йил) Ануширавон отасининг тахтини эгаллайди (531 — 579) ва Маздак қўзғолонини бостиради. Шунинг учун воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шуҳрат қозонган.

12. *Соҳиби Аббод*. 932 — 1055 йилларда Фарбий Эрон ва Ироқда ҳукмронлик қилган феодал давлати сулоласи Бувайҳийларнинг машҳур вазири Соҳиби Исмоил ибн Аббод кўзда тутилади.

13. *Ажам*. Дастрлаб араблар Арабистондан ташқари мамлакатларни Ажам деб атаганлар, кейинроқ Эрон мамлакатини ва эронликларни Ажам деганлар.

14. *Аристотелис*. Аристотель — юонон файласуфларидан бири. У эрамиздан аввалги 384 йилда туғилди, 322 йилда вафот этди.

15. *Ибн Муқла*. Абу Али Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муқла машҳур адабиётчи, вазир ва ҳаттот. У 272 йил ҳижрий (885 — 6 мелодий) йилида Бағдодда туғилди ва Аббосийлардан Муқтадир (908 — 932)нинг вазири эди. Бунинг даргоҳида ибн Муқла зинданга ташланди (324 ҳижрий, 936 мелодий йилида), аввал унинг ўнг қўлини кесадилар, 326/938 йили тилини сугуриб оладилар. У 328/939 йилда зинданда вафот қиласди.

16. *Ал-Муътасим*. Аббосийлар сулоласидан саккизинчи халифа бўлиб, у 833 — 842 йилларда ҳукмронлик қиласди.

17. *Шамсулмаолий*. Кайковуснинг бобоси Қобуснинг исми.

18. *Аҳмад Жағдий*. Огаҳий таржима қилган „Қобуснома“да Аҳмад Жағдий. Е. Э. Бертельс таржима қилган „Ка-

бус-наме“да Ахмед (Аҳмад) Сади (Саъдий) деб юритилади.

19. *Ботлимус*. Птоломей — мелодий иккинчи асрнинг бошларида Искандарияда яшаган риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия) олимидир. У кўпроқ астрономия илми билан шуҳрат қозонган.

20. *Юсуф*. Шарқда кўп шоирлар томонидан ижод қилинган „Юсуф ва Зулайҳо“ достонининг асосий қаҳрамони, пайғамбар Яъқубнинг ўғли.

21. *Амир бинни Лайс*. Сеистондаги Саффорийлар сулоласининг асосчиси Яъқуб ибн Лайнинг биродари ва бу сулоланинг иккинчи ҳукмдори. У 265/879, 287/900 йилларда ҳукмронлик қилган.

22. *Азҳар хар*. „Азҳар“ — оппоқ, жуда оқ; ёрқин; ой; ёввойи буқа маъносида; „хар“ эса эшак маъносида ишлатилади.

23. *Фалакулмаолий*. Манучеҳр — Қобуснинг ўғли.

24. *Қорун*. Тавротда Қорей деб аталади. Қорун бой одам бўлган, бу ривоят Қуръонда ҳам учрайди. Қорун жуда бой бўлган ва куфронийлиги учун уни ва бутун бойлигини ер ютган.

25. *Гиштосб*. Қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи, Абулқосим Фирдавсий Тусий „Шоҳнома“ асарининг қаҳрамонларидан бири. Йигирма еттинчи бобдаги ҳикоя „муқаддас подшоҳ“ Гиштосбнинг ёшлик чоғида Византияга қилган саёҳати ҳақидаги ривоят билан боғланади.

26. *Рум*. Юнон, рим империяси, Туркия, Кичик Осиё мамлакатларининг қадимги номи.

27. *Қустантиния*. Истанбул шаҳрининг қадимги номи.

28. *Шаҳрбону*. Сосонийларнинг сўнгти подшоҳи Ийаздегирнинг қизи, 637 йилда Эронни араблар истило қилганда ўлдирилган.

29. *Салмон Форисий*. Абу Абдуллоҳ Солмон ал-Форисий — кўплаб ҳадислар ривоят қилган саҳоба. Аввал насроний динига кириб, бир неча вақтдан кейин Мадинада ислом динини қабул қилган. У Мадоин (Ироқ) шаҳрига

ҳоким бўлганда, бўйра тўқиб сотиб, ўз меҳнати эвазига тирикчилик ўтказган.

30. *Умар ибн ал-Хаттоб*. Мусулмонларнинг тўрт халифаларидан иккинчиси, 634 — 644 йилларда ҳукмронлик қилган.

31. *Али ибн Абу Толиб*. 656 — 661 йилларда ҳукмронлик қилган тўртинчи халифа.

32. *Фотима*. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом-нинг қизлари, ҳазрат Алиниг хотини.

33 — 34. *Ҳасан, Ҳусан*. Ҳазрат Алиниг фарзандлари, араб халифалиги учун бўлган ўзаро низолар даврида (680 — 683 йилларда) Умавийлар халифаси Язид томонидан ўлдирилади.

35. *Йёр*. Халифалик шаҳарларида маълум касбга эга бўлмаган, тасодифий иш ҳақи билан яшайдиган шахслар шундай ном билан аталганлар. Улардан кўнгилли қўшин тузилган эди.

36. *Сайида*. Бувайҳийлардан Фахруддавла (976 — 997)нинг беваси.

37. *Искандар Зулқарнайн* — Ҳарбий санъат тарихида ирик саркарда ва давлат арбоби сифатида машҳурдир.

38. *Фашёгурс* (Фигогурс — Пифагор) ёки Фусоғурс — юонон олимларидан бўлиб, эрамиздан илгари, бир ривоятга қараганда 608, бошқа бир ривоятга қараганда 572 йилда Сисом оролида дунёга келган. У ўз юритида таълим олди, риёзиёт илмини эгаллади, катта олим даражасига этишди.

39. *Муовия*. Умавийларнинг биринчи халифаси, 661 — 680 йилларда ҳукмронлик қилган.

40. *Жолинус*. Гален Клавдий тахминан мелодий 130 йилда тугилиб, тахминан 200 йилда вафот этган. Жолинус Рим табиби ва табиатшунос бўлган. Унинг биззача етиб келган озгина асарлари Гиппократдан кейин тиббиёт соҳасида машҳур назариётчи эканлигидан далолат беради.

41. *Ситта ашар*. Тиббиёт бўйича ўн олтида илмий асарнинг умумий номи.

42. Ровий. Бу даврнинг одати бўйича сарой ҳофизи ўз шеърини ўзи ифодали ўқимайди, балки саройда шоир ва ҳофизнинг шеърини ифодали ўқигувчи маҳсус ёш хушовоз йигит тайин этилади, унга ровий дейилади.

43. Амир Фазлун Биссувор ибн Ҳомон. Озарбайжон ҳукмдорларидан бири.

44. Абдумалик Ақайрий — баъзи манбаларда „Акбар“ деб ёзилган.

45. Ҳожиб И smoил ибн Аббод. Буидларнинг машхур вазири.

46. Девон. 1) шоҳнинг вазирлари, маслаҳатчилари тўпландиган жой; 2) идора, маҳкама; 3) бир шоир томонидан ёзилган шеърларнинг тўплами.

47. Алқодир биллоҳ. Аббосийларнинг 25-халифаси, 991 — 1031 йилларда ҳукмронлик қилган.

48. Ҳўжа Абу Наср Мешкон. Маҳмуд Фазнавий ва унинг ўғли Масъуднинг соҳиби девонларидан. У нома услубининг устози ва машхур хаттотдир. Мешкон зўр тарихчи Байҳақийнинг устози.

49. Абу Бакр Қаҳновий. Султон Маҳмуднинг машхур шоири.

50. Абу Али Самжур. Сосонийларнинг машхур ҳокими-ларидан бўлиб, бир вақт Хуросонда ҳам ҳукмронлик қилган.

51. Абул Фазл Балъамий. И smoил (892 — 907), Аҳмад (907 — 914) ва Наср II (914 — 943) Сосонийларнинг машхур вазиридир. Балъамий 892 йилдан 938 йилга қадар шу вазифада бўлган.

52. Султон Тўғрил. 1035 йилда Ўрта Осиё чўлларини зухур этиб, Хуросон ўлкасида равнақ топган Салжуқий туркларининг салтанатига асос солади. Тўғрил 1038 йилдан бошлаб ҳукмронлик қилади, 1063 йилда вафот этади.

53. Абул Фатҳ Бустий. Бу шахсни 401/1011 йилда вафот қилган Абул Фатҳ Бустий (исми, отасининг оти бир хилда) билан аралаштираслик керак. Байҳақицийнинг кўрсатувича, „Қобуснома“да тилга олинган шахс 430/1038 йилга қадар ҳаёт эди.

54. Султон *Масъуд*. Султон Маҳмуднинг ўғли 1030 — 1041 йилларда хукмронлик қилган.

55. Султон *Мавдуд*. Шаҳобуддавла Мавдуд (1041 — 1048) Фазнавий сулоласининг 10- султони. Масъуднинг ўғли, Маҳмуднинг набираси.

56. *Хўжса Абдурраззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий*. Султон Маҳмуднинг мактабдош ўртоғи Аҳмад Маймандийнинг ўғли. Маҳмуд уни Ҳиндистондаги бир саройга қамаган эди. Абдурраззоқ қамоқни отаси билан тақсим қилганди. У қамоқдан қутулгач, Мавдудга вазир бўлиб тайинланган эди.

نَمْ

از تدریج بی بی دادی

له سیر چهاران برعهشتلان نه تم هست **جو آن میز ملکی خان** بین
 د آربان علی چهاران نه زده شالکی **جو آن شاهزاد** شنگزور **چمالت** بی نهادا
چمهفت **لشیا** **معن الحون** نه ارجان احاطه
 میان هست **له نهاده** بلا بخوبی **دلن کاعلی** بلا بخوبی **ربهان خوبی**
 هست **له ای ای داره** **جهون ره** خود سو آنی **چمالت** آن هفت
 له حبند نله **خرد** **جهش** **جو آن رخوبی** دیان **مراد** **آمده**
 شدم من ایانانی خرامم بدست **سید** **کیان الله** هنوز آنی هزت
 روزه هستیم از پیش همان مرده بیت **کامن** ره **مراد** **سایه هست** **دار**
 خله بیست و برا ایابت لردن دیج هر چهاران ای شلک را بغرد باز از
 میں هزه دفت راه بیل ایمن مانی **له برگ** نه به ره هنده و نه **جو آن**
چمالت عبیدی هست **بله** **به** **دو** **چه** **نم**
 بیسیز بد **جو آن زنبی** دید **الم** **جهه** بر آینه **شل** بر دید
 شنه هم **چک** **کایت** **جهش** **برده** دری **جهه** بر دید **ران**
 شهد دکاره آئند برد **ره** **هیان** **دهن** **پیش** آدمه هنده و هنده

بَتْهُ الْعَبْدُ الْمُصِيفُ الْخَيْفُ الرَّجِيمُ بْرَهِمِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ

عَلَادِ الْبَنِ الْعَابِدُ لِلْقَبْنِ حَمِيدُ الْفَقْتُ الْأَعْلَى لِلْكَبْرِيَّةِ

مِنْ خَمْسِينِ بَعْمَائِيَّةٍ

حَمِيدُ اللَّهِ الْكَبِيرُ الْأَعْلَى

الْمُهْرُلُظُتُ بِرِزْقِهِ وَمِنْ لَيْلَةِ الْمُوْلَدِ
وَالْأَكْتُ لِلْجَنِّ لِنَبْلِ الْجَبَتِ لِغَيْرِهِ لِنَبْلِهِ
هَنْتُ بِرِزْقِ الْأَجْمَلِ الْجَيْشِ لِلْبَرِّ

الْأَنْجَمُ لِلْأَسْتِيَارِ الْبَطْرُ
الْمُلْقَبُ لِلْأَهْلِ الْهَنْدِ وَيَ
الْأَنْتُ بِرِبِّ الْأَنْهَى الْبَقَاءِ

بِنَنْقَتِهِ ثَامِنُ الْعِلْمِ

وَلِلْكَجْبِ بَيْنَ حَتَّ

الْأَعْالَى لِرِزْقِهِ بِاللهِ

الْأَعْصَمَةِ

وَالْأَعْقَمَةِ

МУНДАРИЖА

Шарқ педагогикасининг қомуси	3
Мавъизатномаи Кайковус (Кайковуснинг насиҳатномаси) .	19
БИРИНЧИ БОБ	
Парвардигори оламни танимоқ зикрида	26
ИККИНЧИ БОБ	
Пайғамбарларнинг хилқати зикрида	28
УЧИНЧИ БОБ	
Ҳақ таолонинг шукргузарлиғи зикрида	30
ТҮРТИНЧИ БОБ	
Неъматларға шукр қилмоқ зикрида	33
БЕШИНЧИ БОБ	
Ота ва она ҳақини билмак зикрида	36
ОЛТИНЧИ БОБ	
Хунар афзунлиғи била баланд қадр ва олий табъ бўлмоқ зикрида	37
ЕТТИНЧИ БОБ	
Сухандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида	48
САККИЗИНЧИ БОБ	
Ануширавон пандларин ёд олмоқ зикрида	57
ТҮҚҚИЗИНЧИ БОБ	
Қариллик ва йигитлик сифати зикрида	59
ЎНИНЧИ БОБ	
Тамкин шарофати ва таом тартибининг баёни зикрида	63

ҮН БИРИНЧИ БОБ	
Шароб ичмак зикрида	65
ҮН ИККИНЧИ БОБ	
Мәҳмон олмоқ ва мәҳмон бўлмоқ зикрида	68
ҮН УЧИНЧИ БОБ	
Мазоҳ қилмоқ, шатранж ва нард ўйнамоқ одобин баёни зикрида	73
ҮН ТЎРТИНЧИ БОБ	
Ишқ ва унинг одатлари зикрида	74
ҮН БЕШИНЧИ БОБ	
Нафъ олмоқ зикрида	78
ҮН ОЛТИНЧИ БОБ	
Ҳаммомга бормоқ зикрида	79
ҮН ЕТТИНЧИ БОБ	
Ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида	80
ҮН САККИЗИНЧИ БОБ	
Шикорга чиқмоқ зикрида	82
ҮН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ	
Чавгон ўйнамоқ зикрида	83
ЙИГИРМАНЧИ БОБ	
Уруш қилмоқ зикрида	84
ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ	
Мол жам этмак зикрида	87
ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ	
Омонатни сақламоқ зикрида	90
ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ	
Асири сотғун олмоқни(нг) зикрида	92

ЙИГИРМА ТҮРТИНЧИ БОБ	
Үй ва ер сотиб олмоқ зикрида	97
ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ	
Чаҳорпой (от) сотиб олмоқ зикрида	99
ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ	
Хотин олмоқ зикрида	103
ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ	
Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида	104
ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ	
Дўст тутмоқ зикрида	110
ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ	
Душмандин андиша қилмоқ зикрида	113
ЎТТИЗИНЧИ БОБ	
Афв ва уқубат қилмоқ зикрида	119
ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ	
Илм талаби ва қозигарлик зикрида	121
ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ	
Тижорат ва бозоргонлик расми зикрида	129
ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ	
Тиб илми расми зикрида	135
ЎТТИЗ ТҮРТИНЧИ БОБ	
Нужум (юлдузлар) ва ҳандаса (геометрия) илми зикрида	141
ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ	
Шоирлик расми зикрида	144
ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ	
Ҳофиз ва созандалик зикрида	148

ҮТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

Подшоҳга хизмат қилмоқ зикрида 151

ҮТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

Подшоҳга надимлик қилмоқ зикрида 155

ҮТТИЗ ТҮҚҚИЗИНЧИ БОБ

Дабирлик ва котиблик зикрида 157

ҚИРҚИНЧИ БОБ

Вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида 165

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

Сипаҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида 170

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ

Подшоҳлик шарти ва расми зикрида 172

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

Деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида 181

ҚИРҚ ТҮРТИНЧИ БОБ

Жувонмардлик зикрида 183

Изоҳлар 193

КАЙКОВУС

ҚОБУСНОМА

Нашрга тайёрловчилар:

СУБУТОЙ ДОЛИМОВ, УЛУФБЕК ДОЛИМОВ

„*O'qituvchi*“ нашиёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2006

Муҳаррир С. Ҳўжсааҳмедов
Бадиий муҳаррир Ш. Ҳўжсаев
Техник муҳаррир С. Турсунова
Мусаҳҳиҳлар: З. Содикова, Н. Жумаева
Компьютерда саҳифаловчи Ҳ. Аҳмедова

ИБ № 8770

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 10.04.2006. Бичими
60×90¹/₁₆. Кегли 11 шпонли. Таймс гарнитураси. Офсет босма
усулида босилди. Босма т. 13,0. Нашр т. 12,0. 10000 нусхада босилди.
Буюртма № 41

Ўзбекистон Матбуот ва аҳборот агентлигининг „*O'qituvchi*“
нашиёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент—129, Навоий кӯчаси, 30-
уи//Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кӯчаси, 1- уй.
Шартнома №12—09—06.

К 17 **Кайковус.**

Қобуснома/Кайковус. Нашрға тайёрловчилар: С. Долимов, У. Долимов. — Т., „O‘qituvchi“ НМИУ, 2006—208 б.

ББК 74.9

*„O‘QITUVCHI“
нашиёт-матбаа ижодий уйи қуийидаги
китобларни чоп этди:*

1. М. Маҳмудов ва б. „Хожа Абдулхолик Фиждувонийнинг маърифат мактаби“.
2. Р. Мавлонова ва б. „Педагогика“.
3. Ф. Муҳамедов. „Бола тарбияси концепцияси“.
4. Ж. Раҳимов. „Жалолиддин Мангуберди“.
5. Л. Маҳмудов. „Севги десам“.
6. Б. Аминов. „Ватан — юракдаги жавоҳир“.
7. А. Назаров. „Наволарим сенга, она юрт“.
8. Қ. Абдуллаева. „Кичкинтойлар алифбоси“.
9. Сафо Очил. „Ўзбек педагог-олималари“.
10. „Ўзбек педагогикаси антологияси“.